

પ્રકાશકનું નિવેદન

પુસ્તક-પરિચયમાં, લેખકના આત્મ નિવેદનમાં તથા અનુવાદકના પ્રાકટ્યનમાં આ પુસ્તક મળેલી પર્ણપત્રકપે કહેવાઈ ચૂક્યું છે.

ઉપાધ્યાય કવિનંત શ્રી અમરચંદ્ર મહારાજશ્રીએ તેમના હિંદી પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાની અમને મજૂરી આપી તે માટે અમે તેમનો દાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

એ જ પ્રમાણે મહારાજશ્રીએ તેમના હિંદી વ્યાખ્યાન સંગ્રહનો પણ અનુવાદ કરવાની અમને મજૂરી આપી છે, તે પુસ્તક પણ અમે આવતા વર્ષે પ્રગટ કરવાની ધામણા રાખીએ છીએ.

સભાની રચાણા યદ્યપિ તે વખતથી જ સારામાં સારું આવશ્યક સૂત્ર-સામાયિક સૂત્ર તથા પ્રતિક્રમણ સૂત્ર મળતી ત્વરાએ બહાર પાડવાની સભાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા હતી. સામાયિક સૂત્ર ગયે વર્ષે અમે પ્રગટ કર્યું અને પ્રતિક્રમણ સૂત્ર આ વર્ષે પ્રગટ થાય છે. એ રીતે અમારી ઇચ્છા પૂર્ણ રીતે પાર પડી શકી છે તે માટે અમે સતોષ અનુભવીએ છીએ.

બન્ને પુસ્તકો વાચક વર્ગનો સારો આદર પામશે એમ અમે ધારીએ છીએ.

જૈન સિદ્ધાંત સભા

પુસ્તક-પરિચય

સુધુષ્ઠ માનવ-ચેતનાને ભગ્નત કરવા માટે જે શ્રમ કરવામાં આવે છે એ શ્રમ જ વસ્તુતઃ માનવજીવનમાં અત્યંત અમર પ્રકાશ પાડી શકે છે આ પુસ્તક દ્વારા અધ્યેય ઉપાધ્યાયશ્રીજી એ જ પ્રકાર પ્રદાન કરે છે

પ્રાચીન જૈનાગમ સાહિત્યનું ગભીર વિશ્લેષણ, આચાર્ય ભદ્રગાદુ અને જિનભદ્ર આદિનું તત્ત્વચિંતન અને ઉપાધ્યાયશ્રીજીનું સ્પષ્ટ મનન-એ સર્વે મળી પ્રગુણ પુસ્તકમાં એક સુંદર જીવનચિત્ર ઉપરિચિત કરે છે.

પ્રત્યેક મૂળ પાઠને અત્રે યવનક ચિંતન, વિશદ વ્યાખ્યા, તથા સ્પર્શી વિવેચન અને તુલનાત્મક ટિપ્પણીઓ વાચક માટે એક અત્યંત જ્યોતિર્ભય વિચારમન્મથીનો સકેત કરે છે

આ પુસ્તકના પહેલા ઉપર જીવતું જાગતું વિશુદ્ધ જૈનત્વ દષ્ટિ ગાયર થાય છે જૈન મઝ્ઝતિમાં માનવજીવનનું મહત્ત્વ કેવું છે? માનવ જીવનનો ચરમ અર્થ અને પરમ વક્ષ શું છે? જે સુખને ક્રુપ તારેા જનાવી વિશ્વનો પ્રત્યેક મનુષ્ય અવિગમ ગતિથી દોડધામ કરે છે તે પરમ સુખનો સ્ત્રોત ક્યા છે? તેમજ—

જૈન ધર્મની અદિસા નિષ્ક્રિય છે કે સક્રિય? જૈન ધર્મ આપણને પ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાંથી હાય મક્કસી લઈ એકાન નિવૃત્તિના મકીર્ણ ખૂણામાં આમન લગાવી એમી જ્વાનો નિર્દેશ કરે છે કે જીવન મધર્મમાં વિવેકપૂર્વક જ પલાવી તેમાં મક્કજતાપૂર્વક પાર જીતવાનો ઉપદેશ કરે છે?

આવા અનેક સામયિક જીવનપ્રશ્નોનું નિરાકરણ તથા મહાધા। આ પુસ્તક દ્વારા વાચકને મળી શકશે એવો અમો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે

આભાર-દર્શન

જ્ઞાનમગનિવાસીસ્વ. ત્રિકમજીકેશવજી દડીઆના સુપુત્રો શ્રી ગિરધરભાઈ ત્રિકમજી તથા ડૉ. ચતુરદાસ ત્રિકમજી, એમ. બી બી એસ તરફથી તેમના ભાઈ શ્રી જ્ઞેમંગલાલ ત્રિકમજીએ તથા તેમના ધર્મપત્ની અ. મૌ શાતાબહેને (તે શ્રી ગયત્રીંદ્ર ઘેલાભાઈ વકીબના સુપુત્રી) ધાન્ય કરેલ આજીવન અહ્મચર્યની નવશર્યાની પુનિત યાદમાં ધર્મપ્રેમી આત્માઓને મપ્રેમ બેટ આપવા માટે આ પુત્રકની પચાસ પ્રત ખરીદ કરવામાં આવેલ છે.

ભાઈ શ્રી જ્ઞેમંગલાલ તથા તેમના પત્ની બહેન શ્રી શાતાબહેનને તેમના આજીવન અહ્મચર્યાંરાધન માટે ધન્યવાદ દર્શાવતા અમને આનંદ થાય છે, અને તે પ્રમગે બેટ આપવા યોગ્ય આ પુત્રકની પસંદગી કરવામાં આવેલ છે તે માટે આ સભા આભારી છે.

શ્રી જૈન સિદ્ધાંત સભા

વિષયાનુક્રમ

ભાગ ૧લો : આવશ્યક-દિગ્દર્શન

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
પુસ્તક-પરિચય	૪
વિષયાનુક્રમ	૫
સમર્પણ	૬
પ્રાશ્નન	૭
આત્મ-નિવેદન	૧૪
મંગલાચરણ	૨
૧ માનવજીવનનું મહત્વ	૩
૨ માનવજીવનનું ધ્યેય	૧૮
૩ સાચા સુખની શોધ	૩૦
૪ આવક-ધર્મ	૩૮
૫ આવશ્યકનું સ્વરૂપ	૪૬
૬ આવશ્યકનું નિર્વચન	૪૮
૭ આવશ્યકના પર્ચાયો	૫૧
૮ દ્રવ્ય અને ભાવ આવશ્યક	૫૩
૯ આવશ્યકના ૭ પ્રકાર	૫૬
૧૦ સામાયિક આવશ્યક	૫૯
૧૧ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ આવશ્યક	૭૩
૧૨ વંદન આવશ્યક	૭૮
૧૩ પ્રતિક્રમણ આવશ્યક	૮૬
૧૪ કાયોત્તમ આવશ્યક	૯૮
૧૫ પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક	૧૧૦

૧૬ આવસ્યકનો ક્રમ	૧૧૮
૧૭ આવસ્યકથી લૌકિક જીવનની શુદ્ધિ	૧૨૧
૧૮ પ્રતિક્રમણ-જીવનની એકરૂપતા	૧૨૪
૧૯ પ્રતિક્રમણ-જીવનની રોજનીશી	૧૩૨
૨૦ પ્રતિક્રમણ-આત્મપરીક્ષણ	૧૩૫
૨૧ પ્રતિક્રમણ-ત્રીજું ઔષધ	૧૪૩
૨૨ પ્રતિક્રમણ-મિત્રતા મિ દુષ્ટકં	૧૪૮
૨૩ મુદ્રા	૧૫૪
૨૪ પ્રતિક્રમણ વિષે પ્રશ્નોત્તરી	૧૫૬
૨૫ પ્રતિક્રમણ ઉપર જાનચિંતન	૧૭૧

સમર્પણ

જે તપ અને ત્યાગના ઉજ્જ્વલણ પ્રતીક હતા,
જેમના મન, વચન, કર્મ દ્વારા સર્વદા વિવેકનો પ્રકાશ
ઝમઝમતો હતો,

જેમનો મંથન ગાયાત્રી છાયાથી પર હતો,
જેમની સાધના આદર્શ સાધના હતી,

તે

મહારાયવિર, પવિત્રાત્મા, દિવંગત હામાશ્રમણ

શ્રી નાથુલાલજી મહારાજ

ની સેવામાં

માદર, સંબંધિતમાત્ર

સમર્પિત

—મુનિ અમર

પ્રાકૃત્યન

આ “આવક-આવશ્યક” પુસ્તકને “પ્રતિક્રમણ મૂત્ર” નામ આપવામા આવ્યું છે. જે કે પ્રતિક્રમણ એ આવશ્યકનું એક અંગ વિશેષ છે, છતાં મામાન્ય રીતે મંપૂર્ણ આવશ્યકને પ્રત્યક્ષ રીતે લઈને પ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે; અને પ્રતિક્રમણ સખ્મ મંપૂર્ણ આવશ્યક માટે કદ બની ગયો છે. મામાયિકાદિ આવશ્યકોની શુદ્ધિ પ્રતિક્રમણ વિના થતી નથી તેથી પ્રતિક્રમણ મુખ્ય છે માટે તે આવશ્યક રૂપે પ્રત્યક્ષિત છે.

આવશ્યક-ક્રિયાના છ બેદ કરવામા આવ્યા છે તે --

૧. સામાયિક	૪ પ્રતિક્રમણ
૨. અપુર્ણિ શતિ મતવ	૫. કાયોતસર્ગ
૩. વંદના	૬ પ્રત્યાખ્યાન

સમ્યગ્જ્ઞાન સાથેનું આગ્નિ મોક્ષનું સાધન છે, માટે તે ઉપાદેય છે. સર્વે સુતનો સાર આગ્નિ છે અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે

આવક-આવિકાના દેશવિરતિ ચારિત્રની શુદ્ધિ અર્થે પ્રતિક્રમણ આવશ્યક છે. પ્રતિક્રમણ આગ્નિમા રહલી બૂલો કે ક્ષતિઓને પશ્ચાત્તાપ રૂપી આગ્નિ દ્વારા બાળીને માધકના આત્માને નિર્ભગ બનાવે છે મોક્ષા-ભિયાથી સાધક પોતાના માધના-ક્ષેત્રમા પ્રગતિ કરતા કરતા પ્રમાદવશ બૂલો અવશ્ય કરે છે, અને ન્યા બૂલોનો મબલ છે ત્યાં પશ્ચાત્તાપ-રૂપ પ્રતિક્રમણ અનિવાર્ય બની ગય છે

બૂલ એ બૂલ જ છે, પછી તે નાની હોય કે મોટી. વિવેકશીલ જામત સાધક કોઈ પણ સન્નેગોમા તેની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ કારણ

ઉદ્દેશ્યાર્થિ ઉત્તરોત્તર સાધક ॥ આત્માને મનિ ॥ જી ૧૧વી અધ પત્રને
રચ્તે દોરી જાય છે તેથી શુદ્ધ હૃદયથી યથેચ્છી જૂનોનો મીકાર કરવો
અને પુ ૧ તેવી જૂનોની ભરિધ્યમા પુ ૧૨ાર્થિ ન યાય તેને માટે કૃત
નિશ્ચયી મતી તે તરફ મતત જનમત રહેવું એ સાધના શ્રવન માટે
અતીત આવશ્યક છે, અને તે જ પ્રતિક્રમણ છે

પ્રતિક્રમણો અર્થ પાછું વળવું એવો થા ૧ છે, અર્થાત્ એક
ગિયતિમાથી અન્ય ગિયતિમા મક્રમણ કરી પુ ૧ ત્યાથી પાછા ફરી
મૂળ ગિયતિમા આવી જવું તે પ્રતિક્રમણ છે શુભ યોગમા વર્તન
થતું હોય તે ગિયતિ છોડી દઇ અશુભ યોગમા પ્રવૃત્તિ કરી જાદ
ફરીથી શુભ યાગને પ્રાપ્ત કરી લેવો એ પ્રતિક્રમણ છે

પ્રતિક્રમણના પાત્ર એ ૧ જ પ્રાચીન અને શાસ્ત્રમત છે,
ત (૧) દૈવસિક (૨) ગત્રિક, (૩) પાદિક, (૪) ચાતુર્માસિક અને
(૫) સાવત્રિક કાળમધ્યી વ્રણ પ્રકારના પ્રતિક્રમણ મળ્યા છે તે
(૧) જૂનના વ્રમા નાગેના દો ૧૧ની આશ્રયના કરવી તે, (૨) વર્તમાનકાળમા
મનર દ્વારા આનતા દોષથી મચવું તે અને (૩) ભવિષ્યમા કષ્ટોને
રોકવા માટે પ્રત્યાખ્યાન કરવા તે

આત્મા ૧૧ ઉત્તરોત્તર વિશેષ શુદ્ધ વ્યવસ્થા સ્થિત રહેવાની
કચ્છા કરનાર અધિકારીઓએ એ પાત્ર જાણવું આવશ્યક છે કે
પ્રતિક્રમણ કાનું કાનું કરવું જોઈએ? ૧ મિથ્યાત્વ, ૨ અવિરતિ, ૩
ક્રાંતિ અને ૪ અશુભ યાગ-એ આરનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ
ગિયતિમા ત્યાગ કરી સમ્યક્ત્વ ધારણ કરવું અવિરત દશા છોડી
યથાસમિતિ નિતિનો રીકાર કરવો કષાયોનો ત્યાગ કરી ક્ષમાદિ ગુણો
પ્રાપ્ત કરવા અને વિક્રમાવવા તથા મસારવર્ધક યોગ વ્યાપારોનો ત્યાગ
મંત્રી આત્મવ્યવસ્થા પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ

આવશ્યકનો ઇતિહાસ—આત્મારે જે આવશ્યક મૂલ્ય જોડવામાં આવે છે તેમાંથી કયા કયા પાડો મૂળ આવશ્યક-સૂત્રમાં છે તે પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે.

નમુસ્કાર, તિક્તજીવો, મરિયા વદિયં સૂત્ર, તરમ ઉત્તરી, લોગસ, કરેમિંતે!, નમુત્યુલું, ઇચ્છામિ હામિ, કાકુમગં, ઇચ્છામિ ખમાગમણે, જ્ઞાન, દર્શન, આર પ્રત અને મંલેખના નિયમક પાડો તથા ચત્તારી મંગલ છોડીને શ્રાવક-ધર્મ મંમધી વગેરે સૂત્રો મૌલિક માણ્ય પડે છે. આર પ્રતોની મયાંદા અને અતિચારો ઉપાશક દશાગ આદિ સૂત્રોના આધારે લીધેલા છે.

પચીસ પ્રકારના મિથ્યાત્વનો પાઠ કોઈ જૈનાચાર્યે જનાબો હોય એમ બાસે છે. મંમૂઝિમ પચેન્દિય મનુષ્ય ઉત્પત્તિમ્થાન મંમધીનો પાઠ પત્રવણા સૂત્રમાંથી લીધેલ હોય એમ લાગે છે આ પાઠ શ્રાવક-આવશ્યકની જૂની દસ્તલિખિત પ્રતોમાં નથી પરંતુ આ પાઠ અતિ અગત્યનો છે, તેથી છોડી દેવા જેવો નથી ખામણા મંમધી તદ્વિપયક પાડોના આરબમાં ખુલાસો કર્યો છે.

પાંચ શ્રમણ સૂત્રો મૌલિક છે. ધાળી જગ્યાએ શ્રાવક શ્રાવિકાઓ શ્રમણ સૂત્રો જોડવા નથી, પરંતુ જોડવા અને ઉપયોગી થાગે છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં હ કોટિ મમુદામના શ્રાવક શ્રાવિકાઓ તે આ પાઠ જોલે છે જ

જાગ પ્રત અને મંલેખના આદિના મુજગાની પાડો, અદાર પાપરથાન, છવ્યોનિ, છટ, આધોચના ખામણા વગેરે મૌલિક નથી આ મને આવશ્યકના ગહિર્બૂત છે. પરંતુ તથી એમ સમજવાનું નથી

* ગણધર કૃત મનાય છે

કે જે સૂત્રો ભૌતિક નથી તે, ગદ્ય રૂપે ઓછું જ દેખે કાળ
ઓ રચિ ॥ પરિવર્ત ॥ માથે-માથે 'આવશ્યક' ક્રિયોપયોગી સૂત્રની
મખ્યાતિ તથા જાણના પરિવર્ત ॥ આનંદ મુ ૭ તે જ દશાવવાનો
અંગે ઉદ્દેશ છે

આનંદ્યકના ઇતિહાસની વધુ વિગત માટે અો અ ય અનેક
જાણના માટે આ પુસ્તકના પડેના ભાગમાં પ્રશ્નોત્તરી ૧૧મું
અ િનમુ પ્રકરણ જોઈ જ ॥ વિનંતી ૭

આનંદ્યક એટલે આનંદ્ય દેવા યાગ્ય "આવશ્યક એ
અતુર્નિધ મન કરના યોગ્ય મનરૂપ ક્રિયા છે જ્ઞાતાધમ કથાગ સૂત્રના
આદેશ આનંદ્યમાં તીર્થેકર ગોત્ર જ્ઞાધના ॥ વીમ કા જો મધે
આનંદ્ય- પગ એ કા ગુ દશાવેન છે

આ પુસ્તક ૧૦ ભાગમાં પૂર્વે કર્યું છે પહેલા ભાગમાં 'આનંદ્યક
વિવેચન' આજ છે જ્યાં હમે આવશ્યકાનુ રસપ, તેના ઉપર
વિવેચ ॥ વગેરે વિચાર રસનામાં આવ્યા છે પહેલા ભાગ અદ્ય
ઉપાધ્યાય કનિ ૧૧ પૂજ્ય શ્રી અમરચંદ્ર મદારાજ ॥ 'અમલસૂત્ર'
નામક દ્વિતી પુસ્તકના અનુવાદ છે જેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે એ પાક
અંકિત કરેન છે

જીવન ભાગમાં પ્રતિક્રમણ સૂ ૧ મૂળ શબ્દાર્થ બાવાર્થ તથા
વિવેચન આ ॥ પરિશિષ્ટમાં જીવ અનેક ઉપયોગી જ્ઞાનનો આપી છે
આ જીવના ભાગમાં ઇન્દ્રિય ઠામિ સૂત્ર ગુરુદન સૂત્ર ચત્તારી મગલ
અો પાંચ અમલ સૂત્રો તથા તેના શબ્દાર્થ બાવાર્થ વિવેચ ॥ વગેરે
નયા જ્ઞાન અો જ્ઞાનન ઉપર વિવેચ ॥ અદ્ય પૂ ઉપાધ્યાય શ્રી
મદારાજ ॥ તે જ દ્વિતી પુસ્તક ઉપરથી લીધેન છે એ રીતે પૂજ્ય

કવિરત્ન મહારાજશ્રીનું ઋણ માગી ઉપર કાંઈ જેવું તેવું નથી. જાપીનો ભાગ મેં મંપાદન કરેલો છે.

પૂ કવિરત્ન મહારાજશ્રીનું 'સામાયિક મૂલ' ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થયા પછી વાચક યંદુઓને તેઓશ્રીના તત્ત્વચિંતન, મનન આદિનો સારો પરિચય થયેલો જ છે.

પ્રચલિત રૂઢિ અનુમાર જાગ્ર મનના પાઠો ગુજરાતી તેમજ અર્ધભાગથી એમ મંચિત્રિત ભાષામાં ભાષાય છે, પરંતુ પ્રાકૃત ભાષામાં અધિક ગભીરતા અને ઉચ્ચ ભાવના રહેવા છે, તે ઉપરાંત તેમાં એકરૂપતા જળવાઈ રહે છે. તેથી જાગ્ર મનના પાઠો આ પુસ્તકના પીળા વિભાગમાં પ્રાકૃત ભાષામાં આપ્યા છે, તે હુ ધારું છું કે આવકારદાયક બનશે. પ્રતિક્રમણનો અથમથી અભ્યાસ કરનાર આ પ્રાકૃત ભાષામાં જ શીખે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

તદુપરાંત જેઓ પ્રચલિત રૂઢિ અનુમાર મિશ્રિત ભાષામાં પ્રતિક્રમણ શીખેલા છે તેમની સગવડ માટે બાર પ્રતો પ્રચલિત રૂઢિ અનુસાર મિશ્રિત ભાષામાં પણ આપવામાં આવેલ છે.

તે સિવાય પ્રતિક્રમણના દરેક પાઠનો શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ પણ આપવામાં આવ્યો છે, જે અર્થનો પરિચય કનાવવામાં ઉપયોગી થશે. પરંતુ મૂળ વિધિમાં તે પ્રાકૃત ભાષાને જ ગ્થાન મળે દેવચનીય છે.

દરેક સાધના કાયવાસિત અને વાગવાસિત સુધી ગ્ધી ન જતા મનોવાસિત પણ બનવી જોઈએ તો જ તેનું મદદરૂપ છે. તેથી પ્રતિક્રમણ તેનો ભાવ સમજ્યા વિના માદ રાખેલું મોટેથી બોલી જવું કે પીળા પાસેથી સાક્ષી લેવું અથવા ઉપયોગશૂન્ય અને વિચાર વિના

મનુ શ્રીયુત નગીનદામભાર્ગ ગિન્ધગયાય શેઠની મધુર પ્રેરણા પણ
ભૂલી શકાય તેમ નથી

આ અથમા જે કાર્મ ક્ષતિઓ ગહેલી હોય તેનું ઉદાર ભાવે
નિર્દેશન ડગ્વાની વિદ્વજ્જનોને હું વિનંતી કરું છું.

કેરો ભવ્ય આત્માઓ કાળોકાળ 'આવશ્યક' કરતા રહે અને
એ રીતે ઉત્તરાત્તર આત્મગુદ્ધિ ઢરીને અતે મિદ્ધિને વરે એવી મગન
કામના માથે વિગ્રમુ છું

મધરાદાસ પલાવાવ બીરિંકમ
આદની ચાક દિલ્હી
તા ૧-૧૧-૧૯૫૧

બીખાલાલ ગીરધરલાલ શેઠ

આત્મ-નિવેદન

..... સામાયિક સૂત્ર લખ્યા પછી સાધુવર્ગ તરફથી અને ગ્રેરણા મળી કે સાધુ પ્રતિક્રમણ માટે પણ એક કાંઈકે મારે લખવું મેં થોડું લખ્યું પણ ખર, અને માન એ નખાણુ મ્યારે બ્યાખ્યાન વાચ્યમ્પતિ શ્રદ્ધેય શી મદનમુનિજીએ જોયું ત્યારે તેઓશ્રી તેથી પ્રભાવિત બન્યા તેમની તરફથી આગ્રહ થયો કે આ લખાણુ શીઘ્રાતિશીઘ્ર પૂર કરવામા આવે પરંતુ જૈનભિમુની જીવનચર્યા કયાય એક જગ્યાએ ગિચરતા કરવાની હોતી નથી ચાતુર્માસમા જ લખવા નું થોડું કાર્ય થઈ શકે અને મર્વ ગ્યજે પ્રાચીન અને નૂતન પુસ્તક માગ્યો પણ મળી શકતી નથી. પ્રાગાણિક આધાર લીધા વિના કેવળ કલ્પના ઉપર વિશ્વાસ મળી કલમને દોડાવવી અને પમદ નથી આ કાન્યથી અમથ્ય સૂત્ર લેખા કાર્મ શીઘ્ર પ્રગતિ કરી શક્ય નહિ

આઆમા થાગે અમય ગામનાનું થયું ત્યારે તે કામ પૂર્ણ કરનાનો નિચાર મ્યોં ત્યા માધાત્મામયો પણ ઉપવચ્ચ હતી થોડા દિવસ કાર્ય બરાબર ચાલતું હતું પરંતુ મેં મામથી હું સતત અસ્વસ્થ રહ્યો. માધાના દુખાવાએ અને ખૂબ હેરાન કર્યો આ લીગીઓ પણ એ જ માધાના દુખાવાની ગિચિતમા હું લખી રહ્યો છું થોડા દિવસ લખવાનું મધ નાખ્યું, મિતુ તેથી કાંઈ વિશેષ લાભ થયો નહિ દુઃખિમા મા ગિયાવર મરનો અત્યાગ્રહ થવાથી ત્યાના ચાતુર્માસ માટે મેં સ્વીકૃતિ આપી દીધી હવે પરિગિચિત એ ઉપગિચિત થઈ કે જેમ બને તેમ મર્થ પૂર્ણ કરવું જ જોઈએ, અન્યથા અવુર છોડીને જ વિદાગ કરવો પડે

આ રિચિનિમા મધાનો દુઃખાવો મતત ચાન હોવા છતાં લખવાનું ચાતુ કરવું પડ્યું આ બાબત હું લખતો હતો, બીજી બાબત હાલના

કામ ત્રીન ગતિથી ચાલતુ હતુ આરી નિકટ ગિચિતિને વધને હું ઇચ્છતો હતો અથવા માન માયીઓએ મારી પામેથી જેવી આશા રાખી હતી તેવુ તો હું વખી શકયો નથી પ્રારબભા જ મારી આ કુર્મગતા માટે ક્ષમા માગી લઉ છુ છતા પણ કાઈક વખી શકયો છુ 'ના' કરતા 'હા' કાઈક સારી જ હોય છે તેથી મેં કાઈક વખી નાખ્યુ છે તે શુ જ, કેવુ તે મર્વના રિચાગ કન્વો એ વાયકોનુ કામ છે. ગભવિત છે કે બરાન ન વખાયુ હોય, મૂળની બાનના રપટ ન થઈ હોય, રિપયોસ પણ થયો હોય, તે મર્મ માટે મને આશા છે કે આત્મીયતાની પવિત્ર બાવ ાથી મને મુચનાઓ મગતી રહશે, અને હું તુલ્લ દૃઢયથી તેના ઉપર રિચાગ કરીમ અને જુનને જુનરૂપે જ માનીશ

હું 'આવશ્યક-ફિઝર્સન' માગી રીને લખવા ઇચ્છતો હતો અને તે પ્રમાણુ પ્રાગ્બથી જ વિસ્તારપૂર્વક લખવા માટેની ભૂમિકા મેં તૈયાર કરી હતી પરતુ દુર્ભાગ્યવશ મારા આશ્ચ્ય મને મદદ કરી નહિ, અને તેથી મારી જગા નિરક મારે કાર્યને અક્ષિપ્ત કરતુ પડ્યુ 'આવશ્યક' ઉપર હું વિસ્તારપૂર્વક લખના ઇચ્છતો હતો, પરતુ તે ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ છતા બાનિખ્ય માટે હું હમેશા આશાવાદી જ રહ્યો છુ કદી અવસર મળ્યા તો આ વિનય ઉપર વધુ સુદર મામમી લઈને આપની મામે ઉપગિચત થઈશ એટલા મમય માટે ચિંતન કરવા માટે વધુ અવકાશ મગશે તથી અધ્યયન પોતાની ગિચિતિને અધિક સુદર બનાવી શકશે

અત્યુત શ્રમણુ મુન ॥ મયાદનમા મારુ શ છે? મ તતનથી બેળું કરી તેને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાનો શ્રમ માત્ર મારુ કાર્ય છે પ્રાચીન આગમ સાદિત્ય આે જૈ ાચાર્યોનો વિચાર પ્રકાશ જ મારા માે પય પ્રદર્શક બને છે આચાર્ય બદળાદુ ગ્રામી, આચાર્ય હરિભદ્ર આે આચાર્ય જિનદામ આદિનુ તો મારી ઉપર વણુ જ નકણુ છે અને બીજી

બાણુ જૈન જગનના મહાન દાર્શનિક પડિત સુખવાવજીનું પાત્ર પ્રતિક્રમણ તથા ધ્યાનકવાસી જૈન મહાજના સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાચારના માધક સાહિત્યપ્રેમી શ્રી ભૈરવદાનજી શેઠિયા(ગિકાને)નો બોધગમ્ય પણ યતન પથપ્રદર્શક રહેવ છે ઉક્ત ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનું કણ્ય મારી ગૃહિતા છે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ-કાર્થ પણ કપે, કાર્થની મર્મ પણ કૃતિથી, કાર્થ પણ પ્રકારનો મદયોગ મને મળ્યો દોઢ તો હું તે સર્વ મહાનુભાવોનો કૃતગ હુ

આ તો શ્રુતિકા છે વધુ વખવાથી શુ વાખ ? જા હું માન થોડા અનેકી સદયોગીઓને ગૃહિતા લાવવા હજી અદ્યેય જૈનાચાર્ય ગુરુદેવ પૂ શ્રી પૃથ્વીચંદ્રજી મહારાજનો આશીર્વાદ, વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ અદ્યેય શ્રી મદનમુનિજી અને યોગનિર્ઠ શ્રી નમજી નાનજી મહારાજની ઉત્તમાદ્યપૂર્ણ પ્રભુતા, વિવળ ન કરવા માટે શ્રી ગયવત મુનિજીનું સૂચન, મારા ચિર અનેકી ગુરુજ્ઞાના શ્રી અમોલકચંદ્રજીના પદેપદે મદયોગ અને મહાદ, માગ પ્રિય ગિજ્ય-યુગલ શ્રી વિજયમુનિ અને સુરેશમુનિજીનો સદ્કાર-આ સર્વે પ્રગુત વિરાગ લેખનકાર્યની પૂર્તિ સુધી મને લઈ ગોત છે.

અને 'જૈન મિદ્ધાન મખા ના મગ્ધાપક શ્રી નગીનદામ ગિરધરનાન રોક, મુગર્મ તથા શ્રી દયાનચંદ્રજી ચોરડિયા, રોશન મુદ્દા, આમા તરફથી મળેની માહિત્ય સામગ્રી આદિનો મદયોગ પણ પ્રગુત કાર્ય સાથે ગૃહિતા નેએ મન્મતિ જ્ઞાનપીથના મન્મત્રી શેઠ ગ્તનલાલજીની સેસ તો મારી અગત વાત છે, તેને તો શ્રુતી પણ કેમ શકાય ? પ્રિય આત્મમધુઓ" આપ મર્વેનો મદયોગ બાવિધ્યમા પૂજ્ય યથાવસ મળેનો ગ્હે એ મગ્ધ કામના

અમારા

અમર મુનિ

ચેની પૂર્ણિમા, મ ૨૦૦૭

શ્રી
સામાયિક
પ્રતિક્રમણ સૂત્ર
ભાગ ૧ લો

આવશ્યક દિગ્દર્શન

શિલ્પિની છન્દ

મહામોહાત્ક્રમશમનપરાક્રમિકભિષગ્
નિરાપેક્ષો યન્ધુર્વિદિતમહિમા મદ્ગલ્કરઃ ।
શરણ્ય સાધૂના મગ્નમયમૃતામુત્તમગુણો
મહાવીરસ્વામી નયનપથગામી ભવનુ મે ॥

શિખરિણી ૭૬

મહામોહોદેગે મુખકર સમા વેદ જગના,
વિનાપેક્ષા ળંધુ અશરણ બયાકુળ જનના;
ખરું સાધુનું છે ભવશરણ જે ઉત્તમ ગુણે,
મહાવીરસ્વામી અચળ મુખદાતા પ્રતિપળે

—મહામોહોદેગી રાગની શાન્તિ કરવામા તત્પર, કોઈ સદ્ભાષ્યે
અકરમાત પ્રાપ્ત થયેલ નિપુણ વેદ, અપેક્ષા રહિત બધું સરખા,
પ્રસિદ્ધ મદિમાવાળા, મગ્નગકારી, મંસાગ્રથી બમ પામેલા સાધુઓને
શરણ આપનારા અને ઉત્તમ ગુણોવાળા ભગવાન મહાવીર સ્વામી મારા
માર્ગદર્શક થાઓ.

૧

માનવ-જીવનનું મહત્ત્વ

ત્યારે આપણે આ વિશ્વ ઉપર દષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને આપણી ચારે બાજુએ એક વિગટ સંસાર ફેલાયેલો દેખાય છે. તેમાં—

—મોટાં મોટાં નગરો વસેલાં છે અને તેમાં જીવનમંધર્પનું એક જળનું તોફાન અદર્શિય ચાલી રહ્યું છે.

—દૂર સુધી વિશાળ જંગલો અને મેદાનો આવેલાં છે તેમાં હમરો, લાખો વનચર પશુ-પક્ષીઓ પોતાનાં કુદ જીવનની મોહમાયામાં મૂંઝવાયેલાં છે,

—જિઆજિઆ પહાડો અને પર્વતો છે,

—નદીઓ અને નાળાઓ છે,

—સમુદ્રો અને મહાસાગરો છે,

—અને તે સર્વમાં સર્વત્ર અમંખ જીવજંતુઓ પોતાની જીવન-યાત્રાની દોડ લગાવી રહ્યાં છે,

—ઉપર આકાશ તરફ દષ્ટિ કરીએ છીએ તો ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર અને તારાઓનો એક ચમકતો મંસાર અવિરામ ગતિથી ઉદય-અસ્તની પરિક્રમા લગાવી રહ્યો છે.

આપણે આપણા મનુ દ્વારા જોઈએ છીએ કે કંઈ દ્વારા સામ જાએ છીએ એટલો જ આ સંમાર નથી આપણી ઇચ્છિતોનું જ્ઞાન સીમિત છે, અત્યંત સીમિત છે તે વધારેમા વધારે કેટલું મળી શકે? ત્યારે આપણે શાસ્ત્રના પૃષ્ઠ ખોલીએ છીએ ત્યારે આ વિશ્વના વર્ણનથી આશ્ચર્યમુગ્ધ ગની જઈએ છીએ અમંખ્ય કીપ, સમુદ્ર, અસંખ્ય નારકી અને અમંખ્ય દેવ-દેવીઓનો મંમાદ્ય શું આપણી દષ્ટિગોચર થાય છે? તેનું જ્ઞાન તે શાસ્ત્ર દ્વારા જ આપણી થાય છે અહો! કેટલી મહાન છે આ કુનિયા!

આપણા કોટિ કોટિ વદનીય દેવાધિદેવ ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ વિશ્વની વિરાટતાનું કેટલું સુંદર ચિત્ર ઉપગ્રિયત કરેન છે! જરા શાસ્ત્રમા દષ્ટિ કરીએ -

ગૌતમ સ્વામી વદન કરી ભગવાન મહાવીર સ્વામીને પૂછે છે કે 'હે પૂજ્ય' આ ભોગ કેટલો વિશાળ છે ?

ભગવાન મહાવીર ઉત્તર આપે છે 'હે ગૌતમ' અમંખ્યાત કોડા કોડી યોજન પૂર્વ દિશામા, અમંખ્યાત કોડા કોડી યોજન પશ્ચિમ દિશામા, તે જ પ્રમાણે અમંખ્યાત કોડા કોડી યોજન દક્ષિણ ઉત્તર બધી અને અધો દિશામા ભોકનો વિસ્તાર છે'

—ભગવતી સૂત્ર ૧૨૭૪૧૭

ગૌતમ સ્વામી વદન કરી પ્રશ્ન કરે છે 'હે પૂજ્ય' આ ભોગ કેટલો મોટો છે?

ભગવાન મહાવીર સમાધાન કરે છે 'હે ગૌતમ ભોક્તી વિશાળતા સમજવા માટે કલ્પના કરો કે એક લાખ યોજન ઊંચા મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર ૭ મહાન શક્તિશાળી ઋદ્ધિમપ્ત દેવો બેઠેલા છે, અને નીચે જૂતળ ઉપર ચાર દિશાક્રમારીઠાઓ પોતપોતાના હાથોમા બસિ

પિંડ લઈ ચાર દિશાઓમાં ઉભેલી છે, તે પ્રત્યેકની પીઠ મેરુ પર્વત તરફ છે, અને મુખ દિશાઓ તરફ છે.

ઉક્ત ચારે ૫ દિશાકુમારિકાઓ પોતપોતાના અક્ષિપિંડને પોત-પોતાની દિશામાં એક સાથે જ ફેંકે છે, અને પેઢી તરફ મેરુશિખરરથ છ દેવતાઓમાંનો એક દેવતા તત્કાળ શીઘ્ર ગતિથી દોડીને અક્ષિપિંડો ભૂમિ ઉપર પડે તે પહેલાં જ પકડી લે છે. આવી શીઘ્ર ગતિવાળા એ છયે દેવતાઓ છે.

ઉપરોક્ત શીઘ્ર ગતિવાળા છયે દેવતાઓ એક દિવસ લોકનો અંત માલૂમ કરવા એક પૂર્વ તરફ તો બીજાને પશ્ચિમ તરફ એમ છયે દિશાઓમાં ક્રમશઃ ચાલવાનું ચક્ર કરે છે. પોતાની પૂરી ગતિથી એક ક્ષણનો પણ વિશ્રામ ક્યાં વિના રાતદિન તે દેવો સતત ચાલતા રહે છે -ચાલતા રહે છે નહિ, પરંતુ જિડતા રહે છે.

જે સમયે દેવતા મેરુ-શિખરથી જીડ્યો હતો તે ક્ષણે કલ્પના કરો કે કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં એક હજાર વર્ષની આયુષ્યવાળો એક પુત્ર જન્મ્યો. થોડા સમય બાદ તેનાં માતાપિતા પરલોકવાસી બન્યાં. પુત્ર મોટો થયો અને તેનું લગ્ન થયું. વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને પણ પુત્ર થયો અને વૃદ્ધ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી દેહ છોડી દીધો.

ગૌતમ સ્વામીએ વચ્ચમાં જ તર્ક ક્યો: 'જાતે' એ દેવતા, જે મયાકયિન શીઘ્ર ગતિથી લોકનો અંત લેવા માટે નિરતર દોડી રહ્યો છે, તે શું હજાર વર્ષમાં લોકના અંત સુધી પહોંચી ગયો?

ભગવાન મહાવીરે વસ્તુસ્થિતિની ગંભીરતા ઉપર વજન આપી કહ્યું: 'ગૌતમ! હજુ તે ક્યાં પહોંચ્યો છે? તેની પછી તો તેનો પુત્ર,

ત્યાર બાદ તેનો પુત્ર, ત્યાર બાદ તેનો પણ પુત્ર, તે પ્રમાણે એક પછી એક એમ એક હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા સાત પંદી વીતી જાય, એટલું જ નહિ, તેમના નામગોત્ર પણ વિશ્વતિના ગર્ભમાં વિનીત થઈ જાય ત્યાં સુધી તે દેવતા ચાનતો રહે તો પણ લોકો અંત પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આટલો મહાન અને વિરાટ છે આ મસાગ!

—ભગવતી ૧૧, ૨૦, સૂત્ર ૪૨૧

જેન સાહિત્યમાં વિશ્વની વિરાટતા માટે ઓદ રાજુની પણ એક ગાન્યતા છે મૂળ ઓદ રાજુ અને વર્ગકૃપા ॥ અનુમાન નહુસોથી થોડો અધિક રાજુનો આ મસાર માનવામાં આવે છે એક વ્યાખ્યાકાર રાજુનું પરિમાણ બતાવતા કહે છે કે ડોટિ મધ્ય લોહો ગોગો જોયા આકાશથી ફેંકવામાં આવે અને તે દિન રાત અવિરામ ગતિથી નીચે ઊતરતો જાય અને છ માસમાં તે જોડેનો માગ કાઢે તે એક રાજુની વિશાળતાનું પરિમાણ છે

વિશ્વ ॥ આવી વિગટતાનું કથન કદાચિત્ વાચકની કલ્પના શક્તિને ન રપશી શકે આે તે એટલું ચિંતવી મતોષ માટે કે “આ મો જૂની માથા છે, કિંવલ્લતી છે તેની પાછળ વૈજ્ઞાનિક વિચારધારાનો ટાઈ આધાર નથી” કારણ આધુનિક યુગ, વિજ્ઞાનનું પ્રતિ નિધિત્વ ધરાવે છે તેથી આવો વિચાર આવવો સંભવિત છે

એવા વિચારક માટે વિજ્ઞાનની પોથીઓ ॥ થોડા પૃષ્ઠ ૪૨૧ ઉચવાવના પડશે સુપ્રસિદ્ધ ભારતીય વૈજ્ઞાનિક ડૉ. જોરખનાથનો સૌર પરિવાર નામનો બીમકાચ ગ્રંથ જગ તપાસે તે ॥ પાચમા અપવાયમાં દર્પ ॥ અંદર મેં પ્તી જે જ્ઞાનવર્ધક અને મોરંજક વર્ણન આપ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે —

—“માલૂમ પડે છે કે સૂર્ય આપણાથી લગભગ સવા નવ કોડ માઈલ દૂર છે સવા નવ કરોડ! અંગ્રજીકૃત પણ કેટલું વિચિત્ર છે કે આટલી મોટી સખ્યાને કેવળ આદ્ય અકાશ જ લખી નાખે છે અને તેથી આપણી કલ્પનાશક્તિને બનમા નાખી દે છે. [અંક-ગણિતનો આટલો વિકાસ થયો ન હતો તો એક, બે, ત્રણ, ચાર આદિ રૂંદે ગણીને આ તથ્યને સમજી શકાતે પરંતુ વિચાર કરો કે સવા નવ કોડ સુધી ગણવામાં કેટલો સમય લાગે?—સેખક] જો ઘણી શીઘ્રતાથી ગણવામાં આવે તો કદાચ એક મિનિટમાં ૨૦૦ સુધી ગણી શકાય. હવે આ ગતિથી એક ક્ષણનો પણ વિવન કર્યા વિના કે બોજના દિશા સમય બ્યતીત કર્યા વિના િરતર ગણવામાં આવે તો સવા નવ કોડ સુધી ગણવાને માટે ૧૧ મહિના જોઈએ

હવે ડાક્ટર ગોરખનાથે દર્શાવેલ મૂર્તના અંતરનો વિચાર કરીએ. તેઓ કહે છે કે કલ્પના કરો કે આપણે રેલ્વેમાં મુસાફરી કરી સૂર્ય સુધી પહોંચવાનું છે અને રેલ્વે માડી એક કલાકે ૬૦ માઈલની ઝડપથી ચાલે છે. તો આપણને સૂર્ય સુધી પહોંચતા ૧૭૫ વર્ષથી અદ્ય મગ્ય લાગશે નહિ એક માઈલની દોઢ પાઈના લાડના દિશામે ત્રીજા વર્ગનું આવના જવાનું ખર્ચ સવા સાત લાખ ડાપીઆ થશે ખ્વનિની ગતિ હવામાં એક સેકન્ડે ૧૧૦૦ ફૂટની છે જો તે શૂન્યમાં (in Vacuum) પણ તે જ ગતિથી ચાલતો હો તો સૂર્ય ઉપર થયેલ ધોર સમ્પદ પૃથ્વી ઉપર ચોદ વર્ષ આદ સાબળી શકાય.

—સૌર પરિવાર, અધ્યાય ૫

કેવળ સૂર્યના મંમધની જ આ વાત નથી વૈજ્ઞાનિક અન્ય કેટલાય દિવ્ય લોકનો સ્વીકાર કરે છે, અને તે સર્વના અંતરની કલ્પના મનુષ્યને આશ્ચર્યમુઘ્ન બનાવી દે છે વૈજ્ઞાનિક પ્રદાશની ગતિ દર

સેકન્ડે ૧૮૧૦૦૦ માઈલની માને છે. વૈજ્ઞાનિકોનો કાર્ષ દિવ્ય શ્રેષ્ઠ એટલા અંતરે છે કે ત્યાંથી પ્રકાશ જેવા શીઘ્ર-ગામી દૂતને પણ પૃથ્વી ઉપર ઊતરવામાં હજારો વર્ષ લાગી જાય છે. હવેહું આ સંબંધી વધુ કાંઈ કહીશ નહિ. જે સંબંધમાં મારે કહેવાનું છે તેની સારી રીતે બુદ્ધિગત તૈયાર થઈ ગઈ છે. આવા મહાન વિશ્વમાં હવે આપણે મનુષ્યની શોધ કરીએ.

આ વિગટ મંસાર, જીવોથી પરિપૂર્ણ વ્યાપ્ત છે, હસોહસ ભરેલો છે. જ્યાં દષ્ટિ નાખીએ ત્યાં જીવ જ દષ્ટિગોચર થાય છે. જૂનુંડળ ઉપર કીડી મોકડા, વીંછી-સાપ, ઘોડા-ગધેડાં આદિ વિભિન્ન આકૃતિ અને રંગરૂપોમા કેટલા કોટિ પ્રાણીઓ જન્મ-મરણ કર્યા કરે છે ! સમુદ્રમાં મચ્છ-કચ્છ, મગર આદિ કેટલા બધા જળચર જીવો પોતાની સંહારક્ષીલામાં મગ્ન છે ! આકાશમા પણ કેટલા કોટિ રંગ-બેરંગી પક્ષીગણ જોડે છે ! તે સિવાય અસંખ્ય સૂક્ષ્મ જીવો પણ છે જે વૈજ્ઞાનિક ભાષામા કીટાણુના નામથી ઓળખાય છે, જેને આપણી રચુળ આંખ સ્વતંત્ર રૂપે જોઈ શકતી નથી.

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુમાં અસંખ્ય જીવોનો એક વિરાટ મંમાર સુખાવરણમાં પડેલો છે. પ્રાણીનું એક નાનું પિંડ અસંખ્ય જળકાય જીવોનું વિશ્રામસ્થાન છે. પૃથ્વીનો એક નાનકડો રજકણ અગંખ્ય પૃથ્વી કામિક જીવોનો પિંડ છે. અગ્નિ અને વાયુનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કણ પણ અગંખ્ય જીવરાશિથી સમાવિષ્ટ છે.

વનસ્પતિ કાય માટે તો કહેવું જ શું ! ત્યાં તો લીલ-પૂષ આદિ નિગોદમાં અનંત જીવોનો મંમાર મનુષ્ય એક શ્વાસ શ્વે તેટલા ક્ષુદ્ર-કાળમા ૧૭થી કાર્ષિક અધિક વાર જન્મ, જરા અને મૃત્યુના ખેલ

જેણે છે. આ અનંત જીવો એક જ શરીરમાં રહે છે, પરિણામે તેમના આહાર અને શ્વાસોચ્વાસની ક્રિયા પણ એક સાથે જ થાય છે. હા! હન્ત! કૃતલી દયાપાત્ર છે એ જીવનની વિડંબના!

ભગવાન મહાવીરે આ વિરાટ જીવરાશિને લક્ષ્યમાં રાખીને પોતાના પાવાપુરીના પ્રવચનમાં કહ્યું છે કે સૂક્ષ્મ અને સ્થાવર જીવોથી આ અમંજ્ય યોજનનો વિરાટ સંસાર કાળજીની કુખીની પેઠે હસોહસ ભરેલો છે, ક્યાં ય આજુબાજુ પણ એવું સ્થાન નથી, જ્યાં કોઈ સૂક્ષ્મ જીવ ન હોય સંપૂર્ણ લોકાકાશ સૂક્ષ્મ જીવોથી પરિવ્યાપ્ત છે. — ‘સુદુમા સર્વલોગમ્મિ’ — ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અ. ૫. ૩૬

આવા મહાકાય વિરાટ સંસારમાં મનુષ્યનું સ્થાન કેવું છે તે પ્રશ્ન સહેજે હિપરિયત થાય છે. અનંતાનંત જીવોના મંસારમાં મનુષ્યની એક નાના ક્ષેત્રમાં એક નાની મંજ્યામાં ગણતરી થાય છે. જ્યાં અન્ય જાતિના જીવો અમંજ્ય અને અનંતની મંજ્યામાં છે ત્યાં આ માનવ-જાતિ અત્યંત અદ્ય અને સીમિત છે. જૈન શાસ્ત્રકાર માતાના ગર્ભથી જન્મ સેનાર માનવજાતિની મંજ્યાને થોડાક અંકો સુધી જ સીમિત દર્શાવે છે.

એક કવિ અને દાર્શનિકની ભાષામાં કહીએ તો વિશ્વની અનંતાનંત જીવરાશિની સમક્ષ મનુષ્યની અદ્ય સંખ્યા વિશ્વનાં નદીનાળાં અને સમુદ્રની સમક્ષ પાણીનો એક ટુવારો હોય તેવી છે, અથવા સંસારના સગરત પહાડો અને ભૂપિંડની સમક્ષ એક નાનો પથ્થરનો કણ હોય તેવી છે.

આ સંસારમાં જ દૂરદૂર સુધીના મેદાનોમાં જાતિ, દેશ વા ધર્મના નામે માનવજાતિના કરેલા કલ્પિત ભાગલાઓમાં સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો

છે કે “હાથાં આગે આપ સખ્યક છીએ, અમારી શી દશા થશે’ બહુ સખ્યક આમને જીવન રહેવા દેશે નહિ.” પરંતુ એ મનુષ્યો જરા પણ ચિંતવતા નથી કે વિશ્વની અગ્રંખ્ય જીવજાતિઓની સમક્ષ જો કાર્કિ વાસ્તવમાં અપ સંખ્યક જીવજાતિ હોય તો તે માનવજાતિ છે.

ચોદ રાજલોકના મહાન વિશ્વમાં મનુષ્યો કેવળ આઠી દ્વીપ જોટમાં શુદ્ધ અને સીમિત ક્ષેત્રમાં આવેલા છે. શુ સમુદાય માનવજાતિ મળીને પોતાની આપ સખ્યા ઉપર કદી વિચાર કરશે?

સસારમાં અનતકાગથી પરિભ્રમણ કરતા આત્માઓ ત્યારે ક્રમિક વિકાસનો માર્ગ અપનાવે છે ત્યારે અનત પુણ્યકર્મનો ઉદય થતા તે નિજોદથી નીકળી પ્રત્યેક વનસ્પતિ, પૃથ્વી, જળ, આદિની યોનિઓમાં જન્મ લે છે અને ત્યારે ત્યાં પણ અનન શુભ કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે દીન્દ્રિય (આજસિન્ધ, કરમિયા, ચરમિયા, ક્રીડા આદિ)ની યોનિઓમાં જન્મ લે છે અને અહીં પણ અનન શુભ કર્મનો ઉદય થાય છે તો ત્રીન્દ્રિય (ભૂ, માકક, કયના, ધમેડા, કીડી, મોડાડા આદિ), ચતુર્વિન્દ્રિય (માખી, મૂઝર આદિ), પંચેન્દ્રિય-નારકી, તિર્પ્ત્ય આદિની નિખિલ યોનિઓને પાર કરી કમલ વિકાસ પામતો આત્મા અનન પુણ્યવળના પ્રભાવથી મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી બને છે.

ભગવાન મહાવીર કહે છે કે “જ્યારે અશુભ કર્મોનો ભાર દૂર થાય છે, આત્મા શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્મળ બને છે ત્યારે તે મનુષ્યની સર્વશ્રેષ્ઠ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.”

વર્માણ તુ વહાણાપ

આણુપુચ્ચી વયાદ્ વા.

જીવા સોહિમણ્ણત્તા

આયયંતિ મણ્ણસયં ॥

—ઉત્તરાધ્યયન ૩/૭

વિશ્વમાં સૌથી અલ્પ મનુષ્યો જ છે, તેથી તે સર્વથી દુર્લભ પણ છે, મહાર્થ પણ છે. વ્યાપાર-ક્ષેત્રમાં સર્વસાધારણ સિદ્ધાંત છે કે જે વસ્તુ સર્વથી અલ્પ તેની માગણી અધિક, અને મૂલ્ય પણ અધિક. મનુષ્ય અલ્પ તો છે જ, પરંતુ કેવળ અલ્પતાના કારણે જ નહિ, પરંતુ ગુણોને કારણે શ્રેષ્ઠ પણ છે.

ભગવાન મહાવીરે ગૌતમ સ્વામીને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું છે કે “મંસારી જીવોને ચિરકાળ સુધી અન્ય અનેક યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કર્યા બાદ અત્યંત મુશ્કેલીથી મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, સહેલાઈથી નહિ. દુષ્કર્મનું ફળ ધણ જ ભયંકર હોય છે, તેથી હે ગૌતમ! ક્ષણ-માત્રનો પણ પ્રમાદ ન કર.”

દુલ્લહે તલુ માણસે ભવે,

ચિર કાલેણ વિ સઘ્વપાણિણં ।

ગાઠા પ વિયાગ કમ્મુણો,

સમયં ગોચમ! મા પમાચણ ॥

—ઉત્તરાધ્યયન ૧૦/૪

જૈન સંસ્કૃતિમાં માનવજન્મને અતિ દુર્લભ અને મહાન માન્યો છે. માનવજન્મ મેળવવો કેટલો દુર્લભ છે તે દર્શાવવા જૈન સંસ્કૃતિના વ્યાખ્યાતાઓએ દસ દષ્ટાંતોનું નિરૂપણ કર્યું છે. સર્વ દષ્ટાંતો અત્રે કહેવાં ઉચિત નથી. વસ્તુસ્થિતિની સ્પષ્ટતા માટે થોડાં દષ્ટાંતો અત્રે આપવામાં આવે છે, જેથી માનવજીવનનું મહત્વ સમજી શકાશે.

૧

કલ્પના કરો કે ભાગ્યવર્ધમાં નાના મોટા જેટલા ધાન્ય છે તે સર્વને કોઈ દેવતા કોઈ રથા । ઉપર બેગા કરી પદાદ જેવડો બિનો ગગનચુબી ઢગવો કરે, અને તે ઢગવામાં એક શેર સરસવતા દાણા એવી રીતે બેળવી દે કે તે સર્વે છૂટા પડી અન્ય ધાન્ય સાથે બગાડાય

ત્યાર બાદ સૌ વર્ષની એક વૃદ્ધ સ્ત્રી, જેના હાથ કાપતા હોય, મૂંઠન કાપતી હોય, અને અમુગળ પણ્ય તદ્દન ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તેને એક સૂપડું આપી કહેવામાં આવે કે તે ધાન્યના ગજ ઢગનામાંથી એક શેર સરસવ પૃથક્ કરો, તો તું તે વૃદ્ધ સ્ત્રી સરસવનો એકેક દાણો વીણી પુનઃ એક શેર સરસવ જુદા કરી શકશે ?

આપણને આ વાત અસંભવિત લાગે છે, ખરું ? જો તો દેવ શક્તિ દ્વારા અસંભવિત પણ્ય બની શકે, કિંતુ એક વખત મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી બ્યર્થ ગુમાવ્યા બાદ પુનઃ તેને પ્રાપ્ત કરવો સંભવ નથી

૨

કલ્પના કરો કે એક મોડું જળાશય છે, જે ઢગવો વર્ષથી શેવાળના જાડા થરથી આગ્રહિત રહે છે તેમાં એક કાચબો ત્યારથી જન્મ્યો ત્યાંથી શેવાળ નીચે અધકારમાં જીવન ગુમરે છે જળાશય મિનાય અન્ય કોઈ દુષ્ટિયા છે કે નહિ તેનું તેો જ્ઞાન પણ્ય નથી

એક વિવસ બપોર વાતાઝેલું થયું અને તે શેવાળમાં છિદ્ર પાડ્યું દેવગોત્રે તે કાચબો તે છિદ્ર નીચે જ લાગી મરદન કરી પડેલો હતો તેણે સદમાઓ કે ઉપર આકાશ ચઢ્યા, નક્ષત્ર અને

અનેક કોટિ તારાઓથી પ્રકાશી રહ્યું હતું. કાચબો અત્યંત આનંદમાં આવી ગયો. તેણે જીવનમાં આવું દસ્ય પ્રથમ જ જોયું હતું.

તે એકદમ પોતાના સાથીઓ પાસે દોડી ગયો અને કહ્યું : 'આવો, તમને એક નવીન દુનિયાનું મુંદર દસ્ય જતાવું' સર્વ સાથીઓ દોડી આવ્યા, પરંતુ એટલામાં તે છિદ્ર બંધ થઈ ગયું હતું. અને શેવાળનું અખંડ આવરણ પહેલાંની માફક છવાઈ ગયું હતું તે કાચબો થોડો મમય આમતેમ ફગવા લાગ્યો પણ પુનઃ પ્રકાશ દેખાયો નહિ. તેના સાથીઓ તેની મજાક કરતા ચાલતા થયા.

શું તે કાચબાને પુનઃ છિદ્ર મળી શકશે કે જેથી તે પોતાના સાથીઓને પ્રકાશમય દુનિયા જતાવી શકે? હા, તેમ જનવું મંભવિત છે, પરંતુ મનુષ્ય જન્મ વ્યર્થ ગુમાવી દીધા બાદ પુનઃ મળવો મુશ્કેલ છે.

૩

સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સીધી મોટો સમુદ્ર છે. તે અમંખ્યાત હજાર યોજના લાંબો-પહોળો છે. તેના પૂર્વ દિશાના કિનારા ઉપર પાણીમાં એક ધૂંસરી મૂકવામાં આવે અને પશ્ચિમ કિનારા તરફ એક ખીલી શું પવનના વેગથી તે તરતી ધૂંસરીના છિદ્રમાં ખીલી સ્વયં પરોવાઈ જશે? મંભવ છે કે તે અધટિત ધટના ધટિત બની જાય! પરંતુ એક વાર મનુષ્ય-જન્મ વ્યર્થ ગુમાવી દીધા બાદ પુનઃ પ્રાપ્ત થવો અત્યંત મુશ્કેલ છે.

૪

કદપના કરો કે કોઈ દેવ પથ્થરના સ્થંભને પીગીને ચર્ણુ બનાવી દે અને તેને વાંમની નળીમાં બરી મેરુ પવંતની ટોચ ઉપરથી ફેંક

મારી સર્વત્ર દેશાવી દે. તે સ્થળ પરમાણુ રૂપે જની વિશ્વમાં સર્વત્ર દેખાઈ ગયા બાદ શુ કોઈ દેવતા તે પરમાણુઓ ભેગા કરી પુનઃ સ્થળ જનાવી શકે? આ અમંભવિત દેખાતી વાત સંભવિત જની જ્ઞાન, પરંતુ મનુષ્ય-જન્મ વ્યર્થ ગુમાવ્યા બાદ પુનઃ ભેગાવવો અતીવ દુર્લભ છે, દુષ્પ્રાપ્ય છે.

—આવસ્થા નિર્ધારિત, માયા ૮૩૨

ઉપરનાં ઉદાહરણો જૈન મંત્રકૃતિમાં દર્શાવેલ માનવજીવનની દુર્લભતાનો દુદ્ધભિનાદ કરે છે. જૈન ધર્મ અનુસાર દેવ જનપુ એટલું દુર્લભ નથી, જેટલું મનુષ્ય જનપું દુર્લભ છે. જૈન આગમોમાં કોઈ પણ મનુષ્યને મંત્રોષન કરતા 'દિવાણુપિપ્પ' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. સ્વયં ભગવાન મહાવીરે પણ તેમની પાસે આવનાર મનુષ્યોને એ જ શબ્દથી સંબોધ્યા છે. 'દિવાણુપિપ્પ'નો અર્થ 'દિવાનુમિત્ર' અર્થાત્ 'દેવતાઓના વલ્લભ' એવો થાય છે.

અહો! 'મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા ટૂંકી હોયી જૂગિકા મુધી પહોચી છે! પરંતુ હા' હત' મનુષ્ય પોતાની આ શ્રેષ્ઠતા જૂની મથેલ છે. 'દિવાણુપિપ્પ' શબ્દનું શુ તાત્પર્ય છે? એ જ કે 'હે મનુષ્ય! તું દેવતાઓથી ઉચ્ચ છે, મહાન છે! દેવતા પણ તારી સાથે પ્રેમ કરે છે! તેઓ પણ મનુષ્ય જનવાને માટે આતુર રહે છે!' ટૂંકી વિરાટ આ પ્રેરણા છે—મનુષ્યના મુખ આત્માને જાગ્રત કરવા માટે!

જૈન મંત્રકૃતિના અમર કવિ આચાર્ય અમિતભત્તિ કહે છે.—

નરેષુ ચક્રી ત્રિદશેષુ વચી,
મૃગેષુ સિંહઃ પ્રશમો વ્રતેષુ ।

મતો મહીમૃત્સુ સુવર્ણ શૈલો,
ભવેયુ માનુષ્યભવઃ પ્રધાનમ્ ॥

—ગ્રાવકાચાર ૧-૧૨

‘જે પ્રમાણે માનવલોકમાં ચક્રવર્તી, સ્વર્ગલોકમાં ઇન્દ્ર, પશુઓમાં
મિલ, વ્રતોમાં પ્રથમભાવ અને પર્વતોમાં સુવર્ણગિરિ એક પ્રધાન છે,
એવું છે તે પ્રમાણે મંસારમાં સર્વ જન્મોમાં મનુષ્ય જન્મ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે.’

મહાભારતમાં વ્યાસ પણ કહે છે કે:—

શુભં વ્રજ તદિદં પ્રવીમિ,
નહિ માનુષાત્
શ્રેષ્ઠત્તરં હિ કિંચિત્ ।

—મહાભારત

‘આવો, હું તમને એક રહસ્યની વાત બતાવું. તે એ છે કે
મનથી સારી રીતે દૃઢ નિશ્ચય કરી લો કે મંસારમાં મનુષ્યથી કોઈ
શ્રેષ્ઠ નથી.’

વૈદિક ધર્મ ઇશ્વરને કર્તા માનનાર મંત્રદાય છે. શુક્રદેવે એ ભાવ
રાખીને મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતાનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. તે કહે છે: ‘ઇશ્વરે
પોતાની આત્મશક્તિથી નાના પ્રકારની સૃષ્ટિ-૪૨, પશુ, પેટે ચાલનાર
જીવ, પક્ષીઓ અને માછલીઓ બનાવી. પરંતુ તેથી તે સંતુષ્ટ ન
થયા. અંતે મનુષ્ય બનાવ્યા અને તેને જોઈ આનંદમાં મગ્ન બની
ગયા. ઇશ્વરે એ વાનથી સંતોષ માન્યો કે મારું અને મારી સૃષ્ટિનું
રહસ્ય સમજવા માટે હવે મનુષ્ય તૈયાર થઈ ગયા.’

—શામળ

મહાભારતમાં એક સ્થળે ઇંદ્ર કહે છે કે 'ભાગ્યશાળી તે છે કે
'જે જે હાથવાળો મનુષ્ય છે તો જે હાથવાળા મનુષ્ય પ્રત્યે મૃદા છે'

‘પાણિમદ્મ્ય સ્પૃહાઽસ્માકમ્ ।’

એક મન્ત્રમાં ધૂન લગાવે છે કે દિગ્ગુપ પરમેશ્વર' મનુષ્ય મે
હાથવાળો હૃદયરે છે

મહારાષ્ટ્રના મહાન મન તુકારામ કહે છે કે —

સ્વર્ગી એ અમર ઇચ્છિતાસી દેવા,
મૃત્યુલોકી હાથા જન્મ આન્હા ।

સ્વર્ગ ॥ દેવતા કહે છે કે હે પ્રભુ ' અમારે મૃત્યુનો કામ જન્મ
ધારણ કરવાની ઇચ્છા છે, અર્થાત્ મનુષ્ય મનવાની ઇચ્છા છે

જેન શાસ્ત્રકાર મનુષ્ય બનવાની સાધનાના મામને બહો દરોર
ઓ દુર્ગમ માને છે ઔપપાતિક સૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરનું પ્રત્યક્ષ ।
છે કે જે આત્મા છગ મ્પટથી દૂર રહે છે, સ્વભાવથી મરણ હોય છે
અદકાગ્થી શૂન અને નિનયશીન હોય છે, નાનામોટા સર્વોત્તમ મથોમિત
આદર-સાદકાર કરે છે, આ મની ઉત્તતિ જોઇ મધ્યાંભાર રાખતો નથી
પરંતુ હર્ષ અને આનંદની સ્વાભાવિક અનુભૂતિ કરે છે, જેની નસે
નસમાં દયાનો સચાર છે, જે ડોઈ પણ કુખી પ્રાણીને જોઇ દ્રવિત
બની જાય છે અને તેની સહાયતા માટે તન, મન ધન મર્ચે લૂટાવી
દેવા તૈયાર બની જાય છે, તે મૃત્યુ પશ્ચાત્ મનુ મજ્જન્મ પ્રાપ્ત કરાવો
અધિકારી બને છે

જિયા વિચાર અને જિયુ આચરણના માનવજીવનની પૃથ્વશ્રમિ
છે ઉપર જે દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે આત્મજીવનની પવિત્રતાનો ભાવ

દર્શાવ્યો છે. તેમાં કેઈ સાંપ્રદાયિક ક્રિયાકાંડનો ઉલ્લેખ પણ નથી. ભગવાન મહાવીરનો આશય કેવળ એટલો જ છે કે મનુષ્ય જનતા માટે સરળતા, વિનયશીલતા, અમાતસ્ય અને દયાભાવની સુગંધ અંતર્જીવનમાં ભરવાની છે.

જે કેઈ પ્રાણી ભગવાન મહાવીરના આ પ્રવચનને અંતઃકરણમાં ઉતારી તે પ્રમાણે પોતાનું જીવન બનાવશે તે અવશ્ય મનુષ્ય બની શકશે. પરંતુ આ કામ સહેલું નથી. તલ્લવારની ધાર ઉપર ખુલ્લા પગે ચાલવા કરતાં માનવતાનો માર્ગ વિશેષાધિક દુર્ગમ છે. જીવના વિકારો સાથે લડવું અને તેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે કાંઈ સહેલું નથી! પોતાના મનને મારીને જ એવું કરી શકાય છે!

૨

માનવ-જીવનનું ધ્યેય

અખિન સમાગનું સર્વ શ્રેષ્ઠ પ્રાણી એટલે મનુષ્ય ! પરંતુ તમે કદી વિચાર કર્યો છે કે કઈ વાતની એ શ્રેષ્ઠતા છે ? મનુષ્ય પાસે એવું કયું બળ છે કે જેથી મનુષ્ય સ્વયં પણ સર્વશ્રેષ્ઠતાનો દાવો કરે છે અને હજારો શાસ્ત્રો પણ તેનું અનુમોદન કરે છે ?

શું મનુષ્ય પાસે શારીરિક શક્તિ ધણી મોટી છે ? નહિ, એ કોઈ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી ! સમાગના અન્ય પ્રાણીઓની શારીરિક શક્તિની સામે મનુષ્યની શક્તિ નુચ્છ છે. જગતનાં વિશાળકાય હાથી અને અન્ય પશુઓ પાસે મનુષ્ય એક નાનું-વાચાર પ્રાણી સામે છે વળે. રાજા સિંહ કેટલો બચાવક છે ?

તમે વન માનુષનું વર્ણન સાંભળ્યું છે ? તે માનવ-આકૃતિધારી પરુ છે. ઘણું બળવાન પ્રાણી છે. પૂર્વી કોગોમા એક મૃત વન માનુષનું વર્ણન કરતામા આવ્યું તો તેનું વર્ણન બે ટન=૪૪૮૦ રતન થયું ' આવા બીમકાય પ્રાણી સામે મનુષ્યનું શું અગ્નિત્વ છે ? અને એવાં બચાવક પક્ષીઓ પણ આ વિશ્વમા અગ્નિત્વ ધરાવે છે.

મનુષ્યનું જીવન અત્યંત ક્ષુદ્ર દેખાય છે. તેનું બળ અન્ય પ્રાણી-ઓની દૃષ્ટિમાં પરિહાસને પાત્ર છે. એક ભયંકર રોગ લાગુ પડ્યો કે જીવનની સમાપ્તિ થાય છે. સાધારણ મેલેરિયા પણ મનુષ્યના મૃત્યુનો સંદેશો લઈ ક્યો કરે છે.

એક પહેલવાન લેખક પાસે હમેશાં આવ્યા કરતો અને પોતાના વિજયની કથા સંભળાવી ચાલ્યો જતો. એ ત્રણ દિવસ તે આવ્યો નહિ. ત્યાર બાદ ફરીથી તેણે મોઢું દેખાડ્યું, પરંતુ ચાલતાંચાલતાં તેનું શરીર લથડતું હતું.

મેં પૂછ્યું: 'પહેલવાન સાહેબ ! શું થયું ?' તેણે ઉત્તર આપ્યો, 'મહારાજ ! મરતાં બચ્યો છું. મેલેરિયાએ હમ કાઢી નાખ્યો !'

મેં કહ્યું: 'પહેલવાન સાહેબ ! તમારા જેવા બળવાન પહેલવાનને એક નાનકડા મગ્ગરે હરાવી દીધા ? અને તે પણ આવી ખરાબ રીતે ?' પહેલવાન હસીને ચૂપ થઈ ગયો.

આ અમર સત્ય છે મનુષ્યના બળનું ! શું મનુષ્ય આવા બળ ઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા ઇચ્છા રાખે છે ?

ત્યારે શું મનુષ્ય રૂપથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે ? રૂપ છે માટી ઉપર કરેલ ચમકદાર રંગ જેવું. તેને ધોવાઈ જતાં કે નષ્ટ થતાં ફેટલી વાર લાગે ? સંસારના અત્યંત સ્વરૂપવાન તરણો અને તરુણીઓ પોતાનાં રૂપ અને સૌંદર્ય જેના ઉપર તેઓ ગર્વ કરતાં હતાં તે થોડો મમય જ બનતી શક્યાં. ફૂલ ખીલ્યું ન ખીલ્યું ત્યાં તો કરમાઈ જાય છે ! મનુષ્યના શરીરમાં થોડો રોગ ઉત્પન્ન થયો કે રૂપ કુરૂપ અને મુંદર અંગ ભગ્ન અને જર્જર બની જાય છે !

સનતકુમાર ચક્રવર્તીએ પોતાના ઓળખા કપોત મર્ચ કરી ન કાઢી
ત્યાં તે કાઢે તેમના શરીરને ઘેરી લીધું, અને કચન જેની કાયા
કાઢના લાગી તે ડુર્ગધ અમલ બની

મથુરાની જનપદ કલ્યાણી વાસવદત્તા કેટલી રૂપ ગર્વિતા હતી
રાત્રીના ઘેર અધમારમા પશુ તેની કાયા દીપ સિખા મારક અમમગતી
હતી પરંતુ બૌદ્ધ ઇતિહાસ કહે છે કે એક દિવસ તેને શીતળાના
રોગનું આક્રમણ થયું આખું ય શરીર સડવા લાગ્યું, અમેઅગમાથી પણ
નીકળવા લાગ્યું જે રાજા તેના રૂપથી ખરીદિતો યુનાગ બની ગયો
હતો, તેણે જ વાસવદત્તાને નગરની બહાર મદા અરના ઢગના
ઉપર મરવા માટે ફેંકાની દીધી આ છે મનુષ્યના રૂપો જ્યોતો
બગતો ઇતિહાસ

આ આમડીનો સુંદર રંગ કે હાડકા સુ યવગિયતપણું શુ કોઈ
મહત્ત્વ ધરાવે છે? આમડી ન પતના પરના નીચે શુ ભર્યું છે તેનું
સ્મરણ કરતાં પશુ ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે જે અદર ભર્યું છે તે બહાર
નીચે તો ગીધ કાગ અને કુત્તા તો ફાંસી આવ

અને આ મનુષ્યનું રૂપ બીજા પશુ પક્ષીઓની દુનનામા શુ
મહત્ત્વનું છે? મધુર કેટલો સુંદર છે તે જીરવા અને પાખોનું સાદું
જુઓ! કોપસની વાણી સાબળો! મનુષ્યની મધુર વાણીને તેની ઉપમા
આપાય છે મનુષ્યની ગતિ દસની ગતિ આ નાકો પોપટના
નાકની ઉપમા આપાય છે કિં જુદા

પ્રત્યેક અંગ સૌન્દર્ય બિજાબિજા પશુ પક્ષીઓના અવયવોની
દુષ્ટ ન મેળી કવિની વાણી ઉપર ચડે છે તે જ અર્થ એ થયો કે

મનુષ્યનું રૂપ પશુપક્ષીઓનાં રૂપની તુલનામાં તુચ્છ છે, નગણ્ય છે. તેથી રૂપની દૃષ્ટિથી મનુષ્યની મહત્તા કે શ્રેષ્ઠતાનું કંઈ મૂલ્ય નથી.

હવે ગ્રી પરિવારની મહત્તા. શું મનુષ્યને દશ જાર પુત્ર, પૌત્ર અને વિશાળ કુટુંબ હોવાથી તેનામાં મહાનતા આવી જશે? રાવણનો દેડથો મોટો પરિવાર હતો! અંતે તે શુ કામ આણ્યો? છપ્પન કોડ યાદવો જેઓ એક દિવસ ભારતના કોડો મનુષ્યોના ભાગ્ય-વિધાતા બનેલા હતા તે સર્વે અંતે કયાં વિવીન ચર્મ ગયા? થી કૃષ્ણને યાદવ-જાતિથી શુ સુખ મળ્યું?

મયુગના રાજા ઉત્તમેનને ત્યાં કસનો જન્મ થયો. પછો ભાગ્યશાળી એ પુત્ર હોય કે તે ભારતના પ્રતિ-વાસુદેવ જરામંત્રનો પ્રિય જમાઈ બન્યો! પરંતુ તેથી ઉત્તમેનને શુ જ્ઞાન થયો? તેને તો કેદખાનું મળ્યું અને મળ્યો પ્રતિદિન ૫૦૦ ફટકાનો માર!

અને જેના વૈભવના વર્ણનથી ઔપચારિક સૂત્રની પ્રસ્તાવના ભરી પડેલી છે તે રાજા શ્રેષ્ઠિકને પણ કૌશિક (અપર નામ અમલતશત્રુ) પુત્ર રૂપે મળ્યો હતો. પરંતુ પુત્ર કે પત્નિવાદથી કેવો આનંદ મળે છે તે તો મદારાજ શ્રેષ્ઠિકને પૂછ્યું હોય તો જાણી શકાય.

મદારાજ શ્રેષ્ઠિકને લાકડાના પિંજરામાં કેદી બની પશુની માફક જીવન વ્યતિત કરવું પડ્યું તે પણ પોતાના પુત્ર કૌશિકને આજારી હતું! સમય ઉપર ન તો ભોજન મળતું કે ન પાણી! અને અંતમાં વિપ્લો પ્રયોગ કરી મૃત્યુનું સ્વાગત કર્યું. શુ આ જ છે પુત્રો અને પૌત્રોની ગૌરવશાળી પરંપરા? શું એ મનુષ્ય માટે અભિમાનની વસ્તુ છે?

મનુષ્યને પુત્ર-પૌત્રાદિનો એક મોટો પરિવાર મળી જાય છે તેથી તેના મદનમાં કેવી રીતે વૃદ્ધિ થઈ તે સમજાતું નથી.

સમ્રાટ વિક્રમાદિતે આચાર્ય મિદસે । દિવાકરને પૂજ્ય કે આપ તથા જૈન બિશુઓ આપને નમસ્કાર કરનાર ભક્તોને ધર્મગદિ યવાનું પ્રતિવચન આપે છે, તો અન્ય સાધુની માફક પુત્રાદિ નાખિના આશીર્વાદ કેમ આપતા નથી ?

આચાર્ય ઉત્તર આપ્યો કે રાજન ! માનવ જીવનના ઉત્થાન માટે કેવળ ધર્મને જ અને મહત્ત્વપૂર્ણ માધન માનીએ છીએ તેથી તે ની વૃદ્ધિ માટે જ અને પ્રેરણા આપીએ છીએ પુત્રાદિ મ્મ મહત્ત્વપૂર્ણ વસ્તુ છે તે તો મરઘી ફૂતરી સૂવર આદિો મોગી મખ્યામા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તો શું તે પ્રાણીઓ પુત્રદી । મનુષ્યથી અધિક ભાગ્યશાળી મનાશે ? મનુષ્યનું મહત્ત્વ મતતિની મોગી મખ્યામા નથી

મનુષ્ય જાતિનો એક મોટો વર્ગ લક્ષ્મીને અધિક મહત્ત્વ આપે છે તેનું વિચારણુ જોનણુ ચાલણુ, લખણુ વાંચણુ સર્વે કિંમી ધનની પ્રાપ્તિ માટે હોય છે તે રાત દિન ચૂતા કે ભગના ધનના જ સ્વખો જીએ છે ન્યાય હોય, અન્યાય હોય ધર્મ હોય કે પાપ હોય તેને તે સંબંધી કાર્ષ જ્યાસ હોનો જ નથી જ્યાસ હોય છે એક માન ધન પ્રાપ્ત કરવાનો ધ । મગણુ જોષએ પછી જાને તે જગ કપટથી મો ચોરીથી મળે વિધામધાતથી મળે કે દેશદ્રોહથી મો મરીજ જ ના ॥ ઉબ્ધ રક્તથી ગ્માયેય વક્ષી જ તેો માટે પૂજ્ય પરમેશ્વર છે, ઉપાસ્ય દેવ છે આદિભાગથી તેમો મિદાત આપ્યો આવે છે કે—'ઈંઈ ગુણ કામનમાવ્યન્તિ ।

પરંતુ શું માન જીવણું એ જ રીત છે કે ધની પાડળ પાગલ જની કમી કરણું' શું ધ । એટલું જણુ મહત્ત્વનું છે' શું ધાગી ॥ જગદની માફક ધનની ચિંતામા જીવન ની અતિમ ધરીએ મુખી મક્કર

લગાવ્યા કરતાં તે ઇષ્ટ છે? નીતિ, ધર્મ, પ્રમાણિકપણું સર્વની ઉપેક્ષા કરી ધન-સંચય કરી લીધો તેથી શું વળ્યું? રાવણ પાસે કેટલું બધું ધન હતું! આખી લંકા નગરી સોનાની હતી. અને ભારતની દ્વારકા નગરી પણ સોનાની જ હતી. તે સોનાની નગરીઓનું અંતે શું થયું? જાનનેનું અસ્તિત્વ માટીમાં મળી ગયું.

સોનાની લંકાએ રાવણને રાક્ષસ જનાની દીધો તો સોનાની દ્વારકાએ યાદવોને નરપશુ બનાવ્યા. લંકા અને દ્વારકાના ધનપતિઓ મનુષ્યત્વ હીન બની ગયા હતા, દુરાચારોમાં ફસાઈ પડ્યા હતા. ધનના અતિરેકથી તેઓ અંધ બન્યા હતા.

આજે લક્ષ્મીપતિ નરેશોનું કાંઈ ગૌરવ દષ્ટિગોચર થાય છે? દિલ્હી અને આગ્રામાં મોગલ સમ્રાટોના વૈભવના અવશેષો વિખરાયેલા પડેલા જોવામાં આવે છે. શું લાલ કિંચો અને તાજમહાલ એટલા માટે જનાવવામાં આવ્યા હતા કે તેના ઉપર આંદ-તારાવાળા મુસ્લિમ સંક્રાંતિવાદીઓના રથાન પર અંગ્રેજોનો યુનિયન જૅક ફરકતો અને?

આજે ક્યાં છે મોગલ સમ્રાટોના ઉત્તરાધિકારીઓ? કેટલો અતિ-ચાર ક્યો, કેટલા નિર્દોષ જન-સમૂહને કતલ કરવામાં આવ્યો! પરંતુ જેના પાયા પાતાળમાં મજબૂત રીતે બનાવવામાં આવ્યા હતા તે સિંહાસન પણ ડગમગી ગયું, નષ્ટ-ભષ્ટ થઈ ગયું. અને જે યુનિયન-જૅક સમુદ્ર પારથી તોફાનની માફક આગળ વધતો અને હાહાકાર મચાવતો ભારતભૂમિ ઉપર ઊતરી આવ્યો હતો તે પણ અત્યારે ક્યાં છે? શું તે પાઠ ફરવાના ધરાદાયી આવ્યો હતો? નહિ; પરંતુ કેદરના ઝટકા સામે તે સ્થિર રહી ન શક્યો અને ઊડી ગયો!

ધન અનિત્ય છે, ક્ષણભંગુર છે! તેનો ગર્વ શું, ધમ્મ શું? માનવ જીવનનું ધ્યેય સોના ચાંદીના રંગીન ટુકડાઓમાં નથી. વિશ્વનું

મર્વએટ પ્રાણી-માનવી લક્ષ્મીથી પોતાનું મહત્વ કરી પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. શ્રીમદ્ રાજવ્યદે કહે છે. ✓

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં, શું વધ્યું તે તો કહો, ✓
શું કુંડે ન કે પરિવારના વધવા થકી તે નવ ઝડો! |
વધવાપણું સમારનું, નરદેવને દારી જવો, |
તેનો વિચાર નહિ અહોરો! એક પણ તમને હવો! |

મનુષ્ય વિશ્વનું એક મહાન્ બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. તેણે પ્રકૃતિ ઉપર પોતાના બુદ્ધિવૈભવથી વિજય મેળવ્યો છે. તે પોતાની બુદ્ધિની માત્રામાં કયા સુધી પહોંચ્યો છે? તેણે દુર્ગમ પહાડો પર રહેવે અને મોટરો દોડાવી, સમુદ્રો ઉપર સ્ટીમરો ચલાવી, આકાશમાં પક્ષીઓની ગાથા એરોપ્લેનનો ઉડાડ્યા' બુદ્ધિનો પ્રભાવ આગળ વધ્યો, અને હજારો માર્મય દૂની વાતો સંભળાવા લાગી. અને પેથી પરમાત્મ મક્તિનું તો પૂછવું જ શું? જાપાનના દિશોમિમા સંદેરનો સંદાર જૂની શકાય તેમ છે?

રજાગના દડા જેવડા અણુ-માનવી આને વિશ્વનાં મનુષ્યોનું જીવન કપાયમાન જાતી મધુ છે. દમણાં જ સીટરસેન્ડના એક વૈજ્ઞાનિકે શોધ કરી છે કે દોઢ પાસેર જેટલા જનનના વિજ્ઞાનગવેષિન વિગાડતા પદાર્થથી અવગ્ને મનુષ્યોનું જીવન થોડી ક્ષણોમાં સમાપ્ત કરી શકાય છે! અને અમેરિકાએ મેંશોધન કરેલ દાખકોનન બોમ્બની ચર્ચામાનથી માનવજાતિ ત્રાસી જોડે છે.

આ છે મનુષ્યોની બુદ્ધિ લીલા! મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિ સીમાથી સ્વર્ગ બનાવવા ચાલ્યો, અને કાર્મિક જનાલ્યું પણ અતઃ પરંતુ અને હવે શું જન્યું? સાક્ષાત્ પોર નરક!

શું આવી મનુષ્યની બુદ્ધિ ગર્વ કરવા જેવી વસ્તુ છે? જે બુદ્ધિ પાછળ વિવેક નથી, ધર્મ-પિપાસા નથી, જન કલ્યાણનું ધ્યેય નથી તે બુદ્ધિ મનુષ્યને મનુષ્ય રહેવા દેતી નથી, રાક્ષસ બનાવી દે છે. પોતાના સ્વાર્થની પૂર્તિ કરવામાં જે બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય તેને મનુષ્ય-જીવનની સર્વશ્રેષ્ઠતાનું ગૌરવ કેમ આપી શકાય?

ખાધું-પીધું, એસ-આરામ તો પોતાની સગજથી પ્રમાણે પશુ-પક્ષીઓ પણ કરે છે. પારિવારિક વ્યવસ્થા અને ખાવા-પીવાની બુદ્ધિ તો તેમનામાં પણ સુંદર હોય છે. શું તે આતુર્થ ઉપર ગર્વ કરવો યોગ્ય છે? નહિ, તે મનુષ્યની કાંઈ યોગ્યતા નથી!

માનવ-જીવનનું ધ્યેય ધન નથી, રૂપ નથી, બળ નથી, સાંસારિક બુદ્ધિ પણ નથી. અનાદિકાળનો ભટકતો આ આત્મા એક દિવસ પરિભ્રમણ કરતો માનવ-શરીરમાં આવ્યો. થોડાં વર્ષો ત્યાં વ્યતીત કર્યાં, ખાધું-પીધું, લડાઈ-ઝગડા કર્યાં, દસ્યો અને રાયો અને એક દિવસે મૃત્યુ પામી કાળ-પ્રવાહમાં આગળ જવા વહી ગયો-શું આ કાંઈ માનવ-જીવન છે?

જીવનનો ઉદ્દેશ મરણ નથી, પરંતુ મરણ ઉપર વિજય મેળવવો તે છે. આ વિગટ મંસારમાં કોઈ પણ જાતિ, કુળ, વર્ણ અને સ્થાન એવું નથી જ્યાં આપણા આત્માએ અનંતાનંત વાર જન્મ મરણ ન કર્યાં હોય! ભગવતી સૂત્રમાં આપણાં જન્મ-મરણની દુઃખપૂર્ણ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતી એક પ્રશ્નોત્તરી આપેલી છે:—

ગૌતમ સ્વામી સવિનય ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન કરે છે કે:—

“હે પૂજ્ય! અસંખ્યાત ક્રોડાક્રોડી યોજન પરિમાણ આ વિસ્તૃત

વિરાટ લોકમાં કોઈ એવું પણ સ્થાન છે કે જ્યાં આ જીવે જન્મ મરણ ન કર્યો હોય ?”

ભગવાન મહાવીર હિતર આપે છે —

..“નત્થિ વેદ પરમાણુપોગલમેત્તે વિ પળસે
જત્ય હા અયં જીવે ન જાણ વા, ન મણ વા”

“હે જોતમ! અધિક તો શું, કિંતુ એક પરમાણુ પુદ્ગલ જોડેલું પણ એવું સ્થાન નથી, જ્યાં આ જીવે જન્મ મરણ ન કર્યો હોય”

—ભગવતી સૂત્ર ૧૨/૭/૪૫૭

ભગવાન મહાવીરની વાણીમાં આ છે આપણા જન્મ મરણની સાકળની કડીઓનો લાગેા ઇતિહાસ! ધણેા દુખ બરેણેા છે એ ઇતિહાસ! આ ઇતિહાસને હવે કયા સુધી લગાવશું, જન્મ મરણની કડીઓને કયા સુધી જોડતા રહીશું? શું માનવ જીવનનું ધ્યેય જન્મ દેવો અને મરી જવું એટલું જ છે?

મહાકાળના પ્રવાહમાં એક તળખલાની માફક નિરાધાર બની આપણે કયા સુધી તણાઈ જશું? શું કિનારે પહોંચવાનું આપણા ભાગ્યમાં નથી? નહિ, આપણે મનુષ્ય છીએ, રિશ્તનાં સર્વોચ્ચ ગ્રાણી છીએ આપણે આપણા જીવનનું લક્ષ્ય આવશ્યક પ્રાપ્ત કરી રાકશું ને આપણે માનવ જીવનનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત ન કર્યું તો પછી આપણામાં અને પરુ પક્ષીઓમાં ગિજતા કયા રહી?

આપણા જીવનનું ધ્યેય અધર્મ નહિ, ધર્મ છે, અન્યાય નહિ, ન્યાય છે, દુઃખાર નહિ, મદાગાર છે, ભોગ નહિ, ત્યાગ છે ધર્મ, ત્યાગ અને સદાગાર જ આપણને પશુત્વથી વિભિન્ન કરે છે. અન્યથા આપણામાં અને પશુમાં શું અંતર છે, બેદર છે? એક આચાર્યે કહ્યું છે કે —

આહારનિદ્રામયમૈથુનં ચ
સામાન્યમેતત્પશુમિર્નરાણામ્ ।
ધર્મો हि तेषामधिको विशेषो,
धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય અને કામવાસના જેવી પશુમાં છે તેવી જ મનુષ્યમાં છે, તેથી ભોગને મહત્ત્વ આપવામાં આવે તો મનુષ્ય અને પશુમાં કંઈ શિષ્ટતા નથી. એક ધર્મ જ મનુષ્ય પાસે વિશેષ છે અને તેની જ મહત્તા છે. તેથી જો મનુષ્ય ધર્મથી શૂન્ય બની જાય તો તે પશુ સમાન છે.

મનુષ્ય અમર બનવા ઇચ્છે છે. તેને માટે તે કેટલી ઔપધિઓ ખાય છે, કેટલા દેવ-દેવીની માનતા રાખે છે, કેટલા અન્યાય અને અત્યાચારનું સેવન કરે છે ! પરંતુ શું આ અમર થવાનો માર્ગ છે ? અમર થવા માટે મનુષ્યને ધર્મનું શરણ લેવું પડશે, ત્યાગનો આશ્રય સ્વીકારવો પડશે.

ભગવાન મહાવીર કહે છે કે —

यित्तेण ताणं न लभे पमत्ते,
इमंमि लोए अदुवा परत्था

પ્રમત્ત મનુષ્યની આ લોકમાં કે પરલોકમાં ધન દ્વારા રક્ષા થઈ શકતી નથી.

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

કોપનિપત્તકાર કહે છે કે :—

૩

સાચા સુખની શોધ

અનંત સૌખ્ય નામ દુઃખ, ત્યાં રહી ન મિત્રતા !

અનંત દુઃખ નામ સૌખ્ય, પ્રેમ ત્યાં વિચિત્રતા !

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આજથી જ નહિ, લાંબો, કોડો, અમંખ્ય વર્ષોથી એ જ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે આ પ્રવૃત્તિ, આ સંધર્મ, આ દોડાદોડી શા માટે છે ? પ્રત્યેક પ્રાણીના અંતર્હૃદયથી પ્રત્યુત્તર મળે છે કે સુખ માટે, આનંદ માટે

શાંતિ માટે પ્રત્યેક પ્રાણી સુખ ઇચ્છે છે, દુઃખથી દૂર નાસે છે સંસારનો પ્રત્યેક જીવ સુખ માટે પ્રયત્નશીલ જાણે છે. કાડીથી માંડી હાથી સુધી, રકથી તે રાગ સુધી, નારકાથી દેવ સુધી-એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ અને મહાનમા મહાન પ્રત્યેક મંસારી પ્રાણી સુખને મુવતારો જનાની દોડાદોડ કરે છે. અનંતકાળથી આ પ્રમાણે ચાલતું આવ્યું છે.

સુખની કેને ઇચ્છા નથી ? શાંતિ કેને અભીષ્ટ નથી ?

સુખપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યોએ નગરો વસાવ્યાં, પરિવાર બનાવ્યો, સામ્રાજ્યોના પાયા નાખ્યા, સોનાનાં સિંહાસનો બનાવ્યાં. સુખ માટે મનુષ્ય મનુષ્યને પ્યાર કરવા લાગ્યો અને ઢેપ પણ કરવા લાગ્યો. આજ સુધીમાં રક્તની દળરો નદીઓ વહી છે તે પણ સુખ માટે, પોતાની તૃપ્તિ માટે. સુખની શોધમાં ભટકતો માનવી માનવી રહ્યો નથી, પણ કે રાક્ષસ બની ગયો. આવું શા માટે થયું?

આરતીય શાસ્ત્રકારોએ સુખને બે ભાગમાં વિભક્ત કરેલ છે : એક આંતરિક અને બીજું બાહ્ય સુખ. એક આત્મનિષ્ઠ છે, બીજું વસ્તુનિષ્ઠ. એક આધ્યાત્મિક છે તો અન્ય ભૌતિક. એક અજર-અમર છે તો અન્ય ક્ષણિક, ક્ષણભંગુર. એક દુઃખતા કાયદી સર્વથા રહિત છે તો અન્ય વિષમિશ્રિત મિષ્ટ ભોજન જેવું.

બાહ્ય સુખમાં સર્વ પ્રકારના ભૌતિક અને પૌદ્ગલિક સુખોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ સુખ વસ્તુનિષ્ઠ છે તેથી વસ્તુ છે તો સુખ છે, અન્યથા દુઃખ છે.

એક બાળક રોતું હતું. તેને રમકડું આપ્યું તો આનંદથી ઉછળવા લાગ્યું. પરંતુ કેટલી વાર સુધી? રમકડું તૂટી ગયું અને બાળક પહેલાં કરતાં અધિક રોવા લાગ્યું. તે આનંદનૃત્ય ક્યાં ગયું? રમકડા સાથે તે પણ નષ્ટ થયું, કારણ તે સુખ વસ્તુનિષ્ઠ હતું.

આવા સુખની પાછળ મંસારી પ્રાણી પાગલ બની જાય છે, અને પોતાનાં સગવડ અને શક્તિનો અપવ્યય કરે છે.

આ સુખનું કેન્દ્ર બન છે, વિશ્વચાસના છે, બોગ-લિપ્સા છે, વસ્તુ-મંત્રદ છે, સંતાનની હઝા છે, સ્વજન પરિજન આદિ છે. પરંતુ

આ સુખ વારતવિક સુખ નથી, સુખાભાસ છે બોગરાસનાની તૃપ્તિમા
કલ્પેના સુખની અપેક્ષાએ દુઃખ અધિક છે અધિક શુ, અનત છે
“સળમિત્ત સુલા, ચહુવાલ દુલ્લા।”

શુ ધનમા સુખ છે? ધન પ્રાપ્તિ માટે કેટલો દલ કરવામા
આવે છે? કેટલી ધૂણા, કેટલો દ્રેષ, કેટલો આત્યાચાર? બાઈ બાઈનું
ગણુ કારે છે ધન માટે વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધોમા પ્રજના રક્તની નદીઓ
વહે છે સાધારણ મનુષ્ય કહે છે, ધન મળે તો જીવન આરામમા
વ્યતીત થાત સસારમા ખીજી કાંઈ દુર્નિભ નથી, દુર્નિભ છે એક માત્ર ધન.

પરંતુ ધનમતિ શેઠા કહે છે ‘ધન શી ગીજ છે? હું લાખો
રૂપિયા કમાયો, અને લાખો કમાઈ શકુ છું આ ધનનો મોટો પહાડ
મનાવું તો પથ તેથી શુ? મારે એક પથ પુત્ર નથી જે આ લક્ષ્મીનો
હિતરાધિકારી બને’ એક પુત્ર હોત તો માત્ર જીવન સુખમા વ્યતીત
થાત’ પુત્ર વિના ધર સૂનું છે.’

રાજા હિમસેનને અને રાજા શ્રેણિકને પુત્ર માટે તો જરા પૂછો.
બન્ને નરેશ કહે છે “પુત્ર કરતા તો પુત્ર વિના જ સારું મનુષ્યો
અર્થ પુત્રેશ્વરમા પાગત બની ગયા છે અમને અમારા જ પુત્રોએ
કદમા નાખ્યા પુત્ર અને પરિવારના સુખની એક કલ્પના જ છે,
માતિ છે.”

ત્યારે સુખ ક્યા છે? સાચું સુખ આત્મામા જ છે ત્યારે
આત્મા બહાર બચ્કે છે, પરપરિણતિમા નાથ છે ત્યારે દુઃખનો શિકાર
બને છે ત્યારે ત્યાથી પાટો વળે છે, પોતાની અંદર જ રાધું કરે
છે, વૈરાગ્યરસનું આગ્વાદન કરે છે, સંયમના અમૃતરમને ઝાળખે છે
ત્યારે સુખ, શાંતિ અને આનન્દનો ક્ષીરસાગર પોતાનામા જ અનુભવે છે

ત્યા સુધી મનુષ્યો વસ્તુઓ પાછળ દોડે છે, ભોગ-વામનામાં શ્રદ્ધિ અને છે ત્યા સુધી સુખ નથી, શાંતિ નથી, આનંદ નથી તે તો આગ છે, તેમાં જેટલું ઇંચન વધારે નાખશો તેટલી જ્વાળા વૃદ્ધિ પામશે અગ્નિમાં ઘી હોમી તેની જૂમ મટાડવાનો ચાલ કાઢવો તે નરી મૂખાંધ છે બ્યારે ભોગનો ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે જ સાચો આનંદ મળે સાચું સુખ ભોગમાં નહિ, ત્યાગમાં છે

આરુણિકોપનિષદમાં એક કથા છે. પ્રજ્ઞાપતિના પુત્ર આરણિ ઋષિ કથામાં જતા હતા ગંગામાં એક કૃતરો મોહમાં ગામથી ભરેલ એક હાડકાનો ટુકડો લઈ જતો હતો બીજા કૃતરાઓએ તેને જોયો અને તેને ઘેરી લીધો, અને મારવા લાગ્યા તે કૃતરો હાડકાનો ટુકડો ત્યા છોડી જીવ ગયાની નામી મયો. હવે તે કૃતરાઓમાં હાડકા માટે પરસ્પર લડાઈ થતી.

આ દૃશ્ય જોઈ આરણિ ઋષિ વિચાર કરવા લાગ્યા કે આહો! મદલ્ય કરવામાં દુઃખ છે, ત્યાગવામાં દુઃખ નથી પરંતુ સુખ છે હાથથી મદલ્ય કરવામાં તો દુઃખ છે જ, પરંતુ મનથી વિવેકનું ચિંતન કરવાથી પણ દુઃખ છે

વિવેકનું ચિંતન કરવાથી તેનો મગ થાય છે, મગથી પ્રાપ્તિની કામના થાય છે, કામનાના મગનમાં પડવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે કામના પૂરી થતા લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, લોભથી મોહ થાય છે, મોહથી સ્મૃતિ નષ્ટ થાય છે—મદ્યુરનો ઉપદેશ યાદ રહેતો નથી, સ્મૃતિ નષ્ટ થવાથી વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે અને વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી જીવ નરકમાં જાય છે. તેથી વિવેકસંસ્કૃતિ જ મર્ત્ય અનર્થોનું મૂળ છે.

“લાણી કળત્યાણ ઇ કામભોગ્ય”

જ્યારે વિષયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે વૈગમ્ય થાય છે, અને ત્યારે જ સાચા મુખનું અરણ્ય અંતરાત્મામાં વહેવા લાગે છે, અને જન્મ-મરણ-માનતરનાં વૈયથિક મુખ-દુઃખના મળને ધોધને સાફ કરી દે છે.

જાણ દૃષ્ટિથી ધન-વૈભવ, ભોગવિલાસ ગમે તેટલા રમણીય અને ચિત્તાર્કર્ષક હોય, પરંતુ વિવેકી મનુષ્ય તેમાં મુખની ગંધ પણ જોતો નથી. વિષયામગ્ન મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે. વિષયભોગથી તૃપ્તિ થતી નથી, કિંતુ તૃષ્ણા વૃદ્ધિગત થાય છે. ઇન્દ્રિયની પૂર્તિ થઈ નથી, થશે નહિ. તેથી ભગવાન મદાવીરે કહ્યું છે કે:—

સઘ્વં વિલપિયં ગીયં

સઘ્વં નદું વિહરિયં ।

સઘ્વે ભામરણ ભારા,

સઘ્વે કામા દુહાવહા ॥

અર્થાત્—સર્વે સંગીત એક પ્રકારના વિલાપ સરખાં છે, સર્વે દ્રવ્ય કે નાટક એ વિદ્યભનારૂપ છે, સર્વે અવકારો શરીર ઉપર ભોળારૂપ છે અને સર્વે કામભોગો એકાંત દુખને જ આપનારા છે.

—ઉત્તરાખ્યવન સૂત્ર, ૧૩ ૧૧

જૈન સરકૃતિના એક અમર કવિએ કહ્યું છે કે:—

ન વિ સુહી દેવયા દેવલોચે,

ન વિ સુહી સેટ્ટિ સેજવઈ ચ ।

ન વિ સુહી પુદવિપઈ રાયા,

મ્મંત—સુહી સાહુ વીયરાગી ॥

દેવસેવકના દેવતા સુખી નથી, શેઠ અને સેનાપતિ સુખી નથી, ભૂમંડળ પર શાસન કરનાર ચક્રવર્તી રાજા પણ સુખી નથી, સુખી છે એકમાત્ર વીતરાગ ભાવની સાધના કરનાર ત્યાગી સાધક.

ભગવતી મૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરે ત્યાગજન્ય આત્મનિષ્ઠ સુખની મહત્તા અને ભોગજન્ય વસ્તુનિષ્ઠ વૈપયિક સુખની હીનતા બતાવતાં કહ્યું છે કે બાર માસ સુધી વીતરાગ-ભાવની સાધના કરનાર શ્રમણ નિર્મયનું આત્મનિષ્ઠ સુખ સર્વોચ્ચસિદ્ધતા સર્વોત્કૃષ્ટ દેવોના સુખથી ઘણું અધિક છે. સંયમના સુખ આગળ વૈપયિક સુખનું શું મૂલ્ય છે ?

વૈદિક ધર્મના મહાન્ યોગી ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

મોગે રોગમયં કુલે જ્યુતિમયં વિત્તે નૃપાલાઢ્યમ્,
મૌને દૈન્યમયં ચલે રિપુમયં રૂપે જરાયા મયમ્।
જ્ઞાન્ને ઘાદમયં ગુણે રણમય કાયે કૃતાન્તાઢ્યમ્,
સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં મુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્॥

—ભોગમાં રોગનો ભય છે, કૃળમાં પતનનો ભય છે, ધનમાં રાજા કે ચોરનો ભય છે, યુદ્ધમાં પરાજયનો ભય છે, રૂપમાં વૃદ્ધા-વર્યાનો ભય રહેશે છે,.....કિં બહુના, સંસારની પ્રત્યેક જિયામાં જિંચી અને સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ ભયથી યુક્ત છે. એક માત્ર વૈરાગ્ય-ભાવ પૂર્ણતઃ અભય છે, નિરાકુળ છે.

આ હિંદુગર એ મહારાજાધિરાજ ભર્તૃહરિના હતી, જેમનાં દાર ઉપર સંસારની લક્ષ્મી ખરીદેલી દાસી માધક નૃત્ય કરતી હતી, મોટા રાજા મહારાજા તેમની આજ્ઞા શિર પર ચઢાવવા હમેશાં તત્પર રહેતા

હતા તેમના અત પુરુષા અખરો જેવી મુદર ગણીએ દીપશિખા
ગાદક અધકારના પ્રકાશ રેખા જેવી તિથ નવીન શૂગાર સાધનામાં
વ્યસ્ત રહેતી હતી આ સર્વે વૈભવ-આમત્રી હોવા છતાં ભતૂદરિને
તેમાં આનંદ મળ્યો નહિ, તેના આત્માની ખ્યાસ જુઝાઈ નહિ

રાગ ભતૂદરિ અમારમાં સુખ ભોગવતા રહ્યા, પરંતુ અંતમાં
નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે સમારના સર્વે ભોગો ક્ષણભગુર છે, વિનાશી
છે, કષ્ટપ્રદ છે, આ લોકમાં પશ્ચાત્તાપ અને પરત્રોકમાં નરક દેનાર છે
ન્યારે સમારના રાગ મહારાગ આરો લક્ષ્મીપતિઓની આ દશા છે
તો પછી તુ-ઠ અભાવગ્રસ્ત સસારી જીવોની શુ ગણતરી છે?

ન્યા ભોગ ત્યા રોગ છે ન્યા રોગ ત્યા મોગ, ✓
ન્યા મોગ ત્યા ભોગ નહિ, ન્યા ભોગ, નહિ મોગ

વિપયસુખ ક્ષણભગુર છે, વિપય સ્વય ક્ષણભગુર છે વસ્તુ વિનાશી
હોય તો વસ્તુનિષ્ઠ સુખ પણ વિનાશી જ હોય જેવું કારણ તેવું કાર્ય
માગીમાથી જોન પદાર્થ માલીનો જ હશે લીંગડાના ઝાડ ઉપર ફેરીતું
ફળ ક્યાથી પામશે?

હવે રહી આત્મનિષ્ઠ સુખની વાત આત્મા અજર-અમર છે,
અવિનાશી છે તેથી તન્નિષ્ઠ સુખ પણ અજર અમર, અવિનાશી જ
હોય છે અહિંસા, સત્ય સયમ શીલ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય દયા, કરુણા
આદિ સર્વ આત્મધર્મ છે તેથી તેની સાધનાથી પ્રાપ્ત થતું આખ્યા
ત્મિક સુખ આત્મીય સુખ છે, આ તે અવિનાશી છે, શાશ્વત છે

જાન્દેગ્ય ઉપનિષદમાં પણ કયું છે —

યો વૈ મૂમા તત્સુખ
નાન્પે સુસમસિત્ત્વ૥

જે અલ્પ છે, વિનાશી છે, તે સુખ નથી, અને જે ભૂમા છે, મહાન છે, અનંત છે, અવિનાશી છે તે વસ્તુતઃ સાચું સુખ છે.

પ્રિય સાધક બંધુઓ! તમે સાચુ સુખ મેળવવાના અભિલાષી છો? તો મનની ભોગાકાંક્ષાને ધૂળની માફક દૂર ફેંકી દો, ત્યાગ અને વૈરાગ્યના માર્ગને અપનાવો. મમતાના મુદ વર્તુળને તોડવાથી માવક ભૂમા બને છે, મહાન બને છે, અજર, અમર, અનંત બને છે અને તે સાચુ સુખ પણ પૂર્ણરૂપે અહીં જ આ દશામા જ પ્રાપ્ત થાય છે.

મારા બૂલા પડેલા પ્રિય બંધુઓ! અવિનાશી સુખ ઇચ્છતા હો તો અવિનાશી આત્માનું શરણ મહણ કરો! ત્યાથી જ સાચુ સુખ મળશે; અને તે જ સુખ આત્મનિષ્ઠ છે, અન્યત્ર નથી.

૪

શ્રાવક ધર્મ

એક વખત એક જૂના અનુભવી સંત પ્રવચન કરતા હતા. પ્રવચન કરતા કરતાં તરંગમા આવી ગયા અને શ્રોતાગણને પૂછ્યું : બધુઓ ! ખતાવો, દિલ્હીથી લાહોર જવાના કેટલા રસ્તા છે ?

શ્રોતા વિચારમા પડ્યા. સંતની પ્રશ્ન કથાની શૈલી એટલી પ્રભાવ પૂર્ણ હતી કે શ્રોતા ઉત્તર દેવામા દિગ્બૂદ બની ગયા. ક્યાંય ખોટો ઉત્તર ન આપી દેવાય એવી પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થવારૂપ કુશળ આવી ગઈ.

ઉત્તરની યોડી વાગ રાહ જોયા બાદ અનતોગત્વા સંતે જ કહ્યું. જુઓ, હું ખતાવું દિલ્હીથી લાહોર જવાના બે માર્ગ છે. શ્રોતાઓ હજુ પણ ચૂચવણમા પડેલા હતા. મતે તેનું વિશ્લેષણ કરતાં કહ્યું : એક સ્થળ માર્ગ છે, તે રેલ્વે, મોટર આદિ દ્વારા પૂર્ણ કરી શકાય છે, અને અન્ય આકારમાર્ગ, તે વાયુમાન (એરોપ્લેન) દ્વારા કાપી શકાય. પહેલો માર્ગ સરળ છે, પરંતુ સમય વધારે લે છે. બીજો માર્ગ કઠણ છે, ભયથી ભરેલો છે, પરંતુ શીઘ્રતાનો છે.

સંતે આગળ કહ્યું : બધુઓ, કાર્ત સમજ્યા ? મોક્ષના પથ આ પ્રમાણે બે માર્ગ છે. એક મહત્ત્વ ધર્મ અને અન્ય સાધુ ધર્મ ઉભય

માર્ગ જ છે, અમાર્ગ કોઈ નહિ. કિંતુ પહેલો માર્ગ સરળ હોવા છતાં પણ જગ સમય વધારે લે છે. બીજો માર્ગ કઠણ હોવા છતાં શીઘ્ર-તાનો છે. બતાવો, તમે કયા માર્ગથી મોક્ષ જવા ઇચ્છો છો ?

આપણે પણ આપણા જીવનનો માર્ગ શોધવાનો છે. માનવ જીવનનું સદૃશ છે સાચું સુખ, અને તે સુખ છે ત્યાગમાં, આચરણમાં. આપણને મનુષ્ય-જન્મ અનંતાનંત વાર મળ્યો, પરંતુ પરિણામ કાંઈ આવ્યું ? રાગ અને રાવણ જીને માનવી હતા. ગમ આત્માની દિવ્ય ત્રિભૂતિ દ્વારા મનુષ્ય હતા, રાવણ શરીરના આકારમાં મનુષ્ય હતો. માનવીનું વિશ્લેષણ કરતું લોકોક્તિનું સૂત્ર છે :—

“માનવી માનવીમાં અંતર, કોઈ હીરો, કોઈ કંકર”

જે ધર્મચરણ કરે છે, ત્યાગમાર્ગ અપનાવે છે તે મનુષ્ય પ્રકાશ-માન હીરો છે; જે ધર્મચરણથી શૂન્ય, ભોગવિલાસના અંધકારમાં ભટકે છે તે મનુષ્ય સંસારદષ્ટિથી ગમે તેટલો મહાન કહેવાયો છતાં કંકર સમાન છે, પાથર છે. સાચો મનુષ્ય તે કે જે પોતાનાં બધાનો કાપી મોક્ષનો અધિકારી બનવાનો યત્ન કરે.

જૈન સૂત્રાનુસાર મોક્ષનો એકમાત્ર માર્ગ ધર્મ છે, અને તેના બે ભેદ છે : સાગાર ધર્મ અને અણગાર ધર્મ. સાગાર ધર્મ અદરથ-ધર્મને કહે છે. અણગાર ધર્મ સાધુ ધર્મને કહે છે. બગવાન મહાવીરે રથાનાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે :—

ચરિત્તધમ્મે દુવિદ્ધે પણ્ણત્તે તંજહા—

અગાર ચરિત્તધમ્મે અણગાર ચરિત્તધમ્મે ચેવ ।

સાગાર ધર્મ સીમિત માર્ગ છે. તે જીવનની સરળ છતાં નાની પગદડી છે. તે ધર્મ જીવનનો રાજમાર્ગ નથી. શુદ્ધ મસારમા રહે છે તેથી તેની ઉપર પરિવાર, સમાજ અને રાષ્ટ્રનું ઉત્તરદાયિત્વ (જવાબદારી) છે. તે કારણથી તે પૂર્ણ રૂપે અર્હિમા, સત્ય આદિના રાજમાર્ગ પર ચાલી શકતો નથી.

શુદ્ધરથને વિરોધી પ્રતિદ્વંદી લોક સાથે સંઘર્ષ પણ કરવો પડે છે, જીવનયાત્રા ખાટે થોડે અંશે શોષણ-માર્ગ પણ અપનાવવો પડે છે, પરિશ્રમ પણ રાખવો પડે છે, ન્યાય માર્ગ ઉપર ચાલવા છતાં પોતાના વ્યક્તિગત કે સામાજિક સ્વાર્થ માટે ટોર્જ સાથે મંદિર પણ ચર્ચિત્વ છે, તેથી પૂર્ણતઃ નિરપેક્ષ સ્વાત્મ પરિણતિ રૂપ અખંડ અર્હિમા સત્યનો સાધુધર્મ રૂપી રાજમાર્ગ તે અપનાવી શકતો નથી.

“સંતિ ણોહિં મિક્કલૂહિ ગારત્થા સંજમુત્તરા।”

“एवं सिक्खासमावन्ने गिहिवासे वि सुव्वए।”

ફેટલાક કુસાધુઓ કરતા ગૃહસ્થો પણ અધિક સંયમી હોય છે. ગૃહસ્થ દશામાં રહેવા છતાં પણ સાધક સુન્નતી ગની ગય છે તે ગરાગર છે કે ગૃહસ્થનું ધર્મજીવન ક્ષુદ્ર છે, સાધુ નોટકું મહાન નથી. પરંતુ આ ક્ષુદ્રતા સાધુના મહાન જીવનની અપેક્ષાએ છે. અન્ય સાધારણ મંમારી મનુષ્યો, જે ભોગવિવાસમા ફસાયેલા પડેલા છે તેમની અપેક્ષાએ તો ધર્માચારી આવકોનું જીવન મહાન છે, ક્ષુદ્ર નહિ.

પ્રવચન સારોધ્ધારમાં આવકના સામાન્ય ગુણોનું નિરૂપણ કરતાં કહ્યું છે કે : “આવકો પ્રકૃતિથી ગંભીર અને સૌમ્ય હોય છે. તેઓ દાન, શીશ અને સરળ વ્યવહાર દ્વારા જનતાનો પ્રેમ મેળવવા કરે છે, પાપોથી ડરે છે, દયાળુ, ગુણ્યાનુગામી, નિષ્પક્ષપાતી, વડીલોનો આદર કરનારા, કૃતજ્ઞ, પરાપકારી અને હિતાહિત માર્ગના જ્ઞાતા અને દીર્ઘદર્શી હોય છે.”

ધર્મમંત્રણમાં પણ કહ્યું છે કે : “આવક ઇન્દ્રિયોના ગ્રામ હોતા નથી, તેને વશતા રાખે છે. સ્ત્રી-મોહમાં પડી તેઓ પોતાનો અનાસક્ત માર્ગ ચૂકતા નથી. મહારાજ અને મહાપરિવ્રજથી દૂર રહે છે બંધકર સંકટો આવતાં પણ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થતા નથી. લોકરૂઢિના આશ્રયમાં ગાડરો રાહ લેતા નથી, પરંતુ મત્તના પ્રકાશમાં હિતાહિતનું નિરીક્ષણ કરે છે. શ્રેષ્ઠ અને દોષ રહિત ધર્મોચ્છેત્રની સાધનામાં કોઈ પણ પ્રકારની લાજ કે આનાકાની રાખતા નથી. પોતાના પક્ષનો મિથ્યા આગ્રહ સેવતા નથી. પરિવારોનું પાલનપોષણ કરવા છતાં પણ અંતર્હૃદયથી પોતાને પૃથક્ રાખે છે, જે પ્રમાણે કમળ પાણીની ઉપર રહે છે.”

ઉપરોક્ત સદ્ગુણોના પાત્ર આવકને કોઈ પણ વિચારશીલ ગૃહસ્થ કુપાત્ર કહી શકશે? તેને હજાહજ ઝેરથી ભરેલો કોરોરો કહી શકશે? જૈન ધર્મમાં આવકને વીતગગદેવ શ્રી તીર્થકરોના નાના પુત્રો દર્શાવ્યા છે. ભગવાનના લઘુ પુત્રનું ગારવ પ્રાપ્ત કરનાર આવકગણ કુપાત્ર હોઈ શકે? કહી નહિ! શુ આર્જુન, કામદેવ જેવા દેવતાઓથી પણ પથ-ભટ્ટ ન થનાર શ્રમણોપાસક ગૃહસ્થો ઝેરના કોરોરો હતા? આ જ્ઞાન્ત ધારણા છે.

ગૃહસ્થનું જીવન પણ ધર્મમય હોઈ શકે છે, તે પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પ્રગતિ કરી શકે છે, વિકાસ સાધી શકે છે, કર્મમંથનોને તોડી શકે છે. ગૃહસ્થ મંસારમાં રહે છે, કિંતુ અનાસક્ત બાવની જ્યોતિનો પ્રકાશ તેમના અંતર હૃદયમાં અવર્નિત ઝગમગતો રહે છે. તેઓ કદી કદી તો એવી દશામાં હોય છે કે કર્મ કરવા છતાં કર્મમંથ કરતા નથી.

સૂત્રકૃતાંગના બીજા શ્રુત સંકલ્પમાં અવિરત, વિરત અને વિરતા-વિરતનું સુદૃઢ વિશ્લેષણ કર્યું છે. વિરતાવિરત શ્રમણોપાસક આવકની ભૂમિકા છે, તે મંગલે પ્રશુ મહાવીર કહે છે:—

“—તત્પથં જા સા સઘ્વતો વિરયાવિરદ્, એસ ઠાળે જા-રમ્ભ નોઆરમ્ભટ્ટાણે। એસ ઠાળે આરિણ જાલ સઘ્વદુપ્પલ પ્પદ્દી-ળમળે એંતસમ્મે સાહુ।”

“મર્વ પાપાઅરણોપી થોડી નિવૃત્તિ અને થોડી અનિવૃત્તિ હોય તો વિગતિ-અવિરતિ છે. પરંતુ આ આરંભ-નોઆરંભનું સ્થાન પણ આપે છે અને મર્વે દુ-જોનો નાશ કરનાર મોક્ષમાર્ગ છે. આ જીવન પણ એકાંત અમ્યક અને સાધુ છે.”

આ છે અનંત ઝાંતી પરમ વીનરામ ભગવાન મહાવીરનો નિર્નૂપ! આથી વધારે બીજો કોઈ નિર્નૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો રહે છે? નો શ્રદાનો

જરા પણ અંશ હોય તો અન્ય નિર્ણયની આવશ્યકતા નથી. આ નિર્ણય અંતિમ નિર્ણય છે.

હવે આપણે એ વિચાર કરીએ કે શુદ્ધ-ધર્મમાં રહી આવી ઉચ્ચ દશા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ આત્મા અનંતકાળના મિથ્યાત્વની અંધકારપૂર્ણ કાળરાત્રીમાં પરિભ્રમણ કરતો કરતો, અમત્યની ઉપામના કરતો ત્યારે સત્યની ત્રિમાસ-શૂનિકા ઉપર આવે છે, ત્યારે તેને માટે સુવર્ણ પ્રભાતનો સુઅવસર હોય છે.

સંસારાભિમુખ આત્મા ત્યારે મોહાભિમુખ બને છે, ગદ્દિમુંખથી અંતર્મુખ બને છે, અર્થાત્ વિષયાભિમુખથી આત્માભિમુખ બને છે ત્યારે સર્વપ્રથમ સમ્યક્ત્વ ધર્મની દિવ્ય જ્યોતિનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે.

સાચી શ્રદ્ધાનું નામ સમ્યક્ત્વ છે. આ શ્રદ્ધા અંધ શ્રદ્ધા નથી. તે પ્રકાશમય શુદ્ધિ શ્રદ્ધા છે, જેના પ્રકાશમાં જડને જડ અને ચૈતન્યને ચૈતન્ય, તથા ધર્મને ધર્મ અને અધર્મને અધર્મ મગજી શકાય છે. નિઃશય-દષ્ટિમાં વિવેકબુદ્ધિની જગત્ત્રિ તે જ સમ્યક્ત્વ છે, તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધા છે.

અનંતકાળથી આપણે યાત્રા શરૂ કરતા આવતા આત્મા છીએ પરંતુ આપણું ગંતવ્ય લક્ષ્ય સ્થિર થયું નથી આ લક્ષ્યનું નિર્ધારકમય સમ્યક્ત્વ દ્વારા જ થાય છે. સમ્યક્ત્વના અભાવમાં મને તેદશા ઉપ ક્રિયાકાંડ કરવામાં આવે, તે મર્યાદા અધ છે. યાત્રી માટે આ મા જોડાએ તે આંખ સમ્યક્ત્વ છે. આ આંખ વિના આધ્યાત્મિક જીવન યાત્રા પૂર્ણ થઈ શકતી નથી.

ત્યારે શુદ્ધ આ સમ્યક્ત્વની શૂનિકા પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે કવિની આધ્યાત્મિક ભાષામાં ભગવાન વીતગત દેવના લઘુ પુત્ર બની

જાય છે આ આવકપદ માર્ગ ઓછું મહત્વપૂર્ણ નથી આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તેની મહાન ખ્યાતિ છે યાતાધર્મિકતા સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વને રત્નની ઉપમા આપી છે વસ્તુતઃ તે એક ચિંતાગણિ રત્ન છે અનંત કાળથી દી, હી, દગ્ધિ ભિખારી કે જે ભટકતો આત્મા સમ્યક્ત્વ મેળવ્યા બાદ મહાન આધ્યાત્મિક લક્ષ્મીનો ગ્વામી બની જાય છે

સમ્યક્ત્વની પ્રત્યેક ક્રિયા જીવી રીતની હોય છે તેનું વિચારણુ, સમજણુ, મોક્ષણુ કાર્ય કરવું તે સર્વ વિલક્ષણ હોય છે તે મંસારમાં રહેલા છતાં અમાન્યી વિલિપ્ત બની જાય છે તેના અંતરમાં શમ, સવેગ, વિવેક અને અનુકંપાનો અમૃતસાગર ઊછળવા લાગે છે વિશ્વના અનંતાનંત અસાચર પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેના કેમળ હૃદયમાં દયાનું ઝગ્ગું વહે છે અને તે ધ્રુવે છે કે સસારના સર્વ જીવો સુખી થાઓ, તેમનું કલ્યાણ થાઓ, મર્યાદા આત્મભાન થાઓ, સમારથી વિરક્ત થાઓ !

અમ્યક્ત્વની જીવન જ અનુકંપાનું જીવન છે વીતરાગ દેવ, નિર્ઐશ શુરુ અને કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ ઉપર તેની એટલી દ્રઢ-અચળ શ્રદ્ધા હોય છે કે મંસારની સર્વ દેવી શક્તિઓ તેને ચનામમાન કરવા ધ્રુવે તો ન કરી શકે પ્રકાશ તેને માટે જીવન છે, અધકાર મૃત્યુ તેની યાત્રા અસત્યથી સત્ય તરફ હોય છે, સત્યથી અસત્ય તરફ હિં

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં સમ્યક્ત્વની જૂનિકા અતુર્થ ગુણુરયાન ની છે જ્યારે સામક સમ્યક્ત્વનો અનંત-અમર પ્રકાશ સાથે રાખી આધ્યાત્મિક યાત્રા માટે પ્રયાણ કરે છે ત્યારે દેશનતી આવકની પાયમી જૂનિકા ઉપર આવે છે ત્યાં અહિંસા, સત્ય, અયૌર્ય, અહમ્યર્ય અને અપરિમલ સાવની મર્યાદિત માધનાનો પ્રારબ માય છે

સર્વથા ન કરવા કરતાં થોડું કરવું તે પણ ઘણું સારું છે. પંચમ ગુણસ્થાનનો એ આદર્શ છે. શૃદ્ધસ્યધર્મમા અનેક જવાબદારીને અંગે પૂર્ણ ત્યાગમાર્ગ અપનાવી શકાતો નથી, પરંતુ અનુકૂળ મર્યાદિત ત્યાગ પ્રદણ કરવામાં આવે છે. તે મર્યાદિત અને આસિક ત્યાગને દેશ-વિરતિ કહે છે. જો કે હજી ત્યાગ અપૂર્ણ છે, છતાં અંતર્મનમા પૂર્ણ ત્યાગનું લક્ષ્ય છે.

આ પ્રકારના દેશવિરતિ આવકના બાર વ્રત હોય છે. આગમ સાહિત્યમાં બાર વ્રતનું ઘણું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે. તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં દરેક વ્રતના પાઠને અંતે આપવામા આવેલ છે.

૫

આવશ્યકનું સ્વરૂપ

આ વશ્યક કોને કહે છે, અને તેનું શું સ્વરૂપ છે? જે ક્રિયા, જે કર્તવ્ય, જે સાધના અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તેનું નામ આવશ્યક છે. તો સામાન્યિક અનેક ક્રિયાઓને આવશ્યકમાં ગણાવી શકાય? સામાન્યિક ક્રિયાઓ આવશ્યક પદવાન્ય હોઈ શકે, પરંતુ કોને માટે? પ્રાણ દષ્ટિવાળા, સસારી, મોહમાયાથી સખ પ્રાણીઓ માટે છે.

સામાન્ય રૂપે શરીરધારી માનવપ્રાણી બે પ્રકારના માનવામાં આવ્યા છે (૧) બહિરુદ્દષ્ટિ અને (૨) આત્મરુદ્દષ્ટિ.

બહિરુદ્દષ્ટિ મનુષ્યો માટે સસાર અને તેના ભોમવિવાસ સર્વસ્વ છે. તે સિવાય અન્ય માર્ગ-આત્મસાધનાનો માર્ગ તેમને સ્થિર થતો નથી. રાત્રિ દિન દામ અને કામમાં તેમના જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણો વ્યતિત થાય છે. તેમને માટે સામાન્યિક કમન, કામિની આદિ વિષય જ આવશ્યક છે.

પરંતુ જે આત્મરૂઢિ છે, જેના વિચારો આત્મા તરફ ઢળેલા છે, જે ક્ષણિક વૈષયિક સુખમાં મુગ્ધ ન થતાં સ્થાયી આત્મકલ્યાણ માટે સતત મચે છે તેના આવશ્યક આધ્યાત્મિક સાધનારૂપ છે.

આંતરૂહિવાળો મનુષ્ય સાધક કહેવાય છે. તેને કોઈ પણ જડ પદાર્થ પોતાના સૌંદર્યથી પ્રયોબન આપી શકતો નથી. તેનું આવશ્યક કર્મ એ જ હોય છે કે જેથી આત્મા યથાથી સુખનો અનુભવ કરે, કર્મ-મળને દૂર કરી સ્વાભાવિક નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરે, સદા માટે સર્વ કુ:ખોથી છુટી અંતે અજર અમર પદ પ્રાપ્ત કરે.

જ્યારે આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર-રૂપ આધ્યાત્મિક જ્યોતિનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે ત્યારે આ અજર, અમર, સ્વાભાવિક અનંત સુખ જીવાત્માને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અને આ આધ્યાત્મિક જ્યોતિના વિકાસ વિના આવશ્યક ક્રિયા બની શકતી જ નથી.

મંદોપમા સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ શુભોને પૂર્ણ કરવા માટે જે ક્રિયા અર્થાત્ સાધના અવસ્ય કરવા યોગ્ય છે તેનું નામ આવશ્યક છે.

૫

આવશ્યકનું સ્વરૂપ

આવશ્યક કોને કહે છે, અને તેનું શું સ્વરૂપ છે? જે ક્રિયા, જે કર્તવ્ય, જે સાધના અવસ્થા કરવા યોગ્ય છે તેનું નામ આવશ્યક છે. તો સામાન્ય અને ક્રિયાઓને આવશ્યકતા ગણાવી શકાય? સામાન્ય ક્રિયાઓ આવશ્યક પદવાન્ય હોઈ શકે, પરંતુ કોને માટે? જ્ઞાત્ય દષ્ટિવાળા, મસારી, મોહમાયાથી મંત્રિત પ્રાણીઓ માટે છે.

સામાન્ય રૂપે શરીરધારી માનવપ્રાણી બે પ્રકારના માનસો આવી છે (૧) બહિર્દષ્ટિ અને (૨) આત્મદષ્ટિ.

બહિર્દષ્ટિ મનુષ્યો માટે સસાર અને તેના ભોગવિલાસ સર્વસ્વ છે. તે સિવાય અન્ય માર્ગ-આત્મસાધનાનો માર્ગ તેમને સ્મરિત થતો નથી. રાત્રિનિદ્રા અને કામગામ તેમના જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણો વ્યતીત થાય છે. તેમને માટે સામાન્ય કમન, કામિની આદિ વિષય જ આવશ્યક છે.

પરંતુ જે આત્મરૂઢિ છે, જેના વિચારો આત્મા તરફ ઢળેલા છે, જે ક્ષણિક વૈષયિક સુખમા મુગ્ધ ન થતાં સ્થાયી આત્મકત્યાણુ માટે સતત સચેદ છે તેના આવશ્યક આધ્યાત્મિક સાધનારૂપ છે.

આત્મરૂઢિવાળો મનુષ્ય સાધક કહેવાય છે. તેને કોઈ પણ જડ પદાર્થ પોતાના સૌહાર્યથી પ્રયોજન આપી શકતો નથી. તેનું આવશ્યક કર્મ એ જ હોય છે કે જેથી આત્મા યથા સુખનો અનુભવ કરે, કર્મ-મળને દૂર કરી સ્વાભાવિક નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરે, સદા માટે સર્વ દુઃખોથી છુટી અતે અજર-અમર પદ પ્રાપ્ત કરે.

જ્યારે આત્મામા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર-રૂપ આધ્યાત્મિક જ્યોતિનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે ત્યારે આ અજર, અમર, સ્વાભાવિક અનત સુખ જીવાત્માને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અને આ આધ્યાત્મિક જ્યોતિના વિકાસ વિના આવશ્યક ક્રિયા બની શકતી જ નથી.

મંદોપમા સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણોને પૂર્ણ કરવા માટે જે ક્રિયા અર્થાત્ સાધના અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તેનું નામ આવશ્યક છે.

૬

આવશ્યકનું નિર્વચન

સં શુદ્ધ પદને તોડી અર્થનું અપ્ધીકરણ કરવું તેનું નામ નિર્વચન છે. ઉદાહરણ માટે પકળ શબ્દ લઈએ. પકળનું શાબ્દિક નિર્વચન છે. પકાઝાયતે હતિ પકન. જે પક(કાદવ)થી ઉત્પન્ન થાય તે પકળ અર્થોત્ કમળ છે.

આવશ્યકનું નિર્વચન અનેક આચાર્યોએ કર્યું છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય મનધારી હેમચન્દ્ર, આવશ્યક સૂત્રના ટીકાકાર આચાર્ય હરિભદ્ર અને મલ્લખગિરિ, અને વિરોધાવશ્યક મહા ભાષ્યના ટીકાકાર આચાર્ય કોટિ આ સગથી ઘણું સુંદર વર્ણન કરે છે. કોટિઆચાર્યે વિરોધાવશ્યક ટીકામાં આ પ્રમાણે નિર્વચન કરેલ છે -

(૧) જવશ્ય કરણાદ જાવશ્યકમ્ ।* જે અવશ્ય કરવામાં આવે તે આવશ્યક છે માધુ અને આવક જાનને પ્રતિદિન કમલ દિન અને

* જવશ્ય કર્તવ્યમાવશ્યકમ્ । ધમણાદિભિરવશ્યમ્ ઉચયકાલ ક્રિયત્ત્વેત્તિ માવ ।

—આચાર્ય મલ્લખગિરિ

રાત્રીના અંતમાં સામાયિક આદિ સાધના કરે છે તેથી તે સાધના આવશ્યક-પદ-વાચ્ય છે. ઉક્ત નિર્વચન અનુયોગદ્વાર સૂત્રની નિમ્નોક્ત ગાથા સાથે સહમત છે :-

સમણેણ સાવણ્ણ ય,

અવસસ કાયલ્લવં હલ્લ જમ્હા ।

અન્તો અહો—નિસસ ય

સમ્હા આવસસયં નામ ॥

(૨) આપાત્રયો યા इदं गुणानाम्, પ્રાકૃતમૈત્યા આવસસયં । પ્રાકૃત ભાષામાં આધારવાચક આપાત્રય શબ્દ પશુ “આવસસય” કહેવાય છે. ને, ગુણોની આભારભૂમિ હોય, તે આવસસય (આપાત્રય) છે. આવશ્યક આધ્યાત્મિક સમતા, નમ્રતા, આત્મનિરીક્ષણ આદિ સદ્ગુણોને આધાર છે તેથી તે આપાત્રય પશુ કહેવાય છે.

(૩) ગુણાનાં વશ્યમાત્માનં કરોતીતિ ।* ને આત્માને કુર્ણુણોથી હઠાવી ગુણોને આધીન કરે તે આવશ્યક છે. આત્મવશ્ય=આવશ્યક.

* જ્ઞાનાદિગુણાનામ્ આસમન્તાદ્ વશ્યમ્ इन्द्रिय-कषाय-दिभावशत्रवो यस्य स तद् आवश्यकम् । આચાર્ય મન્યમિતિ કહે છે કે ઇન્દ્રિય અને કષાય આદિ કાવ-શત્રુને ને સાધના દ્વારા જ્ઞાનાદિ ગુણોથી પરાન્તિ કરવામાં આવે અર્થાત્ વશ કરવામાં આવે તે આવશ્યક છે. અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણસમૂહ અને મોક્ષકપર ને સાધના દ્વારા અધિકાર કરવામાં આવે તે આવશ્યક છે. “જ્ઞાનાદિ ગુણ કદમ્બકં મોક્ષો વા આસમન્તાદ્ વશ્યં ક્રિયતેऽનેન इत्यावश्यकम् ।”

દિગંજર નેનાચાર્ય વટકેર મૂલાચારમાં કહે છે કે ને સાધક રાગ, દેવ, વિષય, કષાયાદિને પરાન્ત ન બને તે અવશ્ય કહેવાય છે, તે અવશ્ય ને આચરણ છે તે આવશ્યક છે.

“જ વસ અવસો, અવસસ કમ્મમાવાસયંતિ વોધન્વા ।”

(૪) ગુણશ્ચ માત્માન ગુણૈરાવાસયતીતિ આવાસકમ્ । ગુણોથી શત્રુ આત્માને જે ગુણોથી વાસિત કરે તે આવશ્યક છે પ્રાકૃતમા આવાસક પણ “ભાવસ્સય” બની જાય છે ગુણોથી આત્માને વાસિત કરવાનો અર્થ ગુણોથી મુક્ત કરવો એવો થાય છે

(૫) ગુણૈર્વા આવાસક=અનુરક્ત વસ્ત્રધૂપાદિવત્ । આવશ્યકનું સંસ્કૃત રૂપ જે આવાસક થાય છે તેનો અર્થ છે—‘અનુરક્ત કરવું’ આત્માને યાનાદિ ગુણોથી જે અનુરક્ત કરે તે આવાસક છે

(૬) ગુણૈર્વા આત્માન આવાસયતિ=આચ્છાદયતિ, इति આવાસકમ્ । વસ્ત્ર ધાતુનો અર્થ આચ્છાદન કરવું પણ થાય છે તેથી યાનાદિ ગુણો દ્વારા આત્માને જે આવશિત (આચ્છાદિત) કરે તે આવાસક છે જે આત્મા યાનાદિ ગુણોથી આચ્છાદિત રહે તો કુર્ચુષ્ય ૩૫ ધૂળ તેના ઉપર પડતી નથી

‘ભાવસ્સય’ આવશ્યક ઉપર જે નિર્વચન આપેલ છે તેની આધાર ખૂમિ જિનભદ્ર ગણી ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય છે જિજ્ઞાસુ પાઠકો ૮૭૭ અને ૮૭૮મી ગાથાઓ વાંચી જાય

૭

આવશ્યકતા પર્યાયો

પર્યાય અર્થોન્તરનું નામ છે. એક પદાર્થનાં અનેક નામ પરસ્પર પર્યાયવાચી કહેવાય છે, જેમકે જળના વારિ, પપ્પ, સક્લિત, નીર, તોપ આદિ પર્યાયો છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં આવશ્યકતા અવશ્ય-કરણીય, ધ્રુવ-નિમિદ્ધ, વિશેષાધિ, અધ્યયન પટ્ક વર્ગ, ન્યાય, આરાધના અને માર્ગ એમ પર્યાયો બતાવ્યા છે :—

આવશ્યકયં અવશ્ય-કરણિજ્ઞં,
ધ્રુવનિમિદ્ધો વિશેષો ય ।
અજ્ઞયણ-છન્નકવર્ગો,
નાઓ આરાધના મર્ગો ॥

૧. આવશ્યક—અવશ્ય કરવા યોગ્ય કાર્ય આવશ્યક કહેવાય છે. સામાયિક આદિની સાધના સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા દ્વારા અવશ્ય રૂપે કરવા યોગ્ય છે તેથી આવશ્યક છે. અવશ્ય ક્રિયતે આવશ્યકમ્ ।

૨. અવશ્ય કરણીય—મુમુક્ષુ માધકો માટે નિયમિત અનુષ્ઠાન હોવાથી અવશ્ય કરણીય છે

૩. દુષ્વનિગ્રહ—કર્મો અનાદિ હોવાથી દુષ્વ કહેવાય છે. કર્મોનું ક્ષણ જન્મ, જરા, મરણ આદિ મંસાર પણ અનાદિ છે, તેથી તે પણ દુષ્વ કહેવાય છે જે કર્મ અને કર્મફળસ્વરૂપ સંસારનો નિગ્રહ કરે છે તે દુષ્વનિગ્રહ છે.

૪. વિશેષાધિ—કર્મગણિન આત્માની વિશુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી આવશ્યક વિશેષાધિ કહેવાય છે.

૫. અધ્યયન પદ્ધતિ—આવશ્યક સૂત્રના સામાપિક આદિ ૭ અધ્યયન છે, તેથી અધ્યયન પદ્ધતિ કહેવાય છે

૬. ન્યાય—અભીષ્ટ અર્થની સિદ્ધિનો સમ્યક્ ઉપાય હોવાથી ન્યાય છે. અથવા આત્મા અને કર્મના અનાદિ કાલીન સમઘટું અપનયન કરવાથી ન્યાય કહેવાય છે. આવશ્યકની સાધના આત્માને કર્મગઢનથી મુક્ત કરે છે.

૭. આરાધના—મોક્ષની આગમનાનો હેતુ હોવાથી આરાધના છે

૮. માર્ગ—મોક્ષપુરનો ઉપાય હોવાથી માર્ગ છે. માર્ગનો અર્થ ઉપાય છે

ઉપર્યુક્ત ૫ર્થોચવાચી સંખ્યામાં થોડો અર્થભેદ હોવા છતાં તેઓ મૂળતઃ સમાનાર્થક છે.

૮

દ્રવ્ય અને ભાવ આવશ્યક

જેન દર્શનમાં દ્રવ્ય અને ભાવનું ઘણું ગંભીર અને સૂક્ષ્મ ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં પ્રત્યેક સાધના અને પ્રત્યેક વિચારનું દ્રવ્ય અને ભાવના બેદથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. બહિર્દષ્ટિવાળા મનુષ્યો દ્રવ્યપ્રધાન હોય છે અને આંતરદષ્ટિવાળા મનુષ્યો ભાવપ્રધાન હોય છે.

દ્રવ્ય આવશ્યકનો અર્થ છે—અંતરંગ ઉપાયો વિના, કેવળ પરંપરાના આધાર ઉપર પુણ્યધનની ઇચ્છા રૂપ દ્રવ્ય આવશ્યક હોય છે. દ્રવ્યનો અર્થ પ્રાણ રહિત શરીર થાય છે. પ્રાણ વિનાનું શરીર કેવળ દ્રવ્ય વસ્તુ છે, ગતિશીલ નહિ.

આવશ્યકના મૂળપાઠો ઉપયોગ કે વિચાર વિના બોલવા, અન્ય-મનસ્ક બની રથૂળ રૂપે બિહવાગેસવાની વિધિ કરવી, અહિંસા સત્યાદિ સદ્ગુણો પ્રત્યે નિરાદર ભાવ રાખી કેવળ શબ્દો સાથે ચોંટી રહેવું તે દ્રવ્ય આવશ્યક છે. રાત્રીદિવસ જિનાગની બહાર વિચરણ કરવું અને પછી પ્રાતઃસંધ્યાકાળે આવશ્યક સૂત્રોના પાઠો બોલી જવા તે કેવળ દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

વિવેકહીન સાધના અતર્કનમા પ્રકાશ આપી શકતી નથી આ દ્રવ્ય આનન્દ્ય સાધનાક્ષેત્રમા ઉપયોગી થતુ નથી તેથી અનુયોગ-
દ્વાર સૂત્રમા કહ્યું છે કે —

“જે હમે સમણગુણમુવકજોગી, છલ્લકાય નિરુણુકપા, હયા
હવ હદામા, ગયા હવ નિરંકુસા, ઘટ્ટા, મટ્ટા, તુપ્પોટ્ટા, પંદુરપઢ-
પાવરણા, જિણાણમળાણા સન્નહદં વિહરિરુણ હમઓ કાલં
આયસસયસસ ઉવટ્ટતિ, સે તં લોગુત્તરિયં દબ્બાવસ્સયં ।”

ભાવ આવશ્યકનો અર્થ છે—અંતરગ ઉપયોગ સાથે, ભોક્ષ અને
પરભોક્ષની વાસના રહિત, યશ, કીર્તિ, સન્માન આદિની અભિલાષાથી
શૂન્ય, મૌન, વચન, કાપાને નિશ્ચલ, નિષ્કલ્પ, એકાગ્ર બનાવી, આવશ્યકની
મૂળ ભાવનામા ઊતરી દિવસ અને રાત્રીના શ્રવણમા જિનાયા બાનુ
સાર નિચરી આવશ્યક મળતી મૂળ પાઠોના અર્થનું ચિંતન, મનન
અને નિદિધ્યાસન કરી, નિમ્નભાને કર્મ મળતી વિશુદ્ધ બનાવવા
માટે ઉભય કાળ સામાયિક આદિની સાધના કરવામા આવે છે, તે
ભાવ આવશ્યક છે

આ ભાવ આવશ્યક વિના આત્મશુદ્ધિ થઈ શકતી નથી આ
ભાવ આવશ્યક પરચુત યોગ છે યોગનો અર્થ છે—“મોક્ષેણ યોજનાય
યોગ” વાચક, યશોવિજયજ્ઞાન જ્ઞાન સારમા કહે છે, જે મોક્ષની સાથે
ગોજન (મેઘ) કરાવે તે યોગ કહેવાય છે ભાવ આવશ્યકમા સાધક
પોતાની ચિત્તવૃત્તિ મંસારથી દહાવી મોક્ષ તરફ કેન્દ્રિત કરે છે, તેથી
તે વાસ્તવિક યોગ છે પ્રાણ્યાયામ આદિ હકયોગ કેવળ શારીરિક
યોગ છે, મોરજન છે, તે આપણો મોક્ષસ્વરૂપ દર્શાવી શકતા નથી

ભાવ આવશ્યકનુસ્વરૂપ અનુયોગદ્વારે આ પ્રમાણે આપ્યું છે :-

“જં ણં ઇમે સમણો વા સમણી વા સાવઓ વા સાવિયા
વા તત્ત્વિચત્તે સમ્મણે, તત્ત્વેસે, તદ્ગ્ગણસિણ, તત્ત્વિવ્યગ્ગવસાણે,
તદ્દુત્તોવડત્તે, તદ્દપ્પિયકરણે, તદ્દભાવણાભાવિણ, અન્નત્થ કત્થઈ મણ
અકરેમાણે વમઓ કાલં આવસસયં કરેતિ; સે તં લોગુત્તરિયં
ભાવાવસસયં ।”

૯

આવશ્યકતા છ પ્રકાર

જૈન સંસ્કૃતિમાં જૈને આવશ્યક કહે છે, તેને વૈદિક સંસ્કૃતિમાં નિત્યકર્મ કહે છે. વૈદિક સંસ્કૃતિમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના જિનન જિનન કર્મો બતાવ્યા છે. બ્રાહ્મણના ૭ કર્મો છે—દાન ક્ષેત્ર, દાન દેવ, યજ્ઞ કરવો, યજ્ઞ કરાવવો, સ્વયં વાચનું અને અન્યને શીખવવું તે પ્રમાણે રક્ષા કરવી આદિ કર્મો ક્ષત્રિયના છે. વ્યાપાર કરવો, ખેતી કરવી, પશુનું પાલન કરવું આદિ વૈશ્યકર્મ છે, અને બ્રાહ્મણ આદિ ઉચ્ચ વર્ગની સેવા કરવી તે શૂદ્રકર્મ છે.

અન્યત્ર બતાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિ સંસારની ભૌતિક વ્યવસ્થામાં અધિક રસ લે છે, તેથી તેનાં નિત્યકર્મોનું વિધાન પણ તેવા રમથી રંગાયેલું છે ઉક્ત આજીવિકામૂળક નિત્ય કર્મનું એ પરિણામ આવ્યું કે ભારતની જનતા ઉચ્ચ નીચના જાતીય ભેદભાવમાં દસાઈ ગઈ કાઈ પણ વ્યક્તિને માટે પોતાની યોગ્યતાનુસાર જીવનોપયોગી કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું મુશ્કેલ થયું.

પરંતુ જૈન સંસ્કૃતિ માનવતાને જોડનાર સંસ્કૃતિ છે, પૃથક્ કરનાર નહિ. તેમાં કાઈ જાતિ માટે કાંઈ ખાસ દક હોવાનું વિધાન

નથી. તેથી જૈન સંસ્કૃતિનાં ૭ આવશ્યક માનવમાત્ર માટે એક જ પ્રકારનાં છે. બ્રાહ્મણ હોય કે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય હોય કે શૂદ્ર-ગમે તે હોય પણ તે સામાયિક કરી શકે છે, વંદન કરી શકે છે, પ્રતિક્રમણ કરી શકે છે. કાર્ધ પણ જાતના જાતિભેદભાવ વિના જ એ આવશ્યક કાર્ધ પણ વ્યક્તિ કરી શકે છે, આવક અને સાધુ ઉભય તેના સમાનાધિકારી છે. તેથી જૈન આવશ્યકની સાધના માનવમાત્ર માટે કલ્યાણકારી અને મંગળમય ભાવના પ્રદાન કરે છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં આવશ્યકના ૭ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે -
 “સામાદયં, પદવીસત્થમો, વદણયં, પહિરકમણ, કાંડસ્સમો, પદ્ધચ્છાણા”

૧. સામાયિક-સમભાવ, સમતા.
૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવ-વીતરાગ દેવની મુતિ.
૩. વંદન-ગુરુદેવોને વંદન.
૪. પ્રતિક્રમણ-મંથમથા લાગેલ દોષોની આલોચના.
૫. કાયોત્સર્ગ-શરીરના મમત્વનો ત્યાગ.
૬. પ્રત્યાખ્યાન-આહારાદિની આમક્રિતનો ત્યાગ,

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં પ્રકારાન્તરથી પણ ૭ આવશ્યકનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. તે કેવળ નામભેદ છે, અર્થભેદ નથી.

સાવજ્જોગ-વિરહ, સક્કિત્તણ ગુણવઓ ચ પહિવત્તી।
 ચલિયસ્સ નિંદણા વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ॥

૧. સાવધયોગવિરતિ—પ્રાણાતિપાત, અસત્ય આદિ સાવધ યોગોનો ત્યાગ કરવો. આત્મામાં અશુભ કર્મજળનો આશ્રય

પાપ દ્વારા આવે છે, તેથી સાવધ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવો તે જ સામાયિક છે.

૨. ઉત્કીર્તન—તીર્થકર દેવો સ્વયં કર્મોનો ફાયદો કરી શુદ્ધ બન્યા છે અને અન્યને આત્મશુદ્ધિ માટે સાવધયોગવિગતિનો ઉપદેશ આપી ગયા છે, તેથી તેમના ગુણોની ગુણિ કરની તે ઉત્કીર્તન છે. તે અતુર્વિશતિસ્તવ આવશ્યક છે.

૩. શુશ્રુષાપ્રતિપત્તિ—અર્ધિસાદિ પાંચ મહાનતોના ધાતુ કરનાર સંયમી શુશ્રુવાન છે, તેમને વંદના દ્વારા ઉચિત પ્રતિપત્તિ કરવી તે શુશ્રુષાપ્રતિપત્તિ છે. તે વંદન આવશ્યક છે.

૪. રમ્યલિતનિંદના—સંયમ ક્ષેત્રમાં વિચરતા સાધકથી પ્રમાદાદિના કારણથી રમ્યભન રહી જાય છે, તેની શુદ્ધશુદ્ધિથી પરમોત્તમ ભાવનાથી નિંદા કરવી તે રમ્યલિતનિંદના છે. દોષને દોષ માની ભેવો તે જ વસ્તુતઃ પ્રતિક્રમણ છે.

૫. પ્રણયચિકિત્સા—કાયોત્સર્ગનું જ બીજું નામ પ્રણયચિકિત્સા છે સ્વીકૃત આરિત્રસાધનામાં અતિચારરૂપ દોષ લાગે છે તે એક પ્રકારના ભાવવશ્ય (ધા) બની જાય છે. કાયોત્સર્ગ એક પ્રકારનું પ્રાપ્તિ છે, જે તે ભાવવશ્ય ઉપર ચિકિત્સાનું કાર્ય કરે છે.

૬. શુશ્રુષારણા—બ્રહ્માખ્યાનનો બીજો પર્વોય શુશ્રુષારણા છે. કાયોત્સર્ગ દ્વારા ભાવવશ્ય કીક ધર્મ જતાં જ સાધકનું ધર્મ જીવન પોતાની ઉચિત સ્થિતિમાં આવી જાય છે. બ્રહ્માખ્યાન દ્વારા તે શુદ્ધ સ્થિતિને પુનઃ પરિપુષ્ટ કરવામાં આવે છે, અને પદેલાની અપેક્ષાએ તેને વધારે બજવાન બનાવવામાં આવે છે. કોઈ પણ ત્યાગરૂપ શુશ્રુષે નિરતિચાર ધારણ કરવો તે શુશ્રુષારણા છે.

૧૦

સામાયિક આવશ્યક

‘સ’ ઉપસર્ગપૂર્વક “ગતિ”અર્થવાળી “ઈજ્” ધાતુથી સમય શબ્દ બને છે. સમયનો અર્થ એક જ ભાવ અને અયનો અર્થ ગમન છે. એક જ આવરૂપે જાણ પરિણતિથી વિમુખ બની આત્મા તરફ ગમન કરવામાં આવે તેને સમય કહે છે. સમયનો ભાવ તે સામાયિક છે. *

ઉપરોક્ત નિર્વચનનો સંક્ષેપમાં એ ભાવ છે કે આત્માને મન, વચન, કાયાની પાપવ્રત્તિથી રોકી આત્મકલ્યાણના એક નિશ્ચિત ધ્યેય તરફ લગાવી દેવો તેનું નામ સામાયિક છે. સામાયિક કરનાર સાધક બાજી આંતરિક કુર્વૃત્તિઓથી વિમુખ બની આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર તરફ વળે છે. અને તે મન, વચન અને કાયાને વશ કરે છે, કાયાને સર્વથા દૂર હાંકે છે, રાગદ્વેષના કુભાંવો ઉપર વિજય મેળવી

*સમ્ એકીભાવે વર્તતે। તદયથા, સગતં ઘૃતં સગત તૈન્નમિત્યુચ્ચત્ત એકીભૂતમીતિ ગમ્યતે। એકત્વેન અયનં ગમનં સમયઃ, સમય એવ સામાયિકમ્। સમયઃ પ્રયોજનમસ્યેતિ વા વિશુદ્ધ સામાયિકમ્।

—સર્વાર્થસિદ્ધિ ૭-૧૧

શત્રુ મિત્રને સમાન દ્રષ્ટિથી જુઓ છે તે શત્રુ ઉપર ક્રોધ કરતો નથી કે મિત્ર પર અનુરાગ કરતો નથી સાંસારિક પ્રત્યેક દ્વંદ્વમાં તે સમભાવ ધારણ કરે છે ક્વત તેનું જીવન સર્વથા નિર્દોષ જાતી શાંતિ આી સમભાવની લહેરોમાં વહે છે -

જસસ સામાણિઓ અપ્પા,
સજમે નિયમે તવે ।
તસસ સામાદય હોઈ,
હઈ કેવલિ માસિયં ॥
જો સમો સવ્વભૂણ્ણુ,
તસેણુ થાવરેણુ ચ ।
તસસ સામાદય હોઈ,
હઈ કેવલિ માસિય ॥ x

—અનુરોગદ્વાર સૂત્ર

મમ+આય અર્થાત્ સમભાવ રાખવો તે સામાયિક છે જે પ્રમાણે આપણે આપણા સુખ-સગવડો જોઈએ છીએ, પોતાના ઉપર રોહ સહભાવ રાખીએ છીએ તે પ્રમાણે અન્ય આત્માઓ પ્રત્યે પણ સહૃદય રહેવું તે સામાયિક છે

જાણ દ્રષ્ટિનો ત્યાગ કરવો, આતર્દ્રષ્ટિને અપનાવવી, આત્મ નિરીક્ષણમાં ગમને જોડવું વિરામ બાંધનો ત્યાગ કરવો, સમભાવમાં

* જોનો આત્મા સવમમાં નિવમમાં તથા તપમાં લીન છે, તેનું વસ્તુત સાચુ સામાયિક મત છે, એવું કેવળ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે

જે તસ અને રેણાવર સર્વે પ્રાણીઓ ઉપર સમભાવ રાખે છે, મેરી-મારના રાખે છે, તેનું વસ્તુત સાચુ સામાયિક મત છે, એવું કેવળ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે

રિયર બનવું, પૌદ્ગલિક પદાર્થોનું મમત્વ છોડી આત્મસ્વરૂપમાં રગણ્ય કરવું તે સામાયિકનો ઉચ્ચ આદર્શ છે. એવી સામાયિક સમસ્ત ધર્મક્રિયાઓ, સાધનાઓ, ઉપાસનાઓ અને સદાયગુણો માટે આધારભૂત છે.

સમભાવરૂપ સામાયિક ધારણ કરવાથી માનવ-જીવન કષ્ટગમ બનતું નથી, કારણ સંસારમાં મન, વચન, કાયાયા જે કષ્ટ યાચ છે તે સર્વે વિપમ ભાવમાં જ યાચ છે, અને તે વિપમ ભાવ સામાયિકમા હોતો નથી.

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, કાળ, ક્ષેત્ર અને ભાવ એ છ બેદોથી સામ્યભાવરૂપ સામાયિક ધારણ કરવામા આવે છે:—

(૧) નામ-સામાયિક—કોઇ શુભ નામ હોય કે અશુભ હોય, પણ તે સાંભળી કોઇ પ્રકારનો રાગદ્વેષ ન કરવો તે નામ-સામાયિક છે.

સામાયિકધારી આત્મા શુભાશુભ નામોના પ્રયોગથી સ્તુતિ કે નિંદાના શબ્દો સાંભળતા એમ વિચારે છે કે કોઇએ શુભ કે અશુભ નામનો પ્રયોગ કર્યો તેથી શુ? આત્મા તો શબ્દની સીમાથી અતીત છે. તેથી મારે વ્યર્થ રાગદ્વેષનો મંકલ્પ શા માટે કરવો જોઇએ?

(૨) સ્થાપના-સામાયિક—કોઇ પણ સ્થાપિત પદાર્થનું સુરૂપ કે કુરૂપ જોઈ રાગદ્વેષ ન કરવો તે સ્થાપના-સામાયિક છે.

સામાયિકધારી આત્મા વિચાર કરે છે કે આ સ્થાપિત પદાર્થ છે તે હું નથી તેથી મારે તેની સાથે રાગદ્વેષ શા માટે કરવો જોઇએ? હું તો આત્મા છું, મને તે પદાર્થથી કાંઈ લાભ હાનિ થતાં નથી.

(૩) દ્રવ્ય-સામાયિક—સોનું હોય કે ગાદી હોય, તે સર્વે સારા કે ખરાબ પદાર્થોમાં સમદર્શી બાવ રાખવો તે દ્રવ્ય-સામાયિક છે.

સામાયિકધારી આત્મા એમ વિચાર કરે છે કે આ પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્વતઃ મુંદર અથવા અમુંદર છે જ નહિ. આપણું મન જ મુંદરતા, અમુંદરતા, બદ્ધમૂલ્યતા, અદ્વ્યમૂલ્યતા આદિની કલ્પના કરે છે. આત્માની દૃષ્ટિથી તો સુવર્ણ પણ ગાદી છે અને ગાદી પણ ગાદી છે, હીરા અને કાકરો બન્ને જડ પદાર્થની દૃષ્ટિથી સમાન છે.

(૪) ક્ષેત્ર-સામાયિક—કોઈ મુંદર બાગ હોય કે કોઈ કાંટાળી બરેલી જમીન હોય ઉભયમાં સમભાવ રાખવો તે ક્ષેત્ર-સામાયિક છે.

સામાયિકધારી આત્મા એમ વિચાર કરે કે મને તેવું ક્ષેત્ર હોય, તે પર ક્ષેત્ર છે. મારું ક્ષેત્ર તો કેવળ આત્મા જ છે, તેથી હું તેમાં રામદેવ કરું તે કેવળ અયુક્ત છે. અનાત્મદર્શી જ પોતાનું નિવાસસ્થાન શરેર કે જંગલ માને છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી પ્રત્યેક પદાર્થ પોતાનામાં જ કેન્દ્રિત છે. જડ જડમાં રહે છે, આત્મા આત્મામાં.

(૫) કાળ-સામાયિક—વર્ષાઋતુ હોય, કે યાત્રા હોય કે ગરમીની ઋતુ હોય, અનુકૂળ પવન હોય કે પ્રતિકૂળ, તે સર્વમાં સમભાવ રાખવો તે કાળ-સામાયિક છે.

સામાયિકધારી આત્મા એવું વિચારે છે કે તે મરે પુદ્ગલના વિકારો છે. મારું સ્વરૂપ તો અમૂર્ત છે, તેથી મારે તેની સાથે સ્પર્શ કેવી રીતે દોષ રહેઈ મારાથી બિન્ન સર્વે બાવો વૈભાવિક છે, તેથી તે પરભાવજનિત વૈભાવિક બાવોમાં મારે કાંઈ પણ પ્રસારનો રામદેવ કરવો જોઈએ નહિ.

(૬) બાવ-સામાયિક—સમસ્ત જીવો ઉપર મૈત્રીબાવ ધારણ કરવો, કોઇ સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો વેર-વિરોધ ન રાખવો તે બાવ-સામાયિક છે.

આ બાવ-સામાયિક જ વાગ્તવિક ઉત્તમ સામાયિક છે. પૂર્વોક્ત પાંચે ય સામાયિક આમાં અંતર્ભાવ થઇ જાય છે. આધ્યાત્મિક સંયમી જીવનની મદદતાનું દર્શન આ સામાયિકમાં થાય છે. બાવ સામાયિક-ધારી આત્મા વિચાર કરે છે કે હું અજર, અમર, ચિત્તચમત્કાર ચૈતન્યસ્વરૂપ છું. વૈભાવિક ભાવોથી મારું કાંઇ સુધરતું કે બગડતું નથી. તેથી જીવવામાં, મરવામાં, લાભમાં, અલાભમાં, મંથોગમાં, વિથોગમાં, બધુમાં, શત્રુમાં, સુખમાં, દુઃખમાં હું શા માટે હર્ષ-શોક કરું? તે સર્વે કર્મોદયજન્ય વિકાર છે. વસ્તુતઃ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી તેની માથે મારો કાંઇ પણ સંબંધ નથી. તેથી મારે તેમાં સમભાવ જ રાખવો જોઇએ.

બાવ સામાયિકના સંબંધમાં ભગવાન મહાવીરે અને પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ અત્યંત સુંદર નિરૂપણ કરેલું છે. સંક્ષેપમાં તેમાંના થોડા વિચારો અત્રે આપવામાં આવે છે —

“આયા સામાયણ, આયા સામાયસસ અદ્દે ।

—ભગવતી શૂન ૧/૮

—વસ્તુતઃ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેલો આત્મા જ સામાયિક છે. સામાયિકનું પ્રયોજન પણ શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ છે.

સાવજ્જ-જોગ-વિરજો,
તિગુત્તો હસુ સંજ્જો
હવહત્તો જયમાણો,
આયા સામાઈયં હોઈ

—આવસ્થા-નિર્ણયિ

—ત્યારે સાધક સાવજ્જ યોગથી વિરત બને છે, હ કાવના
હવે। પ્રત્યે સચત બને છે, મન, વચન, કાયાને એકાગ્ર કરે છે, સ્વ
સ્વરૂપમા ઉપયુક્ત થાય છે, ચતના સહિત ત્રિચરે છે ત્યારે તે (આત્મા)
સામાયિક છે

સમમેકત્વેન આત્મનિ આયઃ આગમન પરદ્રવ્યેભ્યો નિવૃત્ય
ઉપયોગસ્ય આત્મનિ પ્રવૃત્તિઃ સમાયઃ, 'આત્મવિષયોપયોગ
इत्यर्थः ।.. अथवा समू समे रागद्वेषाभ्यामनुपहृते मध्यस्थे
आत्मनि आय-उपयोगस्य प्रवृत्तिः समाय', स प्रयोजनमस्येति
सामायिकम्।

ગ્રંથ અવસ્થાના ગા. ૩૧૮

—પર દ્રવ્યથી નિવૃત્ત બની સાધકની જ્ઞાનચેતના ત્યારે
આત્મસ્વરૂપમા પ્રવૃત્ત બને છે ત્યારે બાવ-આમાયિક થાય છે રાગદ્વેષથી
રહિત માધ્યમ્ય બાવાપન આત્મા મમ કહેવાય છે, તે સમગ્ર મન
કર્યું તે બાવ-આમાયિક છે.

માવસામાયિક સર્વગ્રીહેષુ મૈત્રીમાયોદ્ગુમપરિણામવર્જને વા।

—મનન્ટર ધર્મગુણ રીત ૮/૧૪

સંસારના સર્વે જીવો ઉપર મૈત્રીભાવ રાખવો, અશુભ પરિણતિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ પરિણતિમાં રમણ કરવું તે ભાવ સામાયિક છે.

આચાર્ય જિનભદ્ર ગણી દામાશ્રમણે વિશેષાવશ્યક બાબમાં ઘણા વિસ્તારથી ભાવ-સામાયિકનું નિરૂપણ કરેલું છે.

આચાર્ય ભદ્રબાહુ આવશ્યક નિર્યુક્તિની ૭૯૬મી ગાથામાં સામાયિકના ત્રણ બેદ બતાવે છે —

સામાહ્યં ચ તિવિહં,
સમ્મત્ત સુયં તદા ચરિત્તં ચ ।
દુવિહં એવ ચરિત્તં,
અગારમણગારિય એવ ॥

—આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૭૯૬

—સામાયિકના ત્રણ બેદ છે. (૧) સમ્યક્ત્વ સામાયિક, (૨) શ્રુત સામાયિક અને (૩) ચારિત્ર સામાયિક મમભાવની માધના માટે સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચારિત્ર પ્રધાન છે. સમ્યક્ત્વથી વિશ્વામની, શ્રુતથી વિચારોની અને ચારિત્રથી આચારની શુદ્ધિ થાય છે. ત્રણે મળી આત્માને પૂર્ણ વિશુદ્ધ નિર્ભળ બનાવે છે અને તેને પરમાત્મપદ ઉપર સ્થાપિત કરી દે છે.

વળી ચારિત્ર સામાયિકના અધિકાન્બેદથી બે પ્રકાર છે: (૧) દેશ અને (૨) સર્વ. દેશનો અર્થ અંશ થાય છે. ગૃહસ્થોની આચાર-સાધનાને દેશચારિત્ર કહે છે. તેઓ અહિંસાદિનું પૂર્ણ રૂપે પાલન કરી શકતા નથી પરંતુ અસત કરે છે. સર્વનો અર્થ સમગ્ર અથવા

પૂર્ણ એવો થાય છે પણ મદાનતધારી માધુઓ અદિમા મત્ય અગ્નેય
બ્રહ્મચર્ય ઓ અપમિદની સાધનાનું મન વચન, માયાથી પૂર્ણરૂપે
પાવન કરે છે, તેથી તેની આચાર-માધના મર્વ ચારિત્ર મ્હેવાય છે

મામાયિકની સાધના ઘણી હૃદય છે આત્માનો પૂર્ણ વિમલ
મામાયિક વિના સર્વથા અમભવ છે ધર્મક્ષેત્રની જેવી અન માધનાઓ
છે તે મર્વનું મૂળ સામાયિકમા જ રહેતું છે વાયક, યસોવિજ્ઞાન
મામાયિકની સપૂર્ણ દ્વાન્ધ્યાગીરૂપ જિવા પુત્રો સા મનાવતા મ્હે છે —

સકલદ્વાદશાઙ્ગોપનિપદ્મભૂત સામાયિક સૂત્રવત્

—તત્વાથ રૂતિ ૧૧

આચાર જિજ્ઞાસુ વિગેનાવસ્થા આધ્યામા સામાયિકો ચૌદ પૂરો
અર્થ-પિંડ મ્હે છે —

સામાયિક સલેવો, ચૌદસપુન્ડરિકાવિહોત્તિ ।

—મા ૨૭૫૬

જૈન મસ્કૃતિ મમપ્રધાન મસ્કૃતિ છે તેમા તપશ્ચરમ્ય અ ।
ઉમ કિનાકાડનું મહત્ત્વ અવસ્થ છે, પરંતુ વાગ્મવિક મહત્ત્વ સપમનું છે,
મમતાનું છે, સામાયિકનું છે ત્યા મુધી સમભાવ રૂપી સામાયિક ન
હોય ત્યા મુધી કાન્ધિકાદિ વર્ગ મુની તપ મરના અવિવેકી ॥ ૫૩ મર્ક
પણ કરી સકનો નથી સધાર પદ્મનાભા કલ્પ છે કે —

જ અત્રાણી કમ્મ

ચવેઈ વહુયાહિં વાસકોઢીરિ ।

ત નાણી તિહિં ગુત્તો

ચવેઈ અસાસ-મેત્તેણ ॥

—અસાની અને અસંયમી સાધક કોડા વર્ષમાં તપશ્ચર્યા દ્વારા જેટલાં કર્મો નષ્ટ કરે છે, તેટલાં કર્મો ત્રિગુણધારી મંયમી અને વિવેકી સાધક એક શ્વાસ લેવા જેટલા અલ્પ કાળમાં નષ્ટ કરી નાખે છે.

સંયમચત્ર તપ તે તપ નથી, દેહદંડ છે. આ દેહદંડ નારકી જીવ પણ માગે. સુધી સડે છે. પશુ તેમની કેટલી આત્મશુદ્ધિ થાય છે? બગવતી સૂતના છઠ્ઠા ગતકમાં પ્રશ્ન છે કે સાતમી નરકના નારકી જીવોની અધિક નિર્જરા થાય છે કે મંયમી અમણુ નિર્મથના કર્મોની?

ભગવાન મહાવીર ઉત્તર આપે છે કે મંયમની માધના કરતો અમણુ તપશ્ચરણુ આદિ કંપે થોડું પણ કષ્ટ મહન કરે છે તો તેને કર્મોની ધણી નિર્જરા થાય છે. સુકાયેલા ધામનો પૂજો અગ્નિમાં નાખતાં કેટલો શીઘ્રતાથી જળી જાય છે? અગ્નિથી તપેન લોહાની તાવડી ઉપર જળખિંદુ કેવી રીતે મહસા નાશ પામે છે? તે પ્રમાણે સાધક પણ જળતી અગ્નિ છે, જેના પ્રતિક્ષણુ કર્મોના દહિયા સહમાં નાશ પામે છે.

આચાર્ય હરિભદ્ર આવશ્યક નિયુક્તિ ઉપર વ્યાખ્યા કરતી વખતે તપથી પહેલાં સંયમનું સ્પષ્ટીકરણુ કરતાં કહે છે કે—સંયમ બવિધ્યમાં બનતા કર્મોના આશ્રવનો નિરોધ કરનાર છે તેથી તે મુખ્ય છે. સંયમ-પૂર્વકનું જ તપ વસ્તુતઃ સફળ બને છે, અન્યથા નહિ.

‘સંયમસ્ય પ્રાગુપાદાનમર્પૂર્વકર્માગમનિરોધોપકારેણ
પ્રાધાન્યરહ્યાપનાર્થમ્। તત્પૂર્વકં ચ વસ્તુતઃ સફલં તપઃ।’

મંથન અને તપના અંતરને સમજવા માટે એક ઉદાહરણ છે. કોઈ ગૃહસ્થના ઘર ઉપર ચોરોનું આક્રમણ થયું. થોડા ચોર ઘરમાં પેસી ગયા અને બીજા ઘરની બહાર તૈયાર થઈ ઉભેલા છે. હવે આવી પરિસ્થિતિમાં ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય શું છે? તે પહેલાં અંદર પેસી ગયેલા ચોરો સાથે લડે કે પહેલાં ઘરના બાગણું ગંધ કરી દે? જો પહેલાં દરવાજા બંધ ન કરે અને અંદરના ચોરો સાથે લડવાનું શરૂ કરી દે તો તેમની મદદે તરત બહારના ચોરો અંદર આવશે અને આ પ્રમાણે ચોરોની શક્તિ ધટવાને બદલે વધશે. સમજનાર ગૃહસ્થ તો પહેલાં ઘરના દરવાજા બંધ કરી પછી અંદરના ચોરો સાથે સંઘર્ષ કરશે.

મંથન બાવિ પાપાશ્રવને રોકે છે અને તપશ્ચરણ પહેલાંનાં મંથિત કર્મોનો લય કરે છે. જ્યાં અન્ય ધર્મો કેવળ તપ ઉપર વજન મૂકે છે ત્યાં જૈન ધર્મ મંથનને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. જૈન ધર્મની સામાયિક તે સંયમની, સાધના છે, જે ભવિષ્યમાં આવનાર પાપાશ્રવને રોકીને અંદરનાં કર્મો સાથે લડાઈ કરવાની કળા છે. આ પુદ્ગળા ન વરુણઃ મુક્તિના સાધનાત્મક ઉપર અધિકાર મેળવી આપે છે.

સામાયિકનું પાણું મહત્ત્વ છે. તે આવરણનું આદિ ભંગ છે. અગ્નિસ ભંગનું મૂળ નિર્વાણ છે અને તે નિર્વાણ સામાયિક દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી સામાયિક ભંગ છે. આચાર્ય ગિનદાસ કહે છે કે:—

આદિમંગલં સામાદ્યગ્નયણં।...સવ્ય મંગલનિદાણં નિદ્યણં
પાયિદિતિતિવાકુળ સામાદ્યગ્નયણં મંગલં મયતિ।

સામાયિક વિષનાં સર્વે પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમતાની સાધના છે. આ સમતા જ વસ્તુતઃ સર્વે મંગલોનું નિધાન છે. સમભાવની દૃષ્ટિથી પણ સામાયિક આદિમંગળ છે—

“જો ય સમભાવો સો કહું સર્વમંગલનિધાનં જા મવિસ્સતિ ?”

—આવરયક-ચૂલ્હિ

સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સાધનાથી યતા લાભનું તો કહેવું જ થું? જો જલ્દન્ય રૂપે પણ સામાયિકરૂપ સમભાવનો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો સાધક મંસારનો અંત કરે છે, તે સાત-આઠ જન્મથી અધિક જન્મ કરતો નથી.

“સત્તદુઃખવગ્ગહ્ણાદિ પુણ નાદિક્કમમ્મહિ.”

—ભગવતી સૂત્ર. ૮/૧૦

તેથી સામાયિકથી એક ક્ષણ માટે પણ પરાક્રમુષ્ણ થવું હિતકારી નથી. આપણા જીવનના આસો-ઝડોસ ઉપર સામાયિકની અંતર્બાજીનો નાદ ગુંજવો જોઈએ, ત્યારે જ આપણે જીવનને મંગળમય બનાવી શકીએ.

સામાયિક તે આત્મધર્મ છે. મરુદેવી માતાએ હાથીના હોદ્દા ઉપર બેસીને પણ સામાયિકની સાધના કરી અને મેદક્ષ પહોંચ્યાં. ઈસાપુત્ર એક નદ હતો, જે વાંસ ઉપર ચઢીને નાચતો હતો. તેના અંતર્જીવનમાં સમ-ભાવની એક નાનકડી સહૃદય પેદા થઈ, તે નિસ્તૃત બની અને એટલી બધી વિસ્તૃત બની કે અંતર્મુહૂતમાં વાસ ઉપર જ કેવળગ્ધાન પ્રાપ્ત થયું. આ સામાયિકનો અમતકાર છે. રાગદ્વેષના પ્રમંથમાં સમભાવ ધારણ કરવો તે જ સામાયિક છે.

સામાયિકની જ્યોતિને કોઈ વેશ કે જાતિમાં બાંધવી તે સામાયિકનું અપમાન છે, અને સામાયિકનું અપમાન તે સ્વયં જૈન ધર્મનું અપમાન છે.

સામાયિક સમભાગના છે માધ્યમ્ય બાવના છે બગવતી મુતના એક
મદત્તપૂર્ણ પ્રશ્નોત્તર છે તે દ્રવ્યવિંગ ૧ અપેક્ષાએ બાવવિંગો અધિક
મદત્ત આપે છે દ્ર વવિંગ કોઈ પણ હોય, સામાયિક ૧ ન્યોતિ તેના
મુદ્રી ગકે છે, પરંતુ બાવવિંગ કયાય વિગતવશ નૈનદન સર્વત્ર એક મ
હોવા નેમ્મએ તેના વિના મર્વ ચન્મ છે, અધકાર છે

સામાયસંજણ મતે। કિં સલિંગે હોજના, અન્નલિંગે હોજના,
ગિહિલિંગે હોજના?

દબ્બલિંગ પહુચ્ચ સલિંગે યા હોજના, અન્નલિંગે યા હોજના,
ગિહિલિંગે યા હોજના। માવલિંગ પહુચ્ચ નિયમા સલિંગે હોજના।

—બગવતી સૂત્ર ૨૫/૭

સામાયિકમાં પાપાચારનો નિષેધ કરેલ છે, ધર્મોચારનો નહિ. કોઈ જીવને મરતો જાણવો તે ધર્મોચાર છે, અતઃ સામાયિકમાં તેનો નિષેધ નથી. આવશ્યક-અવશ્યરિમાં સામાયિકનું નિર્વચન કરતાં કહ્યું છે કે:-

“સામાય્યં નામ સાયજ્જજોગપરિવજ્જણં,
નિરવજ્જ-જોગ-પહિસેવણં ચ।”

—‘સાવધ યોગેનો ત્યાગ કરવો અને નિરવધ યોગેના પ્રવૃત્તિ કરવી તે સામાયિક છે.’

હું પૂછું છું કે દુર્ગતિની રક્ષા કરવી, કોઈ ઊંચેથી પડતા જીવને મદાય આપી જાવો, કોઈ નિર્ભય જીવની હત્યા કરનાર સજાને રોકવો તેમાં કયો સાવધ યોગ છે? કયું પાપ છે? જોયું તો મનમાં નિઃસ્વાર્થ કરુણા ભાવનો અંચાર થવાથી તે સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિનો માર્ગ છે, મોક્ષનો માર્ગ છે. પાપમગ્નને ધોવા માટે અનુકંપા હૃદયક્ષેત્રની પવિત્ર ગંગા છે. અનુકંપા વિના સામાયિકનો કોઈ અર્થ નથી.

જેવો જ્યોતિ વિનાનો દીપક હોય છે તેવી રીતિ અનુકંપાના અભાવમાં સામાયિકની છે. જ્યોતિ વિનાનો દીપક તે દીપક નથી, માટીનો પિંડ છે. જેના હૃદયમાં દયા, અનુકંપા ઓળખેલા થયેલ હોય તે જ સામાયિકનો સાચો અધિકારી છે. આચાર્ય હરિભદ્ર આવશ્યક બુદ્ધિવૃત્તિમાં લખે છે કે —

‘અનુકમ્પા પ્રવણચિત્તો જીવઃ સામાયિક લભતે, શુભપરિણામયુક્તવાદ વૈદવત્।’

આચાર્ય ભદ્રજાલુ સ્વામીએ આવશ્યક-નિર્ધારિતમાં સામાયિક, સમયિક, સમ્યગ્વાદ આદિ આઠ નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાંથી

સામાયિક શબ્દનો અર્થ પણ સર્વે જીવો ઉપર મુખ્યક રૂપે દયા કરવી એવો છે આચાર્ય હરિભદ્ર સામાયિકની વ્યુત્પત્તિ એ છે કે —

‘સમિતિ સમ્યક્ શબ્દાર્થે ઉપસર્ગ, સમ્યક્ ક્વય સમય — સમ્યક્ દયાપૂર્વકે જીવેષુ ગમનમિત્યર્થ । સમયોઽસ્વાસ્તીતિ, ઇત્ત દ્વિત્ ઠના (પા. ૫૨ ૧૧૫) ચિત્તિ ઠન્ સમચિકમ્ ।

સામાયિક માટે વિરતાગ્રથી લખ્યું છે, એટલા વિસ્તારની આવશ્યકતા પણ હતી અધિક જિજ્ઞાસુએ લેખકનું ‘સામાયિક સૂત્ર * વાંચી જવું

* જુઓ અમારા તારકથી પ્રમણિત થયેલું “સામાયિક સૂત્ર”

૧૧

ચતુર્વિંશતિ સ્તવ આવશ્યક

સામાયિક આવશ્યકને સાવધયોગ-વિરતિ પણ કહે છે. અનુયોગ-દાર સૂત્રમાં તે નામનો ઉલ્લેખ છે. તે સાવધયોગથી નિવૃત્તિ શીઘ્રતાથી કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે?

સાવધયોગની શીઘ્રાતિશીઘ્ર નિવૃત્તિ થવા માટે, સમભાવ તરફ પૂર્ણ પ્રગતિ કરવા માટે, માધકને તદનુરૂપ મહત્ત્વશાળી ઉચ્ચ આલંબનની અપેક્ષા રહે છે. જ્યાં સુધી કોઈ મહાન્ આદર્શ સાધક સામે ઉપરિચિત ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુથી નિવૃત્ત થવું તેને માટે મુશ્કેલ છે. તો સાવધયોગનો ઉપદેશ કાણ આપે છે? સાવધયોગની નિવૃત્તિ પૂર્ણતઃ કોના જીવનમાં જિતરી છે? સમભાવ રૂપ સામાયિકનું સૌથી મહાન્ પ્રતિનિધિત્વ કાણ ધરાવે છે? આધ્યાત્મિક સાધનાક્ષેત્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરવાથી આ પ્રશ્નોનો જિતાર મળે છે કે—“શ્રી તીર્થંકર ભગવાન, વીતરાગ દેવ”

“જે સાધના દ્વારા સંસારસાગર પાર કરવામાં આવે છે તે તીર્થ છે.

“સંસારસાગર તરન્તિ યેન તત્તીર્થમ્” —નંદીસૂત્ર વૃત્તિ.

તીર્થ ધર્મને કહે છે, તેથી જે ધર્મના આદિકર્તા છે, પ્રવર્તક છે, તે તીર્થંકર છે.

“તીર્થમેવ ધર્મ. તત્યાદિકર્તારસ્તીર્થંકરાઃ.” —આવશ્યક-ચૂષિ

વર્તમાન કાળચક્રમાં ભગવાન ઋષભદેવથી ભગવાન મહાવીર સુધી ચોવીસ તીર્થંકર થયા છે. ચતુર્વિંશતિ સ્તવ માટે “લોગસ્સ ઉલ્લેખગરે” નામના સ્તુતિપાઠનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

આ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ, જેનું બીજું નામ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં ઉલ્લીર્તન પણ છે, તે સામાયિક સાધના માટે આલંબનરૂપ છે. ચોવીસ તીર્થંકર, જે ત્યાગ-વૈરાગ્યના, મંયમ સાધનાના મહાન્ આદર્શ છે તેમની સ્તુતિ કરવી, કીર્તન કરવાં તે ચતુર્વિંશતિ સ્તવ આવશ્યક છે.

તીર્થંકર દેવોની સ્તુતિથી સાધકને મહાન્ આધ્યાત્મિક બળ મળે છે, સાધનાનો માર્ગ પ્રસસ્ત બને છે, જડ અને મૃત શ્રદ્ધા સજીવ અને મૂર્તિવંત બને છે, ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો મહાન આદર્શ દષ્ટિ સન્મુખ પ્રકાશ વેરે છે.

તીર્થંકરોની ભક્તિ દ્વારા સાધક પોતાના અહંભાવનો નાશ કરે છે, સદ્ગુણો પ્રત્યેના અનુરાગમાં વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી પ્રસસ્ત ભાવોની, કુશળ પરિણામોની ઉપલબ્ધિ કરી સંચિત કર્મોને એવી શીઘ્રતાથી નાશ કરી દે છે, કે જે પ્રભાવે અગ્નિની એક નાની ચિનગારીથી ધાસનો દગ્ધો ભસ્મિભૂત થઈ જાય છે. આચાર્ય ભદ્રગાહુ સ્વામી કહે છે કે—
“મત્તીય જિગ્ધરાણ, સ્તિજ્જલતી પુન્નસચિયા કમ્મા—આવશ્યક-નિર્ધુક્તિ, ૧૦૭૬

કર્મોનો નાશ થવાથી આત્મા ત્યારે શુદ્ધ નિર્મળ બની જાય છે ત્યારે તે ભક્તની કાંટિમાંથી ભગવાનના પદ ઉપર પહોંચે છે, જૈન ધર્મનો આદર્શ છે કે પ્રત્યેક આત્મા પોતાના આંતરંગ સ્વરૂપની દષ્ટિથી પરમાત્મા જ છે, ભગવાન જ છે. તે કર્મોનો પગ્દો છે, મોહ મામાર્ત્વ આવરણ છે કે જેણે આત્માના અખડ તેજને આવરદ કરેલ છે. ત્યારે તે પરદો હઠાવી દેવામાં આવે ત્યારે આ આત્મા અને પરમાત્મામાં કાંઈ ભેદ કે ભિન્નતા રહેતી નથી.

તીર્થંકર વીતરાગ દેવોના સ્મરણ તથા સ્તુતિથી આપણે પાપોનાં બંધનો કેરી રીતે નાશ કરી શકીએ તે એક પ્રશ્ન ઉપરિચિત થઈ

સકે છે. આત્મામાંથી પરમાત્મા કેવી રીતે જની શકાય છે?

નાના બાળકને અન્ય બાળકો સાથે રમતાં તમે જોયું હશે. તે નાનું બાળક પોતાના વિચારાનુસાર જે બાળકને સારું સમજે છે, જે રમત સારી સમજે છે તેનું અનુકરણ કરી લે છે. તે બાળક મોટું થતાં પાઠશાળામાં જાય છે ત્યાં પણ જે વિદ્યાર્થીનો આદર્શ જુએ છે તેનું અનુકરણ કરી લે છે.

મનુષ્ય કોઈ માનસિક આદર્શ વિના એક ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી. મનુષ્યનું મંપૂર્ણ જીવન માનસિક આદર્શો પ્રત્યે ગતિશીલ હોય છે, અરે મરતી વખતે પણ મનુષ્યનો જેવો મંકલ્પ હોય છે તેવી જ ગતિ તે મેળવે છે. ‘મનિ તેવી ગતિ’ એ લોકોક્તિ અક્ષરસઃ સત્ય છે. મનુષ્ય જેવું વિચારે છે તેવો જ તે જની જાય છે “બ્રહ્મવેદોઽયમ્ પુરુષ યો યચ્છ્રદ્ધમ્ પુણ્ય ઘઃ” તેથી હિપાસકે પોતાના અંતર્હૃદયમાં ત્યાગમૂર્તિ તીર્થંકર દેવોનું સ્મરણ કરે તો અવશ્ય તેનો આત્મા પણ અપૂર્વ અસીદિક ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભાવનાઓથી અંકિત જની જાય છે.

આધ્યાત્મિક શક્તિશાળી મદ્દાન આત્માઓનું સ્મરણ કરવાથી વરુત્તઃ આધ્યાત્મિક જળ મેળવી શકાય છે. તીર્થંકર દેવો જ્ઞાનની અપાર જ્યોતિર્ભય છે, તેથી જે સાધક તેમનું સ્મરણ કરે છે, તેમને પોતાના મન-મંદિરમાં સ્થાપિત કરે છે, તે તેમના જેવો જ જની જાય છે. ચાદશી દષ્ટિસ્તાદશી સૃષ્ટિઃ।

ભગવત્-સ્તુતિ અંતઃકરણનું સ્નાન છે. તેથી આપણને સ્ફૂર્તિ, પવિત્રતા અને જળ મળે છે. ભગવત્-સ્તુતિનો અર્થ છે-હૃદય નિયમો, સદ્ગુણો અને હૃદય આદર્શોનું સ્મરણ કરવું તે.

એક વાત આહીં અપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે તે એ કે જૈન ધર્મ વૈજ્ઞાનિક ધર્મ છે તેમા કાલ્પનિક આદર્શો માટે આદ્ય નથી તેથી અહીં પ્રાર્થના કાલ્પનિક કે ખૂબ લાગી જનાવવામા આવી નથી જૈન દર્શન એ પણ માનતું નથી કે કોઈ મહાપુરુષ કોઈ કોઈ આપી શકે છે જે માર્ગ કમ્વાનું છે તે આપણે સ્વયં કરવા હોય મહાપુરુષો તો આપણે તેમા નિમિત્ત માનીએ છીએ તેમનાથી આપણો કેવળ આધ્યાત્મિક પ્રેરણા મળે છે આપણે કોઈ પુરસ્કાર કરવો નહિ અને કેવળ પ્રાર્થનાથી સંતુષ્ટ થઈ પરમાત્મા આપણને અભીષ્ટ સિદ્ધિ પ્રદાન કરે એવું બન્યું નથી, જાનતું નથી જાનશે પણ નહિ

જો કોઈ મનુષ્ય ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરે કે હું ભગવાન હું પાત્રી છું દુરાચારી છું, તમે મારો ઉદ્ધાર કરો, તમારા વિના હું શું કરી શકું તેમ છું? તો એવો મનુષ્ય જૈન ધર્મનો પ્રતિષ્ઠિતિ હોઈ ન શકે સ્વયં જીઠનારો પ્રયાસ ન કરવો, વિકામ તરફ પગલા ન માડવા અને કેવળ ભગવાનને ઉદ્ધાડવાની પ્રાર્થના કરવી તે સર્વથા નિરર્થક છે

આપી વિવેકચત્ત્વ્ય પ્રાર્થનાએ તો માત્ર જ્ઞાતિનો દીન, દીન અને પુરુષાર્થરહિત જનાની દીધી છે મદાયાર ની મર્યાદાઓ આવી પ્રાર્થનાથી મોટો ધક્કો લાગ્યો છે હજારો મનુષ્યો આવી પ્રાર્થના બરોમાથી પરમાત્માનો પોતાના બાવિ ઉદ્ધારક સમજી મોજ માનવા રહે છે અને કદી પણ સ્વયં પુરુષાર્થો બરોસો કરી સદાયાર ન પથ ઉપર આસાના નથી

તેથી જૈન ધર્મ ક્રિયાત્મક માધના ઉપર બાર દે છે જૈન ધર્મ ભગવાન ન સ્મરણો વર્ણુ ઉચ્ચ માટે છે, કિંતુ તે ન સર્વસ્વ માનતો નથી જૈન ધર્મ અનુમાર ભગવત્-સ્તુતિ આપણી પ્રમુખ ઈશ્વર વેત નો જાણત કરવા માટે મદકારી આપ છે આપણે સ્વયં મદાયાર ન

પથ ઉપર ચાલી તે ચેતનાને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અને તેમાં જગવાનની સ્તુતિ આપણને આદર્શ પ્રદાન કરી પ્રેરણા સ્વરૂપ બને છે.

જેન ધર્મના મુખસિદ્ધ વિદ્વાન આચાર્ય જિનદાસ ગણિએ આ સંબંધમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે કેવળ તીર્થંકર દેવોની સ્તુતિ કરવા માત્રથી મોક્ષ કે સમાધિ આદિની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ભક્તિ અને સ્તુતિ સાથેસાથે તપ અને મંયમની સાધનામા ઉદ્યમ કરવો પણ અતીવ આવશ્યક છે.

“न केवलाए तित्थगरत्थुतीए एताणि
आरोगादीणि लब्भति, किंतु तव संजमुज्जमेण।”

—આવશ્યક-શૂણ્ઠિ

એક વાત અહીં સ્પષ્ટ કરવા યોગ્ય છે તે એ કે જૈન ધર્મ વૈજ્ઞાનિક ધર્મ છે તેમા કાલ્પનિક આદર્શો માટે સ્થાન નથી તેથી અહીં પ્રાર્થના કાલ્પનિક કે ખૂબ લાગી જનાવવામા આવી નથી જૈન દર્શન એ પણ માનવ નથી કે કોઈ મહાપુરુષ કોઈને કાઈ આપી શકે છે ને કાઈ કરવાનું છે તે આપણે સ્વયં કરવાનું છે. મહાપુરુષોને તો આપણે તેમા નિમિત્ત માનીએ છીએ. તેમનાથી આપણને કેવળ આધ્યાત્મિક પ્રેરણા મળે છે. આપણે કાઈ પુરુષાર્થ કરવો નહિ અને કેવળ પ્રાર્થનાથી સતુષ્ટ થઈ પરમાત્મા આપણને અભીષ્ટ સિદ્ધિ પ્રદાન કરે એવું બન્યું નથી, બનતું નથી, બનશે પણ નહિ

જો કોઈ મનુષ્ય ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરે કે હે ભગવાન' હું પાત્ર છું, દુરાચારી છું, તમે મારો હિદાર કરો, તમારા વિના હું શું કરી શકું તેમ છું? તો એવો મનુષ્ય જૈન ધર્મનો પ્રતિનિધિ હોઈ ન શકે સ્વયં હિંદવાનો પ્રયાસ ન કરવો, નિકામ તરફ પગલા ન માડવા અને કેવળ ભગવાનને હિંદાવાની પ્રાર્થના કરવી તે સર્વથા નિરર્થક છે.

આવી વિવેકશૂન્ય પ્રાર્થનાએ તો માનવજાતિને હીન, હીન અને પુરુષાર્થગ્રહિત બનાવી દીધી છે. સદાચારની મર્યાદાને આવી પ્રાર્થનાથી મોટો ધક્કો લાગ્યો છે. હવેનો મનુષ્યો આવી પ્રાર્થનાના બરોમાથી પરમાત્માને પોતાના બાવિ હિદારક સગમ મોજ માનતા રહે છે અને કદી પણ સ્વયં પુરુષાર્થનો બરોસો કરી સદાચારના પથ ઉપર આમના નથી

તેથી જૈન ધર્મ ક્રિયાત્મક પ્રાર્થના ઉપર બાર દે છે. જૈન ધર્મ ભગવાન ન સ્મરણને ધણું ઉચ્ચ માને છે, કિંતુ તેને જ સર્વ સ્વ માનતા નથી જૈન ધર્મ અનુસાર ભગવત્-સ્તુતિ આપણી પ્રથમ અને નેતનાને ભણત કરવા માટે સહકારી માધન છે. આપણે સ્વયં સદાચારના

વંદન આવશ્યકની શુદ્ધ માટે એ મણવું જરૂરી છે કે વંદનીય કેવા હોવા જોઈએ? તે કેટલા પ્રકારના છે? અવંદનીય કોણ છે? અવંદનીય માણસોને વંદન કરવાથી કયો દોષ ધારે છે? વંદન કરતી વખતે કયા દોષો ટાળવા જોઈએ? આટલું જાણ્યા વિના સાધક વંદનાવશ્યકના કૃણનો અધિકારી બનતો નથી.

માનવમસ્તક વ્યર્થ કોઈના ચરણોમા ઝુકાવવા માટે નથી. સર્વ પ્રત્યે નમ્ર બનવું તે એક વાત છે અને પૂજ્ય સમગ્ર સર્વાત્મના આત્મસમર્પણ કરી વંદન કરવું તે અન્ય વાત છે. જૈન ધર્મ શુશ્રુણો પૂજક છે. તે પૂજ્ય વ્યક્તિના સદ્ગુણ જોઈને જ તેની આગળ શિર ઝુકાવે છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની વાત તો નિરાળી છે, પરંતુ જૈન ઇતિહાસમાં સાધારણ સાંસારિક શુશ્રુણીન વ્યક્તિને વંદન કરવું તે પણ પાપ માનવામાં આવે છે. અમંયમીને, પતિતને વંદન કરવાનો એ અર્થ થાય છે કે અમંયમ અને પતિતને અધિક હિતેજન આપવું. જે સમાજ આ મંત્રણે વિવેક જૂઠી જાય છે તે પાપાચાર, દુરાચારને નિમજ્રે છે.

આચાર્ય ભદ્રબાહુ આવશ્યક નિર્બુક્તિમાં કહે છે કે જે મનુષ્ય શુશ્રુણીન અવંધ વ્યક્તિને વંદન કરે છે તેથી તેને તેનાં કર્મોની નિર્જરા થતી નથી તેમજ કીર્તિ પણ મળતી નથી, પરંતુ અમંયમ અને દુરાચારને અનુમોદન આપવાથી કર્મોનો જથ્થો થાય છે. તેવું વંદન વ્યર્થ કાયકરો છે.

પાસત્યાઈ વંદમાણસ

નેવ કિત્તી ન નિજ્જરા હોઈ.

કાય-કિલેસં એમેય

કુળઈ તદ્દ કમ્મવંધં ચ ॥૧૧૦૮॥

પામે છે, તેનો જ આદર થાય છે. તે પ્રભાણે જે મુનિ દ્રવ્ય-ભાવ બન્ને પ્રકારે ચારિત્રસંપન્ન હોય, જે પોતાની આત્મસાધના માટે અંદા અને બહારથી એકરૂપ હોય તે મુનિ જ સાધના જગતમાં અભિવંદનીય બને છે તેનાથી સાધક આત્મ-કલ્યાણની શિક્ષા અહણ કરી શકે છે વદન આવશ્યકની સાધના માટે એવા ગુરુને વંદન કરવું જોઈએ.

વદન આવશ્યકનું યથાવિધિ પાત્રન કરવાથી વિનયની પ્રાપ્તિ થાય છે, અદકાર અર્થાત્ ગર્વનો (આત્મગૌરવનો નહિ) નાશ થાય છે, ઉચ્ચ આદરોનું રપટ રીતે જ્ઞાન થાય છે, ગુરુજનોની પૂજા થાય છે, તીર્થંકરોની આજ્ઞાનું પાત્રન થાય છે અને શ્રુત ધર્મની આગધના થાય છે. આ શ્રુત ધર્મની આરાધના આત્મશક્તિઓનો ક્રમિક વિકાસ કરતી અનતોગત્વા મોક્ષનું કાન્ધ બને છે.

શાગવતી સૂત્રમાં બતાવ્યું છે કે ગુરુજનોનો સત્સંગ કરવાથી શાસ્ત્ર-શ્રવણનો લાભ થાય છે, શાસ્ત્ર શ્રવણથી જ્ઞાન થાય છે, જ્ઞાનથી વિજ્ઞાન થાય છે અને ત્યાર બાદ ક્રમશઃ પ્રત્યાખ્યાન, સંયમ, અનાશ્રવ, તપ, કર્મનાશ, અક્રિયા અને સિદ્ધિનો લાભ થાય છે.

સયણે જાણે ચ વિષ્ણાણે,
પચ્ચક્ષણે ચ સંજમે ।
જળણ્ણપ્પ તવે ચેવ,
ઘોદાણે અકિરિયા સિદ્ધી ॥

જમ ૧/૫/૧૧૨

ગુરુવંદનની ક્રિયા ધણી મદરવની છે સાધકે તે તરફ ઉદારીન બાવ ન સેવવો જોઈએ. મનના કણ કણમાં ભક્તિભાવનાનો વિમળ સ્રોત વદામ્માં વિના વદન દ્રવ્યવંદન બની નથી, અને તે માપમના

જીવનમાં કોઈ પ્રકારની ઉત્ક્રાંતિ લાવી શકતું નથી. જે વંદનની આધારભૂમિમાં ભય હોય, લજ્જા હોય, સાંસારિક સ્વાર્થ હોય તે કદી કદી આત્માનું મહાન પતન કરી દે છે. તેથી દ્રવ્ય-વંદનનો જેન ધર્મમાં નિગેધ કરેલ છે. પવિત્ર ભાવનાથી ઉપયોગપૂર્વક કરેલા ભાવ-વંદન જ ત્રીજા આવશ્યકના પ્રાણ સમાન છે. આચાર્ય મહાધગિરિ આવશ્યક વૃત્તિમાં દ્રવ્ય અને ભાવવંદનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે :—
“દ્રવ્યતો મિધ્યાદષ્ટેરનુવયુક્ત મન્વગ્ દષ્ટે, માવત. સમ્યગ્ દષ્ટેષ્વયુક્તસ્ય ।”

આચાર્ય જિનદાસ ગણીએ આવશ્યક ચૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય-વંદન અને ભાવ-વંદન ઉપર બે કથાનક આપેલ છે. એક કથાનક ભગવાન અગ્નિ નેમિના સમયનું છે. ભગવાન નેમિનાથના દર્શનાર્થે શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવ અને તેના મિત્ર વીરકકોલિક ગયા. શ્રી કૃષ્ણે ભગવાન નેમિનાથ અને અન્ય સાધુઓને અતિ પવિત્ર શ્રદ્ધા અને હ્રિય ભાવપૂર્વક વંદન કર્યું. વીરકકોલિક પણ કૃષ્ણને વંદન કરના જોઈને તેને પ્રમત્ત કરવા વંદન કરતો રહ્યો.

શ્રી કૃષ્ણે ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો કે હું ભગવાન! વંદન કરવાથી મને અને વીરકકોલિકને શું લાભ થયો? ભગવાને ઉત્તર આપ્યો, હું કૃષ્ણ! તમે ભાવવંદન કર્યું છે તેથી તમે ક્ષાણિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તીર્થંકર ગોત્રની શુભ પ્રકૃતિનો બંધ કર્યો છે; એટલું જ નહિ, તમે સાતમી, છઠી, પાંચમી અને ચોથી નરકનાં ગંધનોને તોડી નાખ્યા છે. પરંતુ વીરકે દેખાદેખીથી ભાવનાઘન્ય વંદન કર્યું છે તેથી તે દ્રવ્ય-વંદન હોવાથી નિષ્ફળ છે. તે વંદનનો ઉદ્દેશ તમને પ્રસન્ન કરવાનો હતો.

ખીજું કથાનક પણ તે યુગનું જ છે. શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના પુત્રોમાંથી બે પુત્રો શામ્ભ અને પાલક વંદનાના ઇનિદાસમાં સુવિશ્રુત છે. શામ્ભ

અતિ અદાણુ અને ઉદાર પ્રકૃતિનો યુવક હતો. પાલક ઘણો લાભી અને અભવ્ય પ્રકૃતિનો સ્વામી હતો. એક દિવસે પ્રમંગલ શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે જે કાલે પ્રાતઃકાળે સર્વપ્રથમ ભગવાન નેમિનાથનાં દર્શન કરશે તેને જે ભાગશે તે હું આપીશ.

પ્રાતઃકાળે ચતા જ શામ્ને શમ્યાથી નીચે જાનરીને ભગવાનને ભાવવંદન કરી લીધા. પરંતુ પાલક સંત્યક્ષોભની મૂર્ખાઈથી ઘોડા ઉપર બેસી ભગવાન પાસે વંદન કરવા ગયો. ઉપરથી વંદન કર્યું પરંતુ અંતઃકરણમાં આક્રોશની જ્વાળા જળતી હતી. સૂર્યોદય થયા બાદ શ્રી કૃષ્ણે પૂછ્યું: “ભગવન્” આજે આવને પહેલું વંદન કેવું કર્યું?” ભગવાને ઉત્તર આપ્યો: “દ્રવ્યથી પાવકે અને ભાવથી શામ્ને.” ઉપહાર શામ્ને મળ્યો.

પાલકો આ કથાનકથી દ્રવ્ય અને ભાવ-વંદનનું અંતર સમજી ગયા હશે. દ્રવ્ય વંદન અધિકાર છે, ભાવ-વંદન પ્રકાર છે. ભાવ વંદન જ આત્માશુદ્ધિનો માર્ગ છે. કેવળ દ્રવ્ય-વંદન તો અભવ્ય જીવ પણ કરી શકે છે. પરંતુ એકલા દ્રવ્ય વંદનથી શું બની શકે? દ્રવ્ય-વંદનમાં જ્યાં સુધી ભાવનો પ્રાણ ન મૂકવામાં આવે ત્યાં સુધી આવશ્યક શુદ્ધિનો માર્ગ પ્રશસ્ત બની શકતો નથી.

વંદન ક્રિયાનો ઉદ્દેશ પોતામાં નમ્રતાનો ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે છે. જૈન ધર્મ અનુસાર આદ્યકાર નીચ ગોત્રનું કારણ છે અને નમ્રતા ઉચ્ચ ગોત્રનું કારણ છે. વસ્તુતઃ જે નમ્ર છે, જે ગુરુ અને વડીલનો આદર કરે છે, સદ્ગુણો પ્રત્યે જડુમાન ગમે છે, તે જ ઉચ્ચ છે, મર્વ શ્રેષ્ઠ છે. જૈન ધર્મમાં વિનય અને નમ્રતાને તથા કદેશ છે. વિનય જિનશાસનનું મૂળ છે—“વિજિજ્ઞાં વિજિજ્ઞાસમૂલ” આચાર્ય બદનાદુએ આવશ્યક

૧૩

પ્રતિક્રમણ આવશ્યક

મન, વચન અને કાયાથી સ્વયં પાપ કર્યું હોય, અન્ય પાસે કનન્યુ હોય કે અનુમોદન કર્યું હોય તેની નિવૃત્તિ માટે આયોચના કરવી, નિંદા કબ્બી તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે.

પ્રાચીન જૈન પરંપરાનુસાર પ્રતિક્રમણનું વ્યાકરણ-મંમત નિર્વચન આ પ્રમાણે છે - પ્રતીપ કમળં પ્રતિકમળમ્, કમળમ્ - શુભચોગેન્દ્રોઽશ્વમ યોગાન્તર ક્રાન્તસ્ય શુભેષુ એક કમળાપ્રતીપ. કમળમ્ । આચાર્ય હેમચંદ્રે યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશની સ્વોપદ્ય વૃત્તિમાં આ વ્યુત્પત્તિ આપી છે. તેનો જાન એ છે કે શુભ યોગમાંથી અશુભ યોગમાં ગયેલ પોતાને પૂનઃ શુભ યોગમાં પાછો લાવવો તે પ્રતિક્રમણ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે આવશ્યક સૂત્રની દીકમાં પણ પ્રતિક્રમણની વ્યાખ્યા કરતાં ત્રણ મહત્વપૂર્ણ પ્રાચીન શ્લોક આપેલ છે :—

સ્વસ્થાનાદ્ ચત્પરસ્થાનં,

પ્રમોદસ્ય વશાદ્ ગતઃ ।

તત્રૈવ કમળં મૂયઃ

પ્રતિકમળમુચ્યતે ॥

—પ્રભાવશઃ શુભ યોગભાથી નીકળી અશુભ યોગ પ્રાપ્ત કરેલ હોય, ત્યારે પુનઃ શુભ યોગ પ્રાપ્ત કરી લેવા તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે.

ક્ષાયોપશમિકાદ્ ભાવાદૌદયિકસ્ય વશં ગતઃ ।

તત્રાપિ ચ સ एवार्थः, प्रतिकूलगमात्स्मृतः ।

—રાગદ્વેષાદિ ઔદયિક ભાવ મંસારનો માર્ગ છે અને સમના, ક્ષમા, દયા, નમ્રતા આદિ ક્ષાયોપશમિક ભાવ મોક્ષમાર્ગ છે. ક્ષાયોપ-શમિક ભાવથી ઔદયિક ભાવમાં પરિણત થયેલ સાધક જ્યારે પુનઃ ઔદયિક ભાવથી ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં પાછો આવે છે તો તે પણ પ્રતિક્રમણ ગમનના કારણે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.

प्रति प्रति वर्त्तन वा, शुभेषु योगेषु मोक्षफलदेषु ।

निःशल्यस्य यत्तेर्यत्, तद्वा ज्ञेयं प्रतिक्रमणम् ॥

—અશુભ યોગથી નિવૃત્ત થઈ નિઃશલ્ય ભાવથી ઉત્તરોત્તર પ્રત્યેક શુભ યોગમાં પ્રવૃત્ત થવું તે જ પ્રતિક્રમણ છે.

સાધના ક્ષેત્રમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય અને અપ્રશસ્ત યોગ—આ ચાર યોગ ધણી ભયકર માનવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક સાધકે આ ચાર દોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક છે. મિથ્યાત્વને છોડી સમ્યક્ત્વમાં આવવું જોઈએ,* અવિરતિનો ત્યાગ કરી વિરતિ

* મિથ્યાત્વ પ્રતિક્રમણનો એ ભાવ છે કે જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રૂપે જે ને કરી મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય, મિથ્યાત્વમાં પરિણતિ કરી હોય તો તેની આલોચના કરી પુનઃ શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ ભાવમાં ઉપનિયત થવું.

આચાર્યે બદ્ધબાહુએ ૧૨૫૧મી આયામાં સસાર પ્રતિક્રમણનો પણ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, તેનો ભાવ છે—નરદાદિ ચતિના કારણજાત મહારાજા આદિ દેવુઓની આલોચના, નિંદા, મદંના કરવી.

ગ્રામીની જે જોઈએ માયનો ત્યાર કરી ક્ષમા આદિ ધારણ કરવા
જોઈએ, આ મસારની કદિ કરનાં અગુભ વ્યાપારો છોડી શુભ
યોગો આપનારા જોઈએ —

મિચ્છત્ત-પઠિક્કમણ,

તદેવ અસજમે ચ પઠિક્કમણ

કસાયાણ પઠિક્કમણ,

જોગાણ ચ અપ્પસત્થાણ ॥ ૧૨૫૦ ॥

—આવશ્યક નિયુક્તિ

આચાર્ય ભદ્રબાહુ ગ્વામી આવશ્યક નિયુક્તિમાં પ્રતિક્રમણ મંગલમાં
૧૨૫૦ ગંભીર નિયામધારા ઉપગ્રિયત કરે છે તેમણે માધક માટે આ
વિચારોનું પ્રતિક્રમણ બનાવ્યું છે આ ચાર કારણો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ચિંતિત
કરવા જોઈએ —

(૧) દિંઆ અમત્ય આદિ જે પાપ કર્યોનો આવક તથા સાધુ
માઝ વિષય કરેલ છે તે ખર્ચ કદી આતિવશ કર્યું હોય તો પ્રતિક્રમણ
કરવું જોઈએ

(૨) શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય પ્રતિજ્ઞા, સામાયિક આદિ જે કારો
રનાન શાસ્ત્રમાં નિધાન કરેલ છે તે ન કરવામાં આવ્યા હોય તો તેનું
પણ પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ કર્યું હોય તે ન કરવું તે પણ એક
પાપ છે

(૩) શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત આત્માદિ તત્ત્વોની સત્યતાના વિચારો
મદદ આવ્યા હોય અર્થાત્ અત્રદા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તેનું પ્રતિ
ક્રમણ કરવું જોઈએ તે માત્રિક શુદ્ધિનું પ્રતિક્રમણ છે

(૪) આગમ વિરુદ્ધ વિચારોનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય અર્થાત્ હિંસાદિના સમર્થક વિચારોની પ્રરૂપણા કરી હોય તો પણ પ્રતિક્રમણ કરવું નોઈએ. આ વચનશુદ્ધિનું પ્રતિક્રમણ છે.

પદ્ધિસિદ્ધાંત કરણે,

કિત્તિચાળમકરણે પદ્ધિક્કમર્ણે ।

અસદ્દહણે ચ સદ્દા,

વિવરીયપરુવણામ અ ॥ ૧૨૬૮ ॥

સામાન્ય રૂપથી પ્રતિક્રમણ બે પ્રકારનું છે: દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ અને બાવ-પ્રતિક્રમણ. મુમુક્ષુ સાધકો માટે બાવ-પ્રતિક્રમણ જ ઉપાદેય છે. ઉપયોગશૂન્ય પ્રતિક્રમણ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ છે કેવળ યશ આદિ માટે કે પોતે પ્રતિક્રમણ કરે છે એવું અન્યને જાતાવવા માટે કરાતું પ્રતિક્રમણ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ છે. દોષોનું એક વાર પ્રતિક્રમણ કર્યા પાદ પુનઃ પુનઃ તે દોષોનું સેવન કરવું અને ફરીથી તે દોષોની શુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણ કરતા રહેવું તે પ્રતિક્રમણ મથાર્ય માનવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થવાને જાદબે મૂળતાથી દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે, ન્યૂનતા નાદિ.

એક શુદ્ધક સાધુ કુભારના આકથી ઉતરેલાં કાચાં વાસણોને કકર મારી વારંવાર ફેડતો હતો અને કુંભારના કહેવાથી તે વારંવાર “મિચ્છા ગિ દુક્કડ” સેતો રહેતો હતો. જે સાધક વારંવાર દોષનું સેવન કરતો રહે અને તેનું વારંવાર પ્રતિક્રમણ કરતો રહે તે ઉપરોક્ત શુદ્ધક સાધુ જેવો છે.

મંચમમાં લાગેલા દોષોની સરળ ભાવથી પ્રતિક્રમણ દ્વારા શુદ્ધિ કરવી અને ભવિષ્યમાં તે દોષોનું સેવન ન કરવા માટે સતત જાગૃત રહેવું

તે પ્રતિક્રમણનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ છે પાપોથી કરવું તે પ્રતિક્રમણનો અર્થ છે. જો પાપથી ભીતિ પેદા ન થઈ અને આત્મા પહેલાની માફક અવસ્થા રૂપે દોષો કરતો જ રહ્યો તો પછી તે પ્રતિક્રમણ શેનું થયું? ભાવ પ્રતિક્રમણ ત્રિવિધ ત્રિવિધેન હોય છે તેથી તેમા દોષ પ્રવેશ માટે અશ્વ-માત્ર પણ અવકાશ રહેતો નથી. પાપાયરણનું સર્વથા ભાવથી પ્રાપચિત થઈ જાય છે અને આત્મા પુનઃ પોતાની શુદ્ધ સ્થિતિએ પહોંચી જાય છે. ભાવપ્રતિક્રમણ માટે આચાર્ય જિનદાસ કહે છે કે-‘ભાવપદિક્કમણ જ સમ્મદસણાહુણ્ણુનસ્મ પદિક્કમણ તિ’

આચાર્ય ભદ્રબાહુ કહે છે -

ભાવ પદિક્કમણં પુણ,
તિવિહં તિવિહેણ નેયન્વ ॥ ૧૨૫૧ ॥

આચાર્ય હરિભદ્રે ઉક્ત નિર્બુક્તિ ગાથા ઉપર વિવેચન કરતા એક ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે, જેનો એ ભાવ છે કે મન, વચન અને કાયાથી, મિથ્યાત્વ, કપાય આદિ દુર્ભાવોમા સ્વયં ગમન કરવું નહિ, બીજાઓને ગમન કરાવવું નહિ અને ગમન કરનારને અનુભોદન આપવું નહિ તે જ ભાવપ્રતિક્રમણ છે.

“મિચ્છત્તાદ્ જ ગચ્છદ્,
જ ય ગચ્છાવેદ્ જાણુજાણેદ્ ।
જં મજ-વય કાણેદ્,
સં મણિયં ભાવપદિક્કમણં ॥”

આચાર્ય ભદ્રબાહુએ આવશ્યક નિર્બુક્તિમા કાળના બેદથી પ્રતિક્રમણ તથા પ્રકારનું બતાવ્યું છે.-

- (૧) ભૂતકાળમાં લાગેલા દોષોની આશોચના કરવી.
- (૨) વર્તમાનમાં લાગતા દોષોથી સંવર દ્વારા બચવું.
- (૩) પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભાવિ દોષોને રોકવા.

અત્રે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે છે કે પ્રતિક્રમણ તો ભૂત-કાળનું માનવામાં આવે છે, તો તે ત્રણે કાળનું કેવી રીતે હોઈ શકે? એનો ઉત્તર એ છે કે પ્રતિક્રમણ શબ્દનો મૌલિક અર્થ અશુભ યોગની નિવૃત્તિ છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર યોગશાસ્ત્રની સ્વોપગ્ન વૃત્તિમાં એ જ ભાવ વ્યક્ત કરે છે:—‘પ્રતિક્રમણ શબ્દોઽનુમયોગ નિવૃત્તિમાત્રાર્થઃ.’

નિંદા દ્વારા ભૂતકાલીન અશુભ યોગની નિવૃત્તિ થાય છે તેથી તે અતીત પ્રતિક્રમણ છે. સંવર દ્વારા વર્તમાનકાળ વિષયક અશુભ યોગોની નિવૃત્તિ થાય છે તેથી તે વર્તમાન પ્રતિક્રમણ છે. પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યકાલીન અશુભ યોગોની નિવૃત્તિ થાય છે તેથી તે ભવિષ્યકાલીન પ્રતિક્રમણ છે.*

ભગવતી સૂત્રમાં પણ કહેલું છે કે “અદ્ય પઠિક્રમેદ, પદ્મપ્પન્નં સંવરેદ, અનાગયં પચ્ચન્નલાઈ.”

વિશેષકાળની અપેક્ષાથી પ્રતિક્રમણના પાંચ ભેદ પણ માનવામાં આવ્યા છે: દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, આતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક.

(૧) દૈવસિક—પ્રતિદિન સંધ્યાકાળે આખા દિવસના પાપોની આશોચના કરવી.

●“પ્રતિક્રમણ—શબ્દો હિ અનાનુમયોગનિવૃત્તિમાત્રાર્થઃ સામાન્યતઃ પરિગૃહ્યતે, તથા સત્યતીતવિષયં પ્રતિક્રમણં નિન્દાદ્વારેણ અનુમયોગ નિવૃત્તિરેવેતિ, પ્રત્યુ-ત્પન્નવિષયમપિ સંવરદ્વારેણ અનુમયોગ નિવૃત્તિરેવ, અનામ્તવિષયમપિ પ્રત્યા-શ્ચાનદ્વારેણ અનુમયોગનિવૃત્તિરેવેતિ ન દોષ इति.”

—આચાર્ય હરિમદ્

(૨) રાત્રિક-પ્રતિદિન પ્રાત કાળે આખી રાતના પાપોની આલોચના કરવી

(૩) પાક્ષિક-મહિનામા જે વખત અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા ॥ દિવસોએ આખાય પક્ષના પાપોની આલોચના કરવી

(૪) ચાતુર્માસિક-પ્રત્યેક ચાગ માસ ગાદ કાર્તિકી પૂર્ણિમા દ્વાયુની પૂર્ણિમા અને અષાઢી પૂર્ણિમાના દિવસોએ ચાગ મામના પાપોની આલોચના કરવી

(૫) પ્રત્યેક વર્ષ પ્રતિક્રમણકાલીન અપાક શુદ્ધ પૂર્ણિમાથી પચાસ દિવસ બાદ ભાદ્રપદ શુક્રન પચમીના દિવસે આખાય વર્ષના પાપોની આલોચના કરવી

એક પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે રાત્રી અને દિવસના પાપોનું પ્રતિક્રમણ પ્રાત અને મધ્યાહને કરી તેની શુદ્ધિ કરી લેનામા આવે છે છતાં પાક્ષિક આદિ પ્રતિક્રમણ શા માટે કરવામા આવે છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે* શુદ્ધિથી પોતાના ધરમા પ્રતિ દિન ઝાડુ લગાવી સાફ રાખે છે પરંતુ પૂર્ણ સાવધાનીપૂર્વક સાફ રાખના છતાં થોડી ધૂળ રહી જાય છે તેથી કોઈ વિશેષ પર્વના દિવસે આખાય ધરને વિશેષ રૂપે માફ કરવામા આવે છે તે પ્રમાણે પ્રતિદિન પ્રતિક્રમણ કરવા છતાં કોઈ કોઈ જુગોનું પ્રમાર્જન કરવું

*ગણુ દેવસિય રાત્રિય પઢિક્વતો વિમિતિપક્ષિય-ચાતુર્માસિકતત્ત્વગરિણુ વિષેતેણ પઢિન્વમતિ ૧ જયા લોગ મહ દિવસે દિવસે પમિજિગ્જત પિ પ્રસાદિયુ અન્નમધિત ઉવલેવળ-મલ્લગારીદિં સજિગ્જતિ । ચિ વવસોદ્યુ વિષેસે ત્તિ ।

—આવશ્યક પૂર્ણ

ગેય રહી જાય છે, જેને માટે પાશ્વિક પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે. પાશ્વિક પ્રતિક્રમણ કરવા છતાં જુઓ રહી જાય છે તેને માટે આતુ-
ર્ભામિક પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે આતુર્ભામિક પ્રતિક્રમણ બાદ
પણ અવશિષ્ટ રહેલી અશુદ્ધિ આત્મિક દુઃખાપનાના દિવસે પ્રતિ-
ક્રમણ કરી દૂર કરવામાં આવે છે.

સ્થાનાગ સૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયે ૫૩૮ માં મુત્રમાં છ પ્રકારનાં
પ્રતિક્રમણ બતાવ્યા છે:-

(૧) ઉચ્ચાર પ્રતિક્રમણ-ઉપયોગપૂર્વક વહી નીત (જાડા)નો
ત્યાગ કર્યા બાદ ઈર્ષાનુ પ્રતિક્રમણ કરવું તે ઉચ્ચાર પ્રતિક્રમણ છે.

(૨) પ્રશ્નવણ પ્રતિક્રમણ-ઉપયોગપૂર્વક લઘુ નીત અર્થાત્
પેશાબ કર્યા બાદ ઈર્ષાનુ પ્રતિક્રમણ કરવું તે પ્રશ્નવણ પ્રતિક્રમણ છે.

(૩) ઈતર પ્રતિક્રમણ-દૈવસિક અને રાત્રિક આદિ સ્વદય-
કાલીન પ્રતિક્રમણ કરવું તે ઈતર પ્રતિક્રમણ છે.

(૪) યાવત્કથિક પ્રતિક્રમણ-મદાત્રત આદિ ઉપે યાવત્કથન
પાપથી નિવૃત્ત થવું તે યાવત્કથિક પ્રતિક્રમણ છે.

(૫) યત્તિચિન્મિથ્યા પ્રતિક્રમણ-મંયમમા સાવધાન રહેવા
છતાં પણ સાધુથી પ્રભાદવશ અને આવશ્યક પ્રતિવશ અમયમદય કોઈ
આવરણ આવી જાય તો પોતાની જુલનો સ્વીકાર કરી તે જ મગધે
પશ્ચાત્તાપપૂર્વક “મિથ્યા મિથ્યા” લેવું તે યત્તિચિન્મિથ્યા પ્રતિક્રમણ છે.

(૬) સ્વમાનતિક પ્રતિક્રમણ-મુઠને ઊડવા બાદ કરવાનું
પ્રતિક્રમણ તે સ્વમાનતિક પ્રતિક્રમણ છે. અથવા વિકારવામના ઉપ
દુસ્ત્રાપ આવવાથી તેનું પ્રતિક્રમણ કરવું તે સ્વમાનતિક પ્રતિક્રમણ છે.

આચાર્ય બદ્યાદુએ આવશ્યક નિયુક્તિમાં પ્રતિક્રમણના પ્રતિ-
ચરણા આદિ આઠ પર્વાયનું કથન કરેલું છે. જો કે આઠેય પર્વાય
શબ્દ રૂપે પૃથક્ છે, કિંતુ ભાવની દૃષ્ટિથી પ્રાયઃ એક જ છે.

પઠિકમણં પઠિચરણા, પરિહરણા ઘારણા નિયત્તિ ય ।
નિન્દા ગરિહા સોદ્ધી, પઠિકમણં અદુહા હોદ્દ ॥૧૦૩૩॥

(૧) પ્રતિક્રમણ—પ્રતિ ઉપસર્ગ છે અને ક્રમ ધાતુ છે. પ્રતિનો
અર્થ પ્રતિકૂળ છે અને ક્રમનો અર્થ પદનિષેષ છે. જ્યેષ્ઠો અર્થ યાય
છે કે ને કદમોથી જ્યેષ્ઠ ગયા હોય એ તે કદમથી પાણું આવડું.
ને સાધક માર્ગ પ્રગાદના કારણથી મધ્યમૂર્ત્યન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને
મધ્યક ચારિત્ર રૂપ સ્વચ્છાનથી હરી મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમ
રૂપ પચ્ચાનના આલ્ષો ગયો હોય તેનું પુનઃ સ્વચ્છાનમાં પાણુ વળતું
તે પ્રતિક્રમણ છે. પાપક્ષેત્રમાંથી આત્મશુદ્ધિ ક્ષેત્રમાં પાણું આવડું
તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે. આચાર્ય જિનદાસ કહે છે—‘પઠિકમણં પુનરાત્તિ ।’

(૨) પ્રતિચરણા—અર્થમાં, સત્ય આદિ મંયમ ક્ષેત્રમાં મધ્યક
પ્રકારે વિચરણ કરવું તે પ્રતિચરણા છે, અર્થાત્ અમંયમ ક્ષેત્રથી દૂર ર
ધવું, તેનાથી જયતા ગ્દેવુ અને આપધાનતાપૂર્વક મંયમનું વિશુદ્ધ
અને નિર્દોષ રૂપે પાલન કરવું તે પ્રતિચરણા છે. આચાર્ય જિનદાસ
કહે છે—‘અભ્યાસાદાત્મચરણ પઠિચરણ અર્થસંચરિત્ત્વં વાદિવ્રત્તિય ।’

(૩) પરિહરણા—અર્થ પ્રકારે અશુભ યોગોનો, દુષ્કર્મોનો અને
દુરાચરણોનો ત્યાગ કરવો તે પરિહરણા છે. મંયમ-માર્ગ ઉપર ચાલતા
આમયમ અનેક પ્રમાણના પ્રયોગનો આને છે, ત્રિષ્ટ આને છે. જે
માધક પરિહરણા ન ગમે તે પામદ ની જાય છે.

(૪) વારણા-વારણાનો અર્થ નિષેધ છે. મહાસાર્થવાદ વીતરાગ-દેવે સાધકોને વિષયભોગ રૂપ વિષટ્કો પાસે જતાં રોક્યા છે. તેથી જે સાધક આ નિષેધાના પ્રભાવે આવે છે તે પોતાને વિષયભોગથી બચાવી લે છે અને ક્ષેમકુચળતાપૂર્વક મંસારવનને ઉત્તંધી મોક્ષપુરી પહોંચી જાય છે.-‘આત્મનિવારણ વારણા’

(૫) નિવૃત્તિ-અશુભ અર્થોત્ પાપાયગ્ન્ય રૂપ અકાર્યથી નિવૃત્ત થવું તે નિવૃત્તિ છે. સાધકે કદી પણ પ્રભાદ કરવો જોઈએ નહિ. જો કદાચ પ્રભાદનું સેવન થઈ જાય તો શીઘ્ર અપ્રભાદ ભાવમાં પાછું વળી જવું જોઈએ. આચાર્ય જિનદાસ કહે છે-‘અમુકભાવ નિયત્તન નિયત્તી’

(૬) નિન્દા-પોતાના આત્મદેવની સાક્ષીથી જ પૂર્વકૃત અનુભવ આચરણોને અનિષ્ટ સમજવા અને તેને માટે પથાર્તાપ કરવો તે નિન્દા છે. અશુભ સંકલ્પ અને અશુભ આચરણને ધિક્કારવાથી મનનો મેલ ધોવાઈને સાદ્ થાય છે. સાધનાકાળમાં મંમારના મનુષ્યો તરફથી સાધકની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા થાય છે, તે રિયતિમાં અહભાવ આવી જાય તો સર્વનાશ થાય છે. તેથી સાધકે પ્રતિદિન વિચારવું કે—

“હે આત્મન! નરક, તિર્યચ આદિ દુર્ગતિમાં બટકતો હતો તે જ તું પામર પ્રાણી છે. આ મનુષ્ય-ભવ તને મહાન પુણ્યોદયે મળ્યો છે. અને એ સમ્પન્ન દર્શનાદિ રત્નત્રયનો જ પ્રતાપ છે કે અત્યારે તું આ હૃદય રિયતિમાં છે. સાવધાન જન’ પુનઃ કયા ય જૂઓ ન પડી જાય’ તે તો કેટલીય જૂઓ કરી છે, અને છતાં તું સાત્ત્વતાનો ગર્વ કરે છે? ધિક્કાર હો તારી આ નીચ મનોવૃત્તિને”

(૭) ગહર્ણ-ગુરુદેવ કે અન્ય કોઈ અનુભવી સાધકની સમક્ષ પોતાનાં પાપોની નિંદા કરવી તે ગહર્ણ છે. ગહર્ણ દ્વારા મિથ્યાભિમાન અતિ

ગીધ નષ્ટ પામે છે અન્નની સમસ્ય પોતાની જૂલો પ્રકટ કરવી તે સહેલું નથી જ્યાં સુધી હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપનો તીવ્ર વેગ ન હોય, આત્મશુદ્ધિનો દૃઢ મનસ્વ ન હોય, પાપાચાર પ્રત્યે ઉત્કટ ધૃત્યા ન હોય, ત્યાં સુધી અપરાધ મનમાં જ છુપાયેલો રહે છે, ને નિર્દોષ દ્વારા બહાર નીકળી શકતો જ નથી તેથી આત્મોચના રૂપ ગદ્યો પાપ પ્રદાય તું સર્વશ્રેષ્ઠ માધન છે ગદ્યોથી દોષો નષ્ટ થઈ જાય છે

(૮) શુદ્ધિ-શુદ્ધિનો અર્થ નિર્મળતા થાય છે જે પ્રભાણે વસ્તુ ઉપર પડેલ ઝાપને સાણુ વગેરેથી ધોઈ સાફ કરવામાં આવે છે તે પ્રભાણે આત્માને ભાગેલા દોષોને આલોચના, નિંદા, ગદ્યો તથા તપ શ્રમણ આદિ ધર્મ સાધનાથી ધોઈને સાફ કરી શકાય છે પ્રતિક્રમણ આત્માને ભાગેલા દોષોને ધોઈ સાફ કરવાની સાધના છે તેથી તે શુદ્ધિ પણ કહેવાય છે

પ્રતિક્રમણ જૈન સાધનાનો પ્રાણ છે જૈન સાધક ॥ જીવનશૈલી પ્રત્યેક ખૂલેા પ્રતિક્રમણના મહાપ્રકાશથી પ્રકાશે છે શૌચ, પેશાબ, પ્રતિભેષના, વચનનું પ્રમાર્જન, ગોચરી, બોજન સાચી, માર્ગમાં ગમન, શયન, સ્વાખ્યાય, ભક્તિ સાચી પરિણામન ઇત્યાદિ કોઈ પણ ક્રિયા ક્યાં બાદ પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક છે

એક સ્થાળથી સો દાય સુધી જઈ ત્યાં એક મુદ્દર્ત બેઠી વિશ્રામ કરેા હોય તો બેઠના જ ગમ ભાગમન પ્રતિક્રમણ અવરત કરણીય છે શ્રેષ્ઠ અને નાકના મગનો પણ ત્યાં ક વો દોષ તો તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું વિધાન છે જુમિ ઉપર એક ઝગલું પણ જોયા વિના ઉત્તોગ ગદિન ચૂકવું દોષ તો સાધુને તે મગધે 'મિરજા મિ ફુલ્કડ' સેતુ જોઈએ જ્ઞાન, અજ્ઞાન દશામાં કે સદગત કોઈ પણ ક્રિયા કરી દોષ, કોઈ ઘટના ઘટી દોષ તેનું 'મિરજા મિ ફુલ્કડ' રૂપ પ્રતિક્રમણ

કરી સેવાથી આત્મામાં અપ્રમત જાતની જ્યોતિ પ્રકાશે છે, અપૂર્વ આત્મશુદ્ધિનો પથ પ્રસરત બને છે અને આજ્ઞાન, અવિવેક અને અસાધ્યપણાનો અંત આવે છે.

કોઈ પણ પ્રમાદ આદિ કારણવિશેષથી આત્મસંયમ ક્ષેત્રથી વિચલિત બની અસંયમ ક્ષેત્રમાં વિચરણ થયું હોય ત્યાંથી પુનઃ સંયમ-ક્ષેત્રમાં આવી જવું તેનું નામ જ પ્રતિક્રમણ છે. આ વ્યાખ્યામાં પ્રમાદ શબ્દ વિચારણીય છે. જે પ્રમાદના સ્વરૂપને ઓળખી શકાય તો સાધક તેનાથી ધણે અંશે બચી શકે છે.

પ્રવચન સારોદ્ધારમાં પ્રમાદના નિમ્નેશ્વર આઠ પ્રકાર બતાવ્યા છે :—

- (૧) અજ્ઞાન—તોક-મૂઠતા આદિ
- (૨) સંશય—જિન વચનોમાં મંદેદ
- (૩) મિથ્યા જ્ઞાન—વિપરીત ધારણા
- (૪) રાગ—આમકિત
- (૫) દ્વેષ—ધૃણા
- (૬) સ્મૃતિભ્રંશ—જૂલ થવી.
- (૭) અનાદર—સંયમ પ્રત્યે અનાદર
- (૮) યોગદુષ્પ્રવિધાનતા—મન, વચન, સરીરને કુમાર્ગમાં પ્રવ્રત કરવાં.

પ્રતિક્રમણની ભાવના પ્રમાદ-ભાવને દૂર કરવા માટે છે. સાધકના જીવનમાં પ્રમાદ વિષ છે જે અંદર ને અંદર સાધનાને ગાળી નાખી નષ્ટ-બ્રષ્ટ કરી દે છે. તેથી સાધુ અને શ્રાવક બન્નેએ પ્રમાદથી બચવું જોઈએ અને પોતાની સાધનામાં પ્રતિક્રમણ દ્વારા અપ્રમત રિયતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

૧૪

કાયોત્સર્ગ આવશ્યક

પ્રતિક્રમણ આવશ્યક પછી કાયોત્સર્ગનું મ્યાન છે આ આવશ્યક પણ મહત્વપૂર્ણ છે અનુરોગના સૂત્રમાં કાયોત્સર્ગનું નામ ત્રણચિહ્નિત્સા છે ધર્મની આરાધના કરવાના મગ્યે પ્રમાદવશ અર્ધિસા આ સત્યાદિ વ્રતમાં જે અતિચાર લાગે જૂલો થાય તે મધ્યગરૂપ શરીરમાં ધા સમાન છે કાયોત્સર્ગ તે ધા માટે મનમનું કામ આવે છે તે ધાને રજાની > છે આ મધ્યમ શરીરો અક્ષય મનાવી પુષ્ટ કરે છે સંયમગ્રૂપ વળને અતિચારોરૂપ મેન લાગી જાય છે જૂલોના ડાખ લાગે છે ત્યારે પ્રતિક્રમણરૂપ જળથી તેને ધોવામાં આવે છે, છતાં પણ થોડી અશુદ્ધિનેા અશ રહ્યો હોય તેને કાયોત્સર્ગ ના ઘણ જળથી ધોવામાં આવે છે, તેથી મધ્યમ જીવનની શુદ્ધિ થાય છે

કાયોત્સર્ગ એક પ્રકારનું પ્રાપચિત્ત છે તે જૂના પાપોનો ધોષ માફ કરે છે આવશ્યક સૂત્રના ઉત્તરીકરણ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે મધ્યમ જીવનને વિશેષ રૂપે પશ્ચિત્ત કરવા માટે પ્રાપચિત્ત કરવા માટે, વિશુદ્ધિ કરવા માટે, આત્માનો સત્ય ગદિત મનાવવા માટે પાપકર્મોનું નિષાત્ત કરવા માટે કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે

ત્યારે શું કરેલાં પાપોથી વિના ભોગવ્યે છુટકારો થઈ શકે છે? પાપકર્મોના મંબંધમાં તો કલ્લું છે કે:—“અવશ્યમેવ મોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્.”

જૈન ધર્મ ઉપર્યુક્ત ધારણાથી વિરોધ રાખે છે. તે સર્વે પાપ-કર્મો ભોગવવાની માન્યતાનો પક્ષપાતી નથી. કરેલાં કર્મોની શુદ્ધિ માનવામાં ન આવે તો સર્વ ધર્મસાધના, તપશ્ચરણ આદિ વ્યર્થ કાય-કલેશ બની જાય. મંભારમાં અનેક વિકૃત વસ્તુઓને પુનઃ શુદ્ધ કરી શકાય છે, તો આત્માને શુદ્ધ કેમ ન બનાવી શકાય? પાપ મોટું છે કે આત્મા? પાપની શક્તિ અધિક કે ધર્મની?

મંસાગ્રમાં ધર્મની મદ્દન શક્તિ છે, તેથી તેની સામે પાપ ટકી શકતું નથી. આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિ જ ભગવતી શક્તિ છે. તેની સામે પાપોની આસુરી શક્તિ ચ્હી શકતી નથી. પર્વતની ગુફા અંધકારથી પરિપૂર્ણ હોય છતાં જેવો ત્યાં પ્રકાશ પડે એવો કે ક્ષણભર-માં અંધકાર ઊભલિજ થઈ જાય છે. ધર્મસાધના પણ એવો અપ્રતિ-હત પ્રકાશ છે.

કર્મોને ભોગવીને જ તેનો કયાં સુધી નાશ થઈ શકે? એકેક આત્મપ્રદેશ ઉપર અનંતાનંત કર્મ-વર્ગણા લાગેલી છે. આ સંક્ષિપ્ત જીવનમાં તેને ભોગવીને જ ક્ષય કરવામાં આવે તો કેટલાં ભોગવાય?

જૈન ધર્મ તો પાપોની શુદ્ધિમાં વિશ્વાસ રાખે છે. પ્રાયશ્ચિત્તની અપૂર્વ શક્તિ દ્વારા આત્માની શુદ્ધિ થઈ શકે છે. ખૂસેલો સાધક જ્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે ત્યારે તે શુદ્ધ બને છે, નિષ્પાપ બને છે. ત્યાર બાદ તે ધર્મમાં, સમાજમાં, લોકમાં, પરચોકમાં સર્વેત્ર આદરનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

વચ્ચે જ્યાં સુધી અશુદ્ધ હોય ત્યાં સુધી તેના અન્યે ધૃષ્ટા રહે છે, પરંતુ શુદ્ધ થતાં ધૃષ્ટા નષ્ટ થાય છે. પાપશુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્તના મનઃ માં પણ તે જ વાત છે. પ્રાયશ્ચિત્તના અનેક રૂપ છે જેવાં દોષ થયે હોય તે પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. જીવનમાં જે ભૂતો થાય છે તે સર્વ માટે કાયોત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. કાયોત્સર્ગથી તે મર્વે પાપો ધોવાઈ સાદા ધર્મ જન્ય છે, ફળત આત્મા શુદ્ધ નિર્મળ બને છે—‘કાયોત્સર્ગ કરણત પ્રાણુપાત્તકર્મક્ષય પ્રતિપાદયેત્’.

ભગવાન મહાવીરે પાપકર્મોને બાર દર્શો છે જેદ મામ આનો હોય, લામો માર્ગ કાપવાનો હોય, રત્નો ઊંચો-નીચો હોય, મન્તક ઉપર એક મણનો ભાગ મૂકેલો હોય ત્યારે કેવી વિષ્ટ મિતિ પેદા થાય છે? ત્યારે ભાગ નીચે ઉતારતા કદસો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે! તે જ દશા પાપોના બારની છે. કાયોત્સર્ગ દ્વારા એ બારને દૂર રેંદી શકાય છે.

કાયોત્સર્ગ વિશ્રામભૂમિ છે, જ્યાં પાપકર્મોનો ભાગ દબો ધર્મ જન્ય છે અને સર્વત્ર પ્રચરત ધર્મધ્યાનનું વાતાવરણ તૈયાર થાય છે, ફળ આત્મા સ્વરથ, સુખમય અને આનંદમય બને છે.

‘કાવસંગેણ તીમપદુત્પન્નં પાયચ્છિત્ત વિસોદેહ વિસુદ્ધપાય-
ચ્છિત્તે ચ જીવે નિઘ્રુયદિય ઓદરિય મરુઘ્ય મારવદે પસત્ય-
ક્ષાણોગય સુદં સુદેણ વિદરદ્’.

—કનરાધ્યયન ૨૬/૧૨

કાયોત્સર્ગમાં બે સન્દો છે, કાયા અને ઉત્સર્ગ બન્નેનો મળ્યો અર્થ થાય છે—કાયાનો ત્યાગ પ્રતિક્રમણ કર્યો બાદ સાધક અમુક સમય સુધી પોતાના સરીગને વાગિરાતી નિનમુદ્રાથી જાગે રહે છે,

તે સમયે તે મંમારના જાણ પદાર્થો કે શરીરના મમત્વમાં રહેતો નથી, અને જાણ દ્વિતી સંકેતી લક્ષ કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે તે કાપોત્સર્ગ છે. કાપોત્સર્ગ અંતર્મુખ યજ્ઞની સાધના છે.

બદ્ધિમુખ સ્થિતિમાંથી જ્યારે સાધક અંતર્મુખ સ્થિતિમાં પહોંચે છે, ત્યારે નિઃસંગ અને અનાસક્ત સ્થિતિનું સ્થાપન કરી શકે છે. આ સ્થિતિમાં કાર્મિક પણ્ય મંદર આવે તેને સમજાવતી મદન કરે છે. કાપોત્સર્ગનો ઉદ્દેશ શરીર ઉપરની મોહમાયા ઘટાડવાનો છે. જીવનનો મોહ, શરીર ઉપરની મમતા સાધક માટે ધણી બંધકર છે, વિષ મગાન છે. સાધારણ મનુષ્ય પણ્ય કર્તવ્યની અપેક્ષાથી શરીરને વધારે મદત્ત આપે છે તો તે પણ્ય પરિવાર, સમાજ કે રાષ્ટ્રની દુર્ગતિ થવા છતાં તેની રક્ષા કરી શકતો નથી, શરીર અને આત્માને ભિન્ન સમજવાની કળા જ રાષ્ટ્રમાં કર્તવ્યની ચેતના જાગૃત કરી શકે છે. જડ ચેતન્યનું મોહ વિજ્ઞાન સમજવા વિના આખ્યાય સાધના શૂન્ય સાધના છે.

કાપોત્સર્ગની ઉચ્ચ જાવના વિના મમય આગ્યે મદાન ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે પોતાના તુચ્છ વ્યર્થોનું અવિદાન કરવાનો વિચાર પણ્ય આવી શકતો નથી. શરીરનો મોહ તે આ જીવનમાં ધણી મોટું બંધન છે. કદમ-કદમ ઉપર મૂલ્યનો જલ મનુષ્યને માધનાક્ષેત્રથી પગડ્ડમુખ થવાની પ્રેરણા આપે છે. આચાર્ય અકલ્પક આ સર્વે બંધનોથી મુક્ત થવા માટે એકમાત્ર ઉપાય કાપોત્સર્ગે જનાવે છે:—

“નિઃસંગ-નિર્મયત્વ-જીવિતાશા-વ્યુદાસાચર્યો વ્યુત્સર્ગ ।”

—રાજવાર્તિક ૫/૨૯/૧૦

આચાર્ય અમિતમર્તિ પોતાના સામાયિક પાકમાં કાપોત્સર્ગ માટે મમય કામના કરે છે કે:—

શરીરતઃ કર્તુમનન્તશક્તિઃ,
 વિમિત્રમાત્માનમપાસ્તદોષમ્ ।
 જિનેન્દ્ર ! કોષાદિવ સ્વદ્વ-ચષ્ટિ,
 સ્વઃ પ્રસાદેન મમાસ્તુ શક્તિઃ ॥૨૦॥

• ઉપનિષદિ ૬૫ •

આત્મીય શક્તિ પ્રગટવવામાં, શરીરથી ભિન્ન સદા સ્વામાં;
 જે દશવન્દ્યાયે અસિમાન માનું, તારી કૃપાથી વધનો પ્રમાણે-૨

—હે જિનેન્દ્ર ! આપની અપાર કૃપાથી મારા આત્મામાં એવી
 આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રકટ થાઓ કે હું મારા અનંત શક્તિસંપન્ન,
 દોષ રહિત નિર્ભય પીતરામ આત્માને ક્ષણભંગુર શરીરથી એ
 પ્રમાણે ભિન્ન કરી શકું કે જે પ્રમાણે આનંદી તલવાર પૃથ્વર
 કરી શકાય છે.

જૈનધર્મમાં કાષોત્સર્ગને ઉપરોક્ત ભાવના વ્યક્ત કરવા માટે
 સ્વર્તત્ર રથાન મળેલું છે. પ્રત્યેક જૈન સાધકે પ્રતિદિન પ્રાતઃ અને
 મંધ્યાકાળે નિયમપૂર્વક કાષોત્સર્ગ દ્વારા શરીર અને આત્માના
 મંત્રાંધમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે આ શરીર જુડું છે અને હું જુદો છું.
 હું અજર-અમર ચૈતન્ય આત્મા છું, મારો કદી નાશ થઈ શકતો નથી.
 શરીર તો આજે છે, કાલે ન પણ રહે હું આ ક્ષણભંગુર શરીરના
 મોલમાં માગ કર્તવ્યથી શા માટે પરાજિત બનું ? આ માટીનો
 પિંડ મારે માટે એક રમકડું છે. જ્યાં મુખી તે કામ આપે છે ત્યાં સુધી
 તેનાથી કામ લઈશ. જ્યારે તે તૂટી જશે ત્યારે હું તેને રાખી શકું
 તેમ નથી. મેં એમાં અનંતાનન રમકડાં મદજુ કર્યાં અને તે સર્વ
 માટીમાં મળી ગયાં !

જ્યારે આ શરીર મને કર્તવ્ય પથથી વિમુખ બનાવે, જીવનનો મોહ બતાવી મને આદર્શથી વ્યુત કરે ત્યારે હું શરીરની અપેક્ષાએ આત્માનો ખાનિ માલગરાવું જ અધિક પમદ કૃત્રિય શરીર મારી માધના-ચાનામા વાહન છે, તેથી તેને હું વ્યર્થ દડ આપીશ નહિ. પરંતુ તે મારા ઉપર આધિપત્ય જમાવે તેનું કંઈ નહિ બને' આ કાયોત્સર્ગની જાનના છે જે સાધક પ્રતિદિન આ પ્રભાણે શરીરના મમત્વનો ત્યાગ કરનાનો અભ્યાસ કરે છે તે મુઘ્ધ આલ્મ્યે મોહમાયાનો ત્યાગ કરી પોતાના જીવનના મહાન લક્ષ્ય સુધી પહોંચવામા મુક્ત બને છે આચાર્ય સકળકીર્તિ કહે છે —

મમત્વં દેહતો નશ્યેત્, કાયોત્સર્ગેણ ધીમતામ્ ।

નિર્મમત્ત્વં ભવેન્નૂનં, મહાવર્મ-સુસાકરમ્ ॥૧૮।૧૮૪॥

—પ્રકાશ્વર શાસ્ત્રચાર

કાયોત્સર્ગ દ્વારા જ્ઞાની સાધકોનો શરીર ઉપરનો મમત્વભાવ છૂટી જાય છે, અને શરીર ઉપરનો મમત્વભાવ છૂટી જવો તેજ વસ્તુનું મહાન ધર્મ અને સુખ છે.

આગ્રહાત્ય પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે ધ્યાનરૂપ કાયોત્સર્ગ કરવામા આવે છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાને ગયાવના માટે અને શરદી આદિથી રક્ષા કરવા માટે શરીરને દરેક ગાત્રથી કપડાથી ઢાકી દેવામા આવે છે આમા મમત્વનો ત્યાગ નથી, કિંતુ શરીર ઉપરનો મોહ છે કાયોત્સર્ગ તો કષ્ટે મામે શરીરને ખુલ્લું મૂકી દેવામા છે કષ્ટ સહિષ્ણુ બનવા માટે કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે શરીરને ઓઢવાના વસ્ત્ર ગદિત રાખવું તે અધિક ઉત્તમ છે. પ્રાચીન કાળમા એ જ પરપગ હતી

આચાર્ય ધર્મદાસે ઉપદેશમાળામા પ્રતિક્રમણ અને કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે જેમ ઓઢવાનો નિષેધ કરેન છે કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે

ન બોલતુ જોઈએ, ન શરીરને હવાવતુ એક મ્યાન ઉપર પર્વતની
માફક નિશ્ચય અને નિષ્પદ જિનમુદ્રાથી જિભા ગ્ધી શરીરનુ ગમત્વ
યોમરાવવાનું હોય છે અને આત્મધ્યાનમા રમણ કરવાનું હોય છે
આચાર્ય બદબાહુ આનસ્થક નિર્ધુક્તિમા આ ગમત્વ ત્યાગ ઉપર પ્રકાર
પાડતા કહે છે કે —

ધાસી-ચંદણકપ્પો, જો મરણે જીવિષ્ણ ય સમસળ્લો ।
દેદેય અપહિષ્ણ્યો, કાઝસગ્ગો હ્યદ્દ સ્સ ॥૧૫૪૮॥

—બકિતભારથી કોઈ ચદન લગાવે કે કોઈ દેવનય વાસનાથી
આમડી ઉતારે, જીવન રહે કે આ ક્ષણે જ મૃત્યુ આવે, પરંતુ જે
સાધક દેદગા આસકિત રાખે નથી, ઉકત સર્વે સિધ્ધિમા મખખાન
રાખે છે, તેના જ કાયોત્તમર્મ વસ્તુત શુદ્ધ કહેવાય છે

તિવિદ્યાણુસમ્માણ, વિવ્વાણં માણુસાણ તિરિયાણં ।
સમ્મમહિયાસળાણ, કાઝસગ્ગો હ્યદ્દ સુધ્ધો ॥૧૫૪૯॥

—જે સાધક કાયોત્તમર્મ મમયે દેવતા, મનુષ્ય અને નિર્લય મંજરી
મર્વે પ્રકારના ઉપમર્ગોને મમ્યક પ્રકારે મદન કરે છે તેના જ કાયોત્તમર્મ
વસ્તુત શુદ્ધ હોય છે

કાઝસગ્ગો જદ્દ સુદ્ધિયસ્સ, મજ્જતિ ઐગ મંગાદ્દ ।
હ્ય મિદતિ સુવિદિયા, અદ્ધિદ્દ કમ્મ-સપાયં ॥૧૫૫૧॥

—જે પ્રમાણે કાયોત્તમર્મમા નિષ્પદ કાલા રહેવાથી અંગે-અંગ
તુલ્યા લાગે છે, કુ ખત્રા ખાકે છે, ન પ્રમાણે સુનિદિન આપક કાયોત્તમર્મ
લાગ પોતા ॥ આદ્ય ભર્મમૃદને પીડિત કરે છે અને તેને નષ્ટ કરી દે છે.

અન્નં ઇમં સરીરં, અન્નો જીવુત્તિ કય-બુદ્ધિ।

દુક્ષ્ણ પરિકિલેસકરં, હિંદ મમત્તં સરીરાઓ ॥૧૫૫૨॥

—શરીરં માટેની મગતા રૂપી સર્વ દુઃખોની જડ તોડી નાખવા માટે કાયોત્સર્ગમાં માધકે એવો સુદૃઢ મંકલ્પ કરી લેવો જોઈએ કે શરીર અન્ય છે અને આત્મા અન્ય.

આ પ્રમાણે કાયોત્સર્ગમાં કેટલી બધી તૈયારી જોઈએ ! શરીર ઉપરના મોહને હટાવવાને કેટલી ઉત્કંઠા અપેક્ષિત છે ! કાયોત્સર્ગ કયાં પહેલાં શરીરને વચ્ચેથી મૂકી દાંડી દેવું તે આદર્શ નથી.

કાયોત્સર્ગ માટે આચાર્ય ભદ્રબાહુએ ઉપરોક્ત જે કલ્પ છે તે સાધકની ક્ષમતામાં દૃઢતા લાવવા માટે કલ્પ છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે સાધક મિથ્યા આગ્રહમાં અજ્ઞાનતાવશ પોતાનું જીવન હોમી દે. માધક અંતે એક સાધારણ મનુષ્ય છે. પરિસ્થિતિ તેને ઢીલો કરી શકે છે.

સર્વ સાધક એક ક્ષણમાં એ અરમ સ્થિતિ સુધી પહોંચી શકે તે અમંભવ છે. આ યુગમાં જ નહિ, પહેલાના યુગમાં પણ તે અમંભવ હતું. માનવજીવન એક પવિત્ર વસ્તુ છે, તેને કોઈ મહાન ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે જ સુરક્ષિત રાખવાનું કે હોમવાનું હોય છે. તેથી ભગવાને દુર્બળ સાધકો માટે આવશ્યક સૂત્રમાં થોડા આગારો દર્શાવ્યા છે. કાયોત્સર્ગ કરતા પહેલાં તે આગાર-સૂત્રો જાણી લેવાં જોઈએ.

ખાંસી, ઈંક, ઓડકાર, મૂર્ચ્છા આદિ શારીરિક વ્યાધિનો આગાર રાખવામાં આવે છે, કારણ શરીર તે શરીર છે, વ્યાધિનું ઘર છે. કોઈ આકસ્મિક કારણથી શરીરમાં કંપન આવી જાય તો પણ કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી. દીવાલ કે છત આદિ તૂટવાથી, આગ લાગવાથી, ચોર કે રાજા આદિનો ઉપદ્રવ થવાથી અને અત્યાનક મારવા-કાપવાનો

ઉપદ્રવ આવી પડવાથી પણ કાયોત્સર્ગ પારી પોતાની સુધા માટે
ઉપદ્રવ રહિત જગ્યાએ જનાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

એવા કષ્ટના મમયે ધર્મીો વ્યથિત બહુકાં રાખી પહેલાં જીભ
રહેણું અને ત્યાર બાદ કષ્ટ મહા કરવાનું ધૈર્ય ખૂબી જતા કે મનુષ્યના
ભયથી ભયભીત થતા આર્તે આંતરે ગૈર ધ્યાન કરવું તે મયમ માર્ગ
માટે ધ્યાન છે જૈન સાધનાો મૂળ હૃદયે આર્તે ગૈર ધ્યાનની
પરિણતિ બધ કરવાનો છે તેથી તે પરિણતિ કાયોત્સર્ગ દ્વારા જમા સુની
બધ રહે ત્યાં સુધી તો કાયોત્સર્ગનું આનંદન સ્થિત કર કે, પરંતુ જો એ
પરિણતિ પરિગ્થિતિરશ કાયોત્સર્ગ સમાપ્ત કરવાથી જ બધ થતી હોય
તો તે માર્ગ પણ ઉપાદેય છે

કેવળ પોતાની જ રક્ષા નહિ, પરંતુ અન્યની રક્ષા માટે પણ
કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ થયા પહેલાં પારવો પડે તો પારવો આવશ્યક છે
ધ્યાનરથ સાધક સામે પર્યેદ્રિય જીવોનું હૃદય એ ન થવું હોય કોઈની
સપ દશ દીએ આદિ કારણોમા તાત્કાલિક સહાયતા કરના માટે જૈન
પરપરામા કાયોત્સર્ગ પારવાની રૂપરૂ આજ્ઞા છે મારણ તે રક્ષાનું કાર્ય
મયોત્સર્ગથી પણ વધિક શ્રેષ્ઠ છે આચાર્ય ભદ્રમાહુ આવશ્યક
નિર્બુક્તિમા આ ભાવનાએતે સ્પષ્ટ કરે છે —

અગળીએ છિદિજ્ઞ વા, ઘોહિપરવોમાઈ દીહદકો વા।

ભાગારેહિં અમમો, હસમો એવમાઈહિં* ॥૧૫૧૬॥

જે ધર્મ વિવેક ધર્મ છે જે ગિયિતિ વિવેકપૂર્ણ હોય સાબપૂર્ણ
હોય આત્મ રોદ દુષ્કર્મની પરિણતિ ન્યૂ કર ॥૨ હોય તે રિયિતિનો

*આ ગાયક આચાર સૂત્રાવરત ' એવમાઈહિં ભાગારેહિં ' પદના રૂપરૂરૂ
માટે આપવામા આ ડી છે

ખીકાર કરવો તે જૈન ધર્મનો આદર્શ છે. દુરામદમાં નહિ, સદામદમાં જ જૈન ધર્મનો આત્માનો નિવાસ છે.

આગમ સાહિત્યમાં કાયોત્સર્ગના બે બેદ દર્શાવ્યા છે : દ્રવ્ય અને ભાવ. શરીરની ચેષ્ટાઓનો નિરોધ કરી એક સ્થાન ઉપર જિનમુદ્રાથી નિશ્ચય અને નિઃસ્પંદ સ્થિતિમાં બેઠું રહેવું તે દ્રવ્ય-કાયોત્સર્ગનો અર્થ છે.

સાધના ક્ષેત્રમાં આ આવશ્યક છે, પરંતુ તેની સાથે ભાવ હોવો જોઈએ. કેવળ દ્રવ્યનું જૈન ધર્મમાં કંઈ મહત્ત્વ નથી. એક આચાર્ય કહે છે કે આ દ્રવ્ય તો એકેન્દ્રિય વૃક્ષો અને પર્યંતોમાં પણ મળી શકે છે. કેવળ નિસ્પંદ થઈ જવામાં જ સાધનાનો પ્રાણ પૂરી શકતો નથી. સાધનાનો પ્રાણ છે ભાવ આર્ત અને રૌદ્ર કુધ્યાનોનો ત્યાગ કરી ધર્મ અને શુકલ ધ્યાનમાં રમણ કરવું, મનમાં શુદ્ધ વિચારોનો પ્રવાહ વહેરાવવો, આત્માના મૂળસ્વરૂપ તરફ ગમન કરવું તે ભાવ-કાયોત્સર્ગ છે. કાયોત્સર્ગમાં ધ્યાનનો જ મહિમા છે. દ્રવ્ય નો ધ્યાન માટે કેવળ ભૂગિકા છે.

આચાર્ય જિનદાસ આવશ્યક ચૂર્ણમાં કહે છે. —

‘હો પુનઃ વાડસ્સગ્ગો દબ્બતો ભાવતો ય ભવતિ, દબ્બતો વાયવેદાનિરોહો, ભાવતો વાડસ્સગ્ગો જ્ઞાણા’ અને ઉત્તગાધ્યયન સૂત્રના સમાચારી અભ્યયનમાં વાર્ગ્યાર કહે છે કે—‘વાડસ્સગ્ગ તથો વુજ્જા, સબ્બદુક્કલ્લવિમોક્કણા’ કાયોત્સર્ગ સર્વ કુખનો હાથ કરનાર છે, પરંતુ કયો કાયોત્સર્ગ? દ્રવ્ય સાથે ભાવ કાયોત્સર્ગ હોવો જોઈએ.

આ કાયોત્સર્ગ બે રૂપે કરવામાં આવે છે એક ચેષ્ટા કાયોત્સર્ગ, બીજો અભિભવ કાયોત્સર્ગ. ચેષ્ટા કાયોત્સર્ગ પરિમિત કાળ સુધી ગમનાગમનાદિ અને આવશ્યકાદિના રૂપમાં પ્રાપ્તિસ્વરૂપ હોય છે; અને અભિભવ કાયોત્સર્ગ યાવન્નિવન માટે હોય છે.

ઉપસર્ગ આદિ આવતા યાવજીવન માટે સ્થાયી સંચારાર્થ કાયોત્સર્ગ કરવામા આવે છે. તેમા એ જ્ઞાનના રહે છે કે જો હું મરી જાઉં તો મારો આ કાયોત્સર્ગ યાવજીવન માટે હોજો, અને જો જમી જાઉં અને જીવતો રહું તો ઉપમર્ગ રહે ત્યાં સુધી આ કાયોત્સર્ગ હોજો

યાવજીવન માટે મદારો કરતી વખતે કાયાનો જે ઉત્તમ કરવામા આવે છે તે જ્ઞાન ચરિત્ર અર્થાત્ આમરણ અનશનરૂપ હોય છે સંચારના ધણી બેદ છે, જેને વિશે મૂળ આગમ સાહિત્યથી અથવા આવશ્યક નિર્બુદ્ધિ આદિ પ્રયોગી જાણી શકાય છે પ્રથમ એટલે કાયોત્સર્ગ અતિમ અભિભવ કાયોત્સર્ગ માટે અભ્યાસરૂપ હોય છે

નિત્ય કાયોત્સર્ગનો અભ્યાસ કરવાથી એવું આત્મગત પેદા કરી શકાય છે કે જેના ફળસ્વરૂપ સાધક એક દિવસ મૃત્યુ સામે ઉત્તેજ પૂર્વક હમતો જીવે. ઝડી શકે છે અને મરીને પણ મૃત્યુ ઉપર વિજય મેળવી શકે છે.

કાયોત્સર્ગનું દ્રવ્ય અને જાણ સ્વરૂપ સમજવા માટે એક જૈનાચાર્ય તેના ચાર રૂપનું નિરૂપણ કરે ■ અર્થાત્ તેનો સફોતમા ઉદ્દેશ કરવામા આવે છે —

૧. ઉત્થિત-ઉત્થિત—માધક જ્યારે દ્રવ્ય સાથે જાણ કાયોત્સર્ગ માટે તૈયાર થાય છે, આર્ત્ત ઓ રોદ જ્ઞાનોના ત્યાગ કરી ધર્મ અને શુદ્ધ જ્ઞાનમા ગમણ કરે છે ત્યારે ઉત્થિતોત્થિત કાયોત્સર્ગ થાય છે આ કાયોત્સર્ગ સર્વોત્કૃષ્ટ છે તેમા આત્મા જાગૃત જ ની કર્મો સાથે કુદ કરવા માટે પૂર્ણ તૈયારી કરી જીવે થઈ જાય છે

૨. ઉત્થિત-નિવિષ્ટ—અગોચ્ર માધક દ્રવ્યથી તો ઉપસ્થિત થાય ■ પરંતુ જાણથી પડી જાય છે અર્થાત્ આર્ત્તરોદ જ્ઞાનની પરિ

ભૂતિમાં રત રહે છે ત્યારે ઉત્થિત નિવિષ્ટ કાયોત્સર્ગ થાય છે. આમા શરીર તો બિંબુ રહે છે પરંતુ આત્મા ઉપગ્રિયત રહે છે.

૩. ઉપવિષ્ટ-ઉત્થિત-અશક્ત અને જદ્દ સાધક બિંબો તો રહી શકે તો નથી પરંતુ આદ્ય બાનશુદ્ધિનો પ્રવાહ તીવ્ર હોય છે તેથી જ્યારે તે શારીરિક સુવિધાની દૃષ્ટિથી પદ્મામન આદિથી બેસી ધર્મધ્યાન અને શુક્રધ્યાનમાં રમણ કરે છે ત્યારે ઉપવિષ્ટ કાયોત્સર્ગ થાય છે. તેમાં શરીર તો બેસી રહે છે, પરંતુ આત્મા બિંબો યદ્ય ગચ્ચેય હોય છે.

૪. ઉપવિષ્ટ-નિવિષ્ટ-જ્યારે આજસુ અને કર્તવ્યશન્ય સાધક શરીરથી પણ બેસી રહે છે અને બાનથી પણ બેસી રહે છે, ધર્મ-ધ્યાન તરફ ન જતા સામાજિક વિષયબોગોની કલ્પનાઓ કરતો રહે છે ત્યારે ઉપવિષ્ટ નિવિષ્ટ કાયોત્સર્ગ થાય છે આ કાયોત્સર્ગ નથી, કાયોત્સર્ગનો દહા છે.

ઉપરોક્ત કાયોત્સર્ગ ચતુષ્ટયમાંથી સાધક જીવન મારે પહેલો અને ત્રીજો કાયોત્સર્ગ જ ઉપાદેય છે આ બે જ કાયોત્સર્ગ વાસ્તવિક રૂપે કાયોત્સર્ગ માનવામાં આવે છે, તેના દ્વારા જ જન્મ મરણના બંધન કપાય છે અને આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ સુધી પહોંચી વાસ્તવિક આધ્યાત્મિક આનંદની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૫

પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક

સં સારમા એ કાંઈ દસ્ય અને અદૃશ્ય વસ્તુસમૂહ છે તે સર્વેને એક વ્યક્તિ ભોગવી શક્તી નથી અને તે સર્વે પદાર્થો ભોગવવા યોગ્ય પણ હોતા થી ભોગમા તત્ત્વીન રહી કોઈ પણ મનુષ્ય કદાપિ શાંતિ અને આનંદ મેળવી શક્તો નથી વાસ્તવિક આનંદ તથા અશ્વ શાંતિ માટે ભોગોનો ત્યાગ કરવો તે એકમાત્ર ઉપાય છે તેથી પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક દ્વાગ સાધક વ્યર્થ ભોગોથી બચે છે, આસક્તિ ॥ બધનથી મુક્ત થાય છે અને સ્થાયી આત્મિક શાંતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે

પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ છે—ત્યાગ કરવું શ્રુતિ પ્રતિકૂલતયા ભામ વર્ણિત સ્વામી* પ્રત્યાખ્યાનમ્।

—ધોમરાજ દત્તિ

* પ્રત્યાખ્યાનમ્ ત્રણ શબ્દો છે—પ્રતિ+આ+આખ્યાન અવિરતિ અને અત્યંત પ્રત્યે અર્થાત્ પ્રતિકૂળ રૂપમા આ એટલે મર્વાદા સ્વરૂપ આકાર સાથે આખ્યાન એટલે પ્રતિજ્ઞા કરવી તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે 'અવિરતિ' સ્વરૂપ પ્રમુતિ પ્રતિકૂલતયા આ મર્વાદયા આત્મકરણસ્વરૂપ આરુપાન-કથન પ્રવાહ્યાનમ્।

—પ્રવચન સારોધાર દત્તિ

આત્મરત્ન ૧ પ્રત્યે આ એટલે અભિન્યાપ્ત રૂપે જોનાથી અત્યંત સા રૂપ શુભ હોવા સાથે એ પ્રકારનું આખ્યાન-કથન કરવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે અભિન્યાપ્ત પ્રત્યે આ મર્વાદા સદિત અશુભ ધોમની નિવૃત્તિ અને શુભ ધોમમા પ્રવૃત્તિનું આખ્યાન કરવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે

ત્યાગવા યોગ્ય વસ્તુ નો પ્રકારની છે : અન્ન, વસ્ત્ર આદિ વસ્તુઓ દ્રવ્યરૂપ છે તેથી તેનો ત્યાગ દ્રવ્ય-ત્યાગ છે. અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અગંધમ અને કપાય આદિ વૈભાવિક વિકાર ભાવરૂપ છે, તેથી તેનો ત્યાગ ભાવ-ત્યાગ છે. દ્રવ્ય-ત્યાગની વાસ્તવિક આધારબુદ્ધિ ભાવ-ત્યાગ છે. તેથી દ્રવ્ય-ત્યાગ, જ્યારે રાગદ્વેષ અને ક્રયાપોની મંદતા કરવા માટે અને જાનાદિ સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવા માટે કરવામાં આવે છે ત્યારે જ તે પ્રત્યાખ્યાનની ક્રાંતિમાં આવી શકે છે. જો દ્રવ્ય-ત્યાગ ભાવ-ત્યાગપૂર્વક હોતો નથી અને ભાવ-ત્યાગ માટે કરવામાં આવતો નથી તેવા દ્રવ્ય-ત્યાગથી આત્મગુણોનો વિકાસ કોઈ પણ અંશે કે કોઈ પણ દશામાં થઈ શકતો નથી તેથી બિલકુલ કદી કંઈ તો આવે. ત્યાગ મિથ્યાભિમાન અને દમ્ભના કારણથી અધ પતનનું કારણ બની જાય છે.

માનવ જીવનમાં આમક્રિત જ સર્વ દુ ખોનું મૂળ કારણ છે. ત્યા સુધી આમક્રિત છે ત્યા સુધી કોઈ પણ પ્રકારની આત્મશાંતિ મળી શકતી નથી. ભવિષ્ય માટેની તૃષ્ણા-આસક્તિ રોકવાને માટે પ્રત્યાખ્યાન એક અમોઘ ઉપાય છે. પ્રત્યાખ્યાનથી આશા, તૃષ્ણા, ભોજ-લાલસ્ય આદિ વિવિધ વિકારો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

પ્રતિક્રમણ અને કાર્યોત્સર્ગ દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કર્યા બાદ, આપણા આત્મામાં પાપકર્મ પ્રવિષ્ટ ન થઈ શકે તને માટે પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં પ્રત્યાખ્યાનનું નામ ગુણધારણ પણ આપ્યું છે. ગુણધારણ એટલે પ્રત્યેક ગુણોને ધારણ કરવા. પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા આત્મા મન વચન-કાયાને અપ્રસરત પ્રવૃત્તિઓથી રોકી શુભ પ્રવૃત્તિઓ પર કેન્દ્રિત કરે છે. તેથી ઇચ્છાનિરોધ, તૃષ્ણા અભાવ, સુખ

શાંતિ આદિ અનેક સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે આચાર્યે લક્ષ્યાંક
આવશ્યક નિર્ણયિત કરે છે કે —

પચ્ચક્ષણમિ કણ,
આસવદારાઈ હુતિ પિહિયાઈ!
આસવ-બુદ્ધેર્ણ,
તળ્હા-બુદ્ધચયણ હોઈ ॥ ૧૫૯૪ ॥

—પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી સંયમ થાય છે, સંયમથી આશ્રવ નિરોધ
થાય છે અને આશ્રવ નિરોધથી તૃણાના નાશ થાય છે

તળ્હા-બોદ્ધેદેણ ચ,
અત્તલોવસમો ભવે મણુસ્સણ!
અત્તલોવસમેણ પુણો,
પચ્ચક્ષણં હવ્વઈ સુદ્ધં ॥ ૧૫૯૫ ॥

—તૃણાના નાશથી અનુપમ ઉપશમભાવ અર્થાત્ માધ્યસ્થ પરિ
ણામ થાય છે અને અનુપમ ઉપશમભાવથી વળી પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ થાય છે

તત્તો ચરિત્તધમ્મો,
કમ્મવિવેગો સત્તો અપુવ્વ સુ!
તત્તો પેવલ-નાર્ણ,
તત્તો ચ સુક્કરો સયા સુક્કરો ॥ ૧૫૯૬ ॥

—ઉપશમ ભાવથી ચારિત્રધર્મ પ્રગટ થાય છે, ચારિત્રધર્મથી
ક્રમોની નિર્જરા થાય છે અને તેથી અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થાય છે
અપૂર્વકરણથી કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ જ્ઞાનથી શાશ્વત સુખમય મુક્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રત્યાખ્યાનના મુખ્ય બે ભેદ છે : ૧. મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન અને ૨. ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન. મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાનના પાંચ પુનઃ બે ભેદ છે : સર્વગુણ પ્રત્યાખ્યાન અને દેશગુણ પ્રત્યાખ્યાન. સાધુઓનાં પાંચ મહાવ્રત સર્વમૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે અને શ્રાવકનાં પાંચ અણુવ્રત દેશગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન યાવજીવન માટે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન પ્રતિદિન અને થોડા દિવસ માટે ઉપ-યોગી હોય છે. તેના પાંચ બે પ્રકાર છે : દેશઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન અને સર્વઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન. શ્રાવકનાં ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષા-વ્રત દેશઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. અનાગત આદિ દશ પ્રકારનાં પ્રત્યાખ્યાન સર્વઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે, જે સાધુ અને શ્રાવક બંને માટે છે.

અનાગત આદિ દશ પ્રત્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે :—

(૧) અનાગત-પર્યુષણ આદિ પર્વમા કરવામાં આવતું વિશિષ્ટ તપ તે પર્વ પહેલાં જ કરી લેવું, જેથી પર્વના સમયે ગ્લાન, વૃદ્ધ આદિની સેવા નિર્બાધ રૂપે કરી શકાય.

(૨) અતિશાંત-પર્વના દિવસે વૈયાવૃત્ય આદિ કાર્યમાં રહેવાથી ઉપવાસ આદિ તપ ન બની શક્યું હોય તો ત્યાર બાદ કોઈ અપર્વ-ના દિવસે તપ કરવું તે.

(૩) કોટિ સહિત-ઉપવાસ આદિ એક તપ જે દિવસે પૂર્ણ થતું હોય તે દિવસે પારણું કર્યા વિના બીજું તપ પ્રારંભ કરવું તે કોટિ સહિત તપ છે. કોટિ સહિત તપમાં પ્રત્યાખ્યાનની આદિ અને અંતિમ કોટિ મળી બનય છે.

(૪) નિયંત્રિત—જે દિવસે પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો મંઠરૂપ કયો હોય તે નિયમિત દિવસે રોગ આદિથી વિશેષ અકચરણ, વિદ્ર અને બાધા આવવા છતાં પણ દદતાપૂર્વક મંઠસ્થિત પ્રત્યાખ્યાન કરવાં તે નિયંત્રિત પ્રત્યાખ્યાન છે. આ પ્રત્યાખ્યાન પ્રાયઃ ચૌદ પૂર્વધારી, ત્રિન-કરૂપી અને દશ પૂર્વધારી મુનિ માટે હોય છે. આજ્ઞના મુગમાં આ પરંપરા નથી એવું પ્રાચીન આચાર્યોનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

(૫) સાકાર—પ્રત્યાખ્યાન કરતી વખતે આકાર વિશેષ અર્થાત્ અપવાદની છૂટ રાખી લેવી તે સાકાર તપ છે.

(૬) નિરોકાર—આકાર રાખ્યા વિના પ્રત્યાખ્યાન કરવાં તે નિરોકાર તપ છે. તેમા દદ ધૈર્યના જોઈએ.

(૭) પરિભાષ્યકૃત—દત્તી, પ્રાસ, ખાતાનાં દ્રવ્યો અને ગૃહ આદિની સંખ્યાનો નિયમ કવો તે પરિભાષ્યકૃત છે. જેમકે આટલા ધરથી તથા આટલા પ્રાસથી વધારે બોજન નહિ લઉં.

(૮) નિરવશેષ—અણનાદિ ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરવો તે નિરવશેષ તપ છે.

(૯) સાંકેતિક—સંકેતપૂર્વક કરવામાં આવતાં પ્રત્યાખ્યાન સાંકેતિક છે મુદ્દી વાળા કે માઠ બાધી એવાં પ્રત્યાખ્યાન કરવાં કે ભયં છુદ્ધી મુદ્દી કે માઠ ન બોક્ષું ત્થ સુદ્ધી હું આહારનો ત્યાગ કરું છું. આ પ્રત્યાખ્યાનનો ઉદ્દેશ પોતાની સુવિધાનુમાર ચિરંતિનો અભ્યાસ કરવાનો છે.

(૧૦) અન્દા પ્રત્યાખ્યાન—અમુક સમયની નિમિત્ત મયોદા-વાર્ગા—નવકારણી, પોરિસી આદિ દશ પ્રત્યાખ્યાન અન્દા પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે. કાળને અન્દા કહે છે.

સાધના-ક્ષેત્રમાં પ્રત્યાખ્યાન પણ મહત્વપૂર્ણ સાધના છે. પ્રત્યાખ્યાનને પૂર્ણ વિશુદ્ધ રૂપે પાલન કરવામાં જ સાધકની મહત્તા છે. નિમ્નોક્ત છ પ્રકારની વિશુદ્ધિયુક્ત પાલન કરેલાં પ્રત્યાખ્યાનો જ શુદ્ધ અને દોષ રહિત હોય છે:—

(૧) શ્રદ્ધા-વિશુદ્ધિ-શાઓક્ત વિધાન પ્રમાણે પાંચ મહાવ્રત અને બાર વ્રત આદિ પ્રત્યાખ્યાનની શુદ્ધ શ્રદ્ધા કરવી તે શ્રદ્ધા-વિશુદ્ધિ છે.

(૨) જ્ઞાન-વિશુદ્ધિ-જ્ઞાન કલ્પ, સ્થવિર કલ્પ, મૂળગુણ, હિતરગુણ તથા પ્રાતઃકાળ આદિ રૂપે જે સમયે જેને માટે જે પ્રત્યાખ્યાનનું જે સ્વરૂપ હોય છે તેને તે જ પ્રમાણે જાણવું તે જ્ઞાનવિશુદ્ધિ છે.

(૩) વિનય-વિશુદ્ધિ-મન, વચન અને કાયાથી સંયત જાની, પ્રત્યાખ્યાન સમયે જેટલી વંદનાઓનું વિધાન છે તેટલુંમાર વંદના કરવી તે વિનય-વિશુદ્ધિ છે.

(૪) અનુભાષણ શુદ્ધિ-પ્રત્યાખ્યાન કરતી વખતે ગુરની મામે હાથ જોડી ઊભા રહેવું, ગુરુ કહે તે પ્રમાણે પાઠ બગાડતો બોલવા અને ગુરુ 'વૌસિરેદિં' કહે ત્યારે 'વૌસિતમિ' વગેરે યથામમય કહેવું તે અનુભાષણ શુદ્ધિ છે.

(૫) અનુપાલના શુદ્ધિ-ભયંકર વનમા, દુષ્કાળમાં, બિમારી વગેરેમાં પણ વ્રતનું હિત્સાહપૂર્વક સમ્યક પ્રકારે પાલન કરવું તે અનુપાલના શુદ્ધિ છે.

(૬) ભાવ-વિશુદ્ધિ-રાગ, દ્વેષ તથા પરિણામરૂપ દોષોથી રહિત પવિત્ર ભાવનાથી પ્રત્યાખ્યાન કરી તેનું પાલન કરવું તે ભાવ વિશુદ્ધિ છે.

પ્રત્યાખ્યાનથી અમુક વ્યક્તિની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા યર્ષ રહી છે તેથી હું પણ એનાં પ્રત્યાખ્યાન કરું, એવું વિચારવું તે રાગ છે.

હું એનાં પ્રત્યાખ્યાન કરું કે જેથી સર્વે માણસો મારા ત્યાગ પ્રત્યે અનુરક્ત બની જાય, અને તેથી અમુક શ્રાવક કે સાધુનો આદર જ ન રહે, એવું ચિંતવવું તે દ્વેષ છે.

ઐહિક તથા પારલૌકિક કીર્તિ, મરા, વૈભવ આદિ કાર્ષ્ણ્ય પણ જાતનાં ફળની છત્રાથી પ્રત્યાખ્યાન કરવાં તે પરિસ્થાપ-દોષ છે.

—આવશ્યક નિર્બુદ્ધિ

ઉક્ત પ્રત્યાખ્યાન-શુદ્ધિઓનું વર્ણન ઠાણાંગ સૂત્રમાં પાંચમે ઠાણે પણ આપેલું છે, પરંતુ ત્યાં જ્ઞાનશુદ્ધિનો ઉદ્દેશ્ય ન કરતાં, શેષ પાંચનો જ ઉદ્દેશ્ય છે. શ્રદ્ધા-શુદ્ધિમાં જ જ્ઞાનશુદ્ધિનો અંતર્ભાવ યર્ષ જાય છે, કારણ શ્રદ્ધા સાથે નિયમથી જ્ઞાન જ હોય છે, અજ્ઞાન નહિ.

પ્રત્યાખ્યાન મદ્ય કરવાના સંગ્રંથમાં એક મહત્ત્વપૂર્ણ ચોખ્ખી છે તેના ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ:—

૧. પ્રત્યાખ્યાન કરનાર પ્રત્યાખ્યાનના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા હોય અને વિવેકી તથા વિચારશીલ હોય, તેમજ પ્રત્યાખ્યાન કરાવનાર ગુરુદેવ પણ ગીતાર્થ તથા પ્રત્યાખ્યાન-વિધિના સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાતા હોય તો તે પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન છે. આ પહેલો ભાગો છે.

૨. પ્રત્યાખ્યાન કરાવનાર ગુરુદેવ તો ગીતાર્થ હોય, પરંતુ સાધક વિવેકી અને પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપનો જાણકાર ન હોય તે બીજો ભાગો છે. જો ગુરુદેવ પ્રત્યાખ્યાન કરાવતી વખતે સંક્ષેપમાં અબોધ સાધકને પ્રત્યાખ્યાનની જાણકારી કરાવે તો આ બીજો ભાગો શુદ્ધ બની જાય છે, અન્યથા અશુદ્ધ. જ્ઞાન વિના પ્રત્યાખ્યાન મદ્ય કરવાં તે દુષ્ટ-પ્રત્યાખ્યાન માનવામાં આવેલ છે.

૩ ગુરુદેવ પ્રત્યાખ્યાન વિધિના જ્ઞાતા ન હોય કિંતુ સાધક બ્રહ્મકાર હોય તે ત્રીજો ભાગો છે. ગીતાર્થ ગુરુદેવના અભાવમાં જો કેવળ સાક્ષી રૂપે અગીતાર્થ ગુરુ પાસે કે માતાપિતા આદિ પાસે પ્રત્યાખ્યાન બ્રહ્મ કરવામાં આવે તો તે ભાગો શુદ્ધ માનવામાં આવે છે. જો એના મજા રૂપે ગીતાર્થ ગુરુદેવ વિષમભાન હોવા છતાં અગીતાર્થ પાસે પ્રત્યાખ્યાન બ્રહ્મ કરવામાં આવે તો આ ભાગો પણ અશુદ્ધ માનવામાં આવે છે.

૪ પ્રત્યાખ્યાન લેનાર પણ અગીતાર્થ, વિવેકશૂન્ય હોય અને પ્રત્યાખ્યાન આપનાર ગુરુ પણ શાસ્ત્ર જ્ઞાનથી શૂન્ય અવિવેકી હોય તો આ યોથો ભાગો પૂર્ણ રીતે અશુદ્ધ માનવામાં આવે છે.

ભગવતી સૂત્રમાં વર્ણન છે કે જીવ, અજીવનું જેને જ્ઞાન છે તેના પ્રત્યાખ્યાન સુપ્રત્યાખ્યાન છે, પરંતુ જેને તેનું જ્ઞાન નથી તેના પ્રત્યાખ્યાન દુષપ્રત્યાખ્યાન છે અજ્ઞાની સાધક પ્રત્યાખ્યાનની પ્રતિજ્ઞા કરતાં સાત્ય જોણતો નથી, પરંતુ જૂઠું બોલે છે, તે અસત્ય છે, અવિરત છે, પાપકર્મો છે, એકાત બાળ છે.

પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક મયમની સાધનામાં પ્રકાશ અર્પણ કરે છે, ત્યાગ વૈરાગ્યને દૃઢ બનાવે છે, તેથી આ આવશ્યકનું મયાવિધિ પાલન કરી આત્મકલ્યાણ કરવું જોઈએ.

૧૬

આવશ્યકનો ક્રમ

જે જીવો અત્તર્દષ્ટિ છે, તેા જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મમભાવ અર્થાત્ સામાયિક પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેથી તેના પ્રત્યેક વ્યવહારમા મમભાવ અપેક્ષા દેખી શકાય છે

આવા જીવો જ્યારે કોઈ મદાપુરુષોને મમભાવની પૂર્ણતાના શિખરે પહોંચેલ જુઓ કે જાણે છે ત્યારે તેઓ બક્તિભાવથી મદમદ બની તેઓના વ્યવહારિક ગુણોની સ્તુતિ કરવા લાગે છે

તે ઉપરાંત અત્તર્દષ્ટિ માધક મણા જ નમ, વિનયી અને ગુણગુણગી દોષાથી સમભાવમા ગ્રિયત સાધુ પુરુષને વન્દન કે નમસ્કાર કરવાનું પણ કદી જૂલતો નથી

આવા અત્તર્દષ્ટિ સાધકો એટલા બધા અપ્રમત્ત, અપ્રત અને સાવધાન હોય છે કે તેઓ કદાચિત્ પૂર્વગામના કે કુર્મરકારણ સમભાવથી પતિત થાય તો પણ, તે અપ્રમત્ત દશાના કા જોનું પ્રતિક્રમણ આસોચના, પમાતાપ આદિ કરી પોતાની પૂર્વ ગ્રિયતિ પ્રાપ્ત કરી જ લે છે અને કોઈ કોઈ વાર તો પૂર્વ ગ્રિયતિથી પણ આગમ વધી જાય છે

ધ્યાન જ આધ્યાત્મિક જીવનની ચાવી છે. તેથી જ અતદર્શિ-સાધકો વારંવાર ધ્યાન કાપોત્સર્ગ કરે છે. ધ્યાનથી મંથન પ્રત્યે એકાગ્રતાની ભાવના પરિપુષ્ટ બને છે. ધ્યાન દ્વારા વિશેષ આત્મશુદ્ધિ કરતા કરતા તેઓ આત્મસ્વરૂપમાં વિશેષ લીન થઈ જાય છે, અને પરિણામે જડ વસ્તુઓના ભોગના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાધ્યાન તેમને માટે સહજ સ્વાભાવિક બની જાય છે.

આમ જોતા રપષ્ટ થાય છે કે આધ્યાત્મિક પુરુષોના ઉચ્ચ અને સ્વાભાવિક જીવનના પૃથક્કરણ રૂપે જ “આવશ્યક ક્રિયા” છે, એમ હોવાથી તેનો ક્રમ પણ તેટલો જ સ્વાભાવિક અને કુદરતી છે.

ક્રમની સ્વાભાવિકતાની ઉપપત્તિ

જ્યાં સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત ન થાય અર્થાત્ આત્મા સમભાવમાં સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી “અતુર્વિંશતિ સ્તવ” ભાવપૂર્વક થઈ શકતું નથી; કારણ જ્યાં સુધી આત્મા સ્વયં સ્થિર કે સમભાવમાં હોતો નથી ત્યાં સુધી સમભાવના શિખરે રહેલા મહાન પુરુષોમાં રહેલા શુણ્ણો જાણી શકતો નથી, તેમજ તે શુણ્ણોથી ઉત્સાહિત અને પ્રસન્ન બની તેની પ્રશંસા પણ કરી શકતો નથી. તેથી ‘સામાયિક’ની પછી ‘અતુર્વિંશતિ સ્તવ’ આવે છે.

અતુર્વિંશતિ સ્તવ કરનાર જ ગુરુદેવને યથાવિધિ “વન્દન” કરી શકે છે; કારણ પોતાના ઇષ્ટદેવ ચોવીસ તીર્થકરના શુણ્ણોથી પ્રસન્ન થઈ જોયે તેમની સ્તુતિ કરી નથી, તે તીર્થકર દેવેની વાણીના ઉપદેશક સદ્ગુરુઓને ભક્તિભાવપૂર્વક વદન કરી શકતો જ નથી. તેથી અતુર્વિંશતિ સ્તવની પછી ‘વન્દન’નો ક્રમ છે.

વન્દન પછી ‘શ્રીક્રમણુ’ રાખવાનો હેતુ એ છે કે આતોચના ગુરુ સમક્ષ જ કરી શકાય; જે ગુરુને વન્દન કરતો નથી, તે ગુરુદેવનું

બહુમાન કરી તેમની પાસે પોતાનું હૃદય જોવી કૃત પાપો ની આલોચના
પણ કરી શકતો નથી

કાચોત્સર્ગ માટે જરૂરી ચોગસતા પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી જ પ્રાપ્ત
થાય છે કારણ જ્યાં સુધી પ્રતિક્રમણ દ્વારા પ્રતોના અતિચાર રૂપ
છિદ્રોને બંધ થયા નથી-પાપની આલોચના કરી ચિત્ત-શુદ્ધિ કરી નથી,
ત્યાં સુધી ધર્મધ્યાન કે શુક્ય ધ્યાન માટે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો
જો કાચોત્સર્ગનો ઉદ્દેશ છે તે કાર્ષ્ય પણ રીતે સંભળ થતો નથી
આલોચના દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કર્યા વિના જો સાધક કાચોત્સર્ગ કરે
છે, તેના મુળેથી ગમે તેના પરમ પવિત્ર શબ્દોનો જાપ થાય તો
પણ તેના હૃદયમાં ઉચ્ચ ધ્યેયનો વિચાર કરી પશ્ચુ ઉદ્ભવી શકતો નથી

કાચોત્સર્ગ કરી નિર્ગુણ ચિત્તશુદ્ધિ, એકાગ્રતા અને આત્મભજન
જો સાધન પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ “પ્રત્યાખ્યાન”નો સાચો અધિકારી
છે જેણે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી નથી તેમજ અકલ્પબળો મંત્રક
કર્યો નથી તે કદી પ્રત્યાખ્યાન કરે તો પણ તેમાં આરી રીતે નિર્વાક
કરી શકતો નથી પ્રત્યાખ્યાન મરંધી છેલ્લી આવસ્થક ક્રિયા છે, કારણ
કે તે માટે વિશેષ વિશિષ્ટ ચિત્તશુદ્ધિ અને વિશેષ ઉત્સાહ અપેક્ષિત છે,
કે જો કાચોત્સર્ગ કર્યા વિના પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી તેથી કાચોત્સર્ગ
પછી જ “પ્રત્યાખ્યાન” આવે છે

આમ વિચાર તેમજ અનુભવથી પ્રતીતિ થાય કે આવસ્થકનો
ઉપર્યુક્ત જો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે વિશેષ કારણભાવની
શુષ્કતા ઉપર અવશ્યક છે, અને આ ક્રમમાં જ તેની રનાભાવિકતા
રહેતી છે તેમાં ફેરફાર થતો તેની વ્વાભાવિકતા ખડિત થવા વિના
રહે નહિ

૧૭

આવશ્યકથી લૌકિક જીવનની શુદ્ધિ

આવશ્યક કિંમતે શોકોત્તર સાધ ॥ છે એ બરાબર છે, કાંઈ તે આપણા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની વસ્તુ છે અને મોક્ષના ઉદ્દેશથી જ કરવામા આવે છે તે કિંવાથી આપણે આત્મા વિકાસ માધનોસાધનો પરમાત્માના પદ તરફ આગળ વધ છે પરંતુ ન્યકાંઈ દૃષ્ટિથી પણ તેની મહત્તા મર્દ ઓછી નથી તે સાધના આપણા માધારણ માનવ જીવનમા ડગલે ને પગલે મહાયક બને છે

જે તત્ત્વોને બંધિને મનુષ્ય જીવન અન્ય પ્રાણી જીવન કરતા ઉચ્ચ મનજવામા આવે છે અને જોનાથી અતે વિકાસની પગલાંખાએ પહોંચી શકાય છે તે તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે —

- ૧ મનબાવ અર્થાત્ શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચાગ્રિનુ મમિશ્રણ
- ૨ જીવનને વિશુદ્ધ બનાવવા માટે મવોત્કૃષ્ટ જીવન ગાળેન મહાપુરુષોનો આદર્શ

૩ ગુણીજનોનું બહુમાન અને વિનય કરવો

૪. કર્તવ્યની સ્મૃતિ અને તેના પાલનમાં ધર્મ ગયેલ સ્થળોનું નિષ્કપટ જાણથી મર્યાદન કરી તેની જૂલો પુનઃ ન થતા પામે તેને માટે આત્માને મનત જાગ્રત રાખવો.

૫. ધ્યાનનો અભ્યાસ કરીને પ્રત્યેક વસ્તુના અવરૂપને યથાર્થ મમજી લેવા વિવેકશક્તિનો વિકાસ કરવો, અને

૬. ત્યાગવૃત્તિ દ્વારા મનોરથ અને સદ્ગુણની તાત્કાલીક વૃદ્ધિ કરી હિપર્બુક્ત તરવો. પર આવશ્યક ક્રિયારૂપ મહેલ દેવ છે જો મનુષ્ય આવશ્યક સાધનાને મર્યાદા પ્રકારે અપનાવે તો તેના નૈનિશ્ચયનનું પલન થતું નથી, તેની પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થતો નથી અને વિકટ પ્રમંથમાં પડ્યું તે પોતાનું લક્ષ્ય ચૂકી જતો નથી.

વ્યવહારમાં આરોગ્ય, કૌટુંબિક નીતિ, માગાનિક નીતિ આદિ વિષયો ગણી શકાય આ વિષયોનો મંત્રણ આવશ્યક ક્રિયા માટે મ પડી શકે તે તપાસીએ.

આરોગ્ય માટે માનસિક પ્રમથનાની જરૂર છે. જમતમાં જે કે અન્ય એવા અનેક સાધન છે કે જેના દ્વારા આજીવન પ્રમાણમાં માનસિક પ્રમથના મેળવી શકાય છે, પરંતુ સ્થાયી માનસિક પ્રમથના તો, જે તરસે પર આવશ્યક ક્રિયારૂપ મહેલ દેવ છે તેના વિના કાર્મ પછી પકારે પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. જાણ ૪/૬ પાઠ્યો પર આશ્રિત પ્રમથના સમીક દેવ છે મૂળ સ્થાયી પ્રમથના આપણી અંદર ૪૮ છે અને તે અંદરની આપના દ્વારા ૪૮ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

કૌટુંબિક નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મમજી કુટુંબને સુખી બનાવવા છે. કુટુંબને સુખી બનાવવા માટે મનુષ્યે નીતિપ્રધાન જીવન જાનવડ.

આવશ્યક છે અને માટે નાના મોટા મર્વમાં એકજીન પ્રત્યે પરસ્પર વિનય, આત્માપાત્ર, નિયમશીલતા, પોતાની ભૂલોનો સ્વીકાર અને અપ્રમાદ આદિ ગુણોની જરૂર છે. આ સર્વે ગુણ આવશ્યક ક્રિયાના આધારભૂત ઉપર્યુક્ત તરવો સિવાય કોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી.

સામાજિક દૃષ્ટિથી પણ આવશ્યક ક્રિયા ઉપાદેય છે સમાજને સુખ્યવસ્થિત ગમવા માટે વિચારશીલતા, પ્રામાણિકતા, દીર્ઘદર્શિતા અને ગંભીરતા આદિ ગુણો જીવનમાં હોવા જોઈએ આ સર્વે આવશ્યક ક્રિયાના જ મૂળભૂત તરવો વિના કોઈ રીતે આવી શકતા નથી.

આમ વિચાર કરતા મ્હણે પ્રતીતિ થાય છે કે સાત્ત્વીય અને વ્યવહારિક એ બન્ને દૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયા પરમ લાભદાયક છે.

—‘આવશ્યકનો ક્રમ’ તથા ‘આવશ્યકથી લૌકિક જીવનની શુદ્ધિ’ એ બે વિષય પ સુખલાલજી દ્વારા આવશ્યક અને પ્રતિક્રમજનુ રહ્યું’ અથવાથી સામાજિક જીવન કરેલ છે.

યુષ્ઠ છે, અને તેવો ગામ કે મેડ જ મદાન છે, ધર્મોત્તમા છે. સર્વે ગુણા. વાચનમાત્રયન્તા. અને જો કોઈ ધનહી. હાથ, ગરીબ હોય તો તેને નીચ માનવામા આવે છે, અધમ માનવામા આવે છે. ગરીબ મનુષ્ય ગમે તેવો સદાચારી હોય, ધર્મોત્તમા હોય પરંતુ તેના યુષ્ઠની કોઈ કદા કરતું નથી—સુખ દરિદ્રા ય સમા મવન્તિ।

ત્યારે ઉપરોક્ત પ્રશ્નોનો મત્ત અને યથાર્થ ઉત્તર શું છે ? ભારતીય મનુષ્યના નિર્માણ આત્મતત્ત્વાવધારી મદાપુરુષોના ચિંતનમા આપણને તેના ઉત્તર મળી રહે છે ભાતીય મનુષ્યના એક અમન ગાયકે પ્રશ્નચર્યા સમધમા કયું છે કે —

મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ।
મનસ્યન્યદ્ વચસ્યન્યત્ કર્મણ્યન્યદ્ દુરાત્મનામ્ ॥

પ્રગુપ્ત મ્હાક અનુમાર જો મનથી જોવું વિચારે જ, અમને છે તેવું જ વાણીથી જોએ છે, અને જ કોઈ જોય છે તેવું જ કર્તવ્યમા મૂક છે, તેવો મનુષ્ય સર્વોત્ક્રમ મદાત્મા, મદાન પુરુષ છે. અને તેથી વિપરીત જો મનુષ્ય મનથી વિચારે છે એક વાત, જોયે છે બીજી કાર્મ અને કરે છે ત્રીજી કાર્મ, તેવો માણસ જ દુરાત્મા છે, દુષ્ટ અને નીચ છે.

મદાન આત્માઓમા મન, વાણી અને કર્મનું મામજન્ય હાથ જ, મેળ હોય છે, એકતા હોય છે તેમા અવગણ પણ અતર હોતું નથી, મિલતા હોતી નથી તેમને દુનિયાની વદમી કે મદનાપમાન પદ્યવ્રજ કરી રાકતા નથી એવા મદાન આત્માઓને વિશ્વના માણસોની ખુશી કે નાખુશી મનથી કે પોતાના જીવન-મરણ મનથી ચિંતા હોતી નથી મોનો વરસાદ વન્સે કે ધમધમતા અમારાનો, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારના

આત્મક, બળ, પ્રેમ, પ્રસોભન, જ્ઞાન કે લાભ મહાન પુરોને ચળાવી શકતા નથી તેઓ હિમાલય જેવા અચળ, અદ્વ, નિર્ભય અને નિર્દોષ રહે છે. મૃત્યુના મુખમા પડતા પણ એક જ વાત વિચારવી, તેવું જ જોનવું અને તેવું જ કરવું તે તેમનો પવિત્ર આદર્શ હોય છે. સંસારની કાંઈ પણ ભાવી કે દુષ્ટ શક્તિ તેમને ઝુકાવી શકતી નથી.

જે માણસ દુર્બળ છે, દુરાત્મા છે તે કદાપિ પોતાના જીવનની એકરૂપતાને સુરક્ષિત રાખી શકતો નથી. તેના મન, વાણી અને કાર્ય પૃથક્પૃથક્ રાહ ઉપર ચાલે છે. થોડોક બળ, થોડોક પ્રેમ, સ્વર્ણ જ્ઞાન કે લાભ તેને ચલાવમાન કરના માટે પર્યાપ્ત છે તે એક ક્ષણમા એક છે, બીજી ક્ષણમા બીજો. પગિથિતિઓના વહેણમા તે વક્રના લાગે છે, જે બાળુ પવન ચાલે તે તરફ પોતાનો માર્ગ પવટે છે.

એવો મનુષ્ય આસારિક પ્રસોભનથી જાંચે ચાલી શકતો નથી તેનો ધર્મ, પુણ્ય, ઈશ્વર, પરમાત્મા એ સર્વે મ્વાર્થ છે, મતવળ છે. તેને જે જાતનો માણસ મળશે એવી વાણી જોયશે, અને જેવો પ્રમંથ મળશે એવું કામ કરશે સમુદ્ર તટ ઉપર જીભા ગદી આપજો જેટલા તરંગો જોઈ શકીએ છીએ તેટલા તરંગો તેના મનમા ઉછાળા મારના હોય છે તેનો આત્મા એટલો પતીત અને દુર્બળ હોય છે કે આસ પામના વાતાવરણના બળ, વિરોધ કે પ્રસોભન આદિ તેના મન ઉપર ક્ષણિક્ષણમા બિજબિજ પ્રભાવ પાડે છે.

આપજો સર્વેએ મદાત્મા જ જાનવું છો ને? તો જીવનની એકરૂપતા સાધવી પડશે. મન, વાણી અને કર્મનું દૈન મિટાવવું પડશે. દબર મન હોય, દબર પ્રકારની વાણી હોય અને દબર દાય પમ હોય તો તે સુ જીવન છે? પ્રત્યેક માણસ પાસે મન બદલવું, વાણી બદલવી

કે કર્મ બદલુ અને એ રીતે માનવ જીવનના ત્રણ પૃથક્પૃથક્ ટુકડા કરી નાખવા તેમા કઈ મદદતા છે? કોઈ પણ પરિસ્થિતિમા જીવનની અખડતા સમાપ્ત કરવી જોઈએ નહિ એ જ જીવન છે, અન્યથા મૃત્યુ

લગવા । મહાવીરે જીવનની એકરૂપતા ઉપર આત્મતાલિક બાન મૂક્યો છે તેમનો ઉપદેશ એ જ છે કે સાધકે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમા જીવનની એકરૂપતા ટકાવી રાખવી જ જોઈએ તેની વાણી મનનુ અનુસરણ કરનારી અને ચર્મા મન વાળી ઉભાયનુ અનુસરણ કરનારી હોવી જોઈએ

માનવ જીવનની એકરૂપતા એકરૂપતા અને અખડતા જ જૈન મરુતિનો અમર આદર્શ રહેલો છે વિશ્વમા જે કનઈ, દ્વં પતન આદિ જોવામા આવે છે તે સર્વે જીવનની રિતિ મનિમા જ બને છે જ્યારે જીવનમા સમગતિ આવે છે, જીવનનુ સમીત સમતાન ઉપર સુખગિત બને છે ત્યારે મમારમા શાંતિનુ અખડ માત્રાન્ય સ્થાપિત થાય છે, અવિશ્વાસ નિશ્વાસમા પતટાઈ જાય છે અને પરસ્પર વૈર નિરોધ, નિશ્ચિન્ત પ્રેમ અને મદ્યયોગમા પરિણત થઈ જાય છે, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉભય દૃષ્ટિથી માલવનો મતસ્ત આત્મા રંગગૌર દિવ્ય બાવેમા રમણ કરના લાગે છે

જીવનની એકરૂપતા માટે દશ વૈકાનિક સૂત્રના ચતુર્થ અધ્યયનમા કહ્યુ છે કે —

“સે મિમ્સુ વા મિવ્સુણી વા સજય વિરયપઢિહયપચ્ચ-
કરાયપાવકમ્મે દિઆ વા, રાઓ વા, ઇગઓ વા, પરિસાગઓ
વા, સુત્તે વા, જાગરમાણે વા ।”

તેનો બાવાર્ય એ છે કે દિવસ હોય કે ગત્રિ, એકલા હોય કે દળરોની મળામા, યુનો હોય કે જમતો હોય, પણ માધક પોતાનું જીવન અદિસા, મત્યાદિની માધનામા જ વ્યતિત કરે છે. તેના જીવનનો ધર્મ દિવસમા, ગત્રિમા, મૂતા, જમતા, એકાદી કે પરિણામા પૃથક્પૃથક્ હોતો નથી સાચો સાધક ક્ષેત્ર, કાળ અને જનતાને સ્નેહને પોતાનો રાદ ગણતો નથી. તે એકાદી જેટલો પવિત્ર અને માથો રહેશે તેટલો જ દળરો સાચો માણસોમા પણ રહેશે તે ઠાઈ પણ પરિસ્થિતિમા જીવન-પથનું એક પગલું પણ આગળ પાછળ મુકશે નહિ.

જેન ધર્મનું પ્રતિક્રમણ એ જ જીવનની એકરૂપતાનો ભેદ આપે છે. આ જીવન એક મેઘમા છે, મેઘ છે જીવનની દોડપામ દિવસ અને ગત્રિ અવિનશ્વ ગતિથી ગાતે છે. આવધા ની મળવા છતાં પણ મન, જાણી અને કર્મમા વિભિન્નતા આવી ગય છે, અમેશ્વરિ આની જાણ છે.

દિવસ થતી અમેશ્વરિને માગના પ્રતિક્રમણ મમમે એકરૂપતા આપવામા આવે કે, અને ગત્રિમા થતી અમેશ્વરિને—અનેકતાને પ્રાપ્ત માલીન પ્રતિક્રમણ મમમે એકરૂપતા આપવામા આવે છે માધક મુલે દેવની કે બગવાનની સાક્ષીએ પોતાના બટકેલા આત્માને મિલર કરે છે જુલાને ખ્યાનમા લે છે મન વાળી અને કર્મને પમાતાપના અભિમા તપાસી પવિત્રજનારે છે, એકેક કાપનું મુદ્દમ નિરીક્ષણ કરીને તેને યોઈ તાબ છે.

પ્રતિક્રમણ ક્રમનાઓની પંપરામા કેટલાય એવા મદાન સાધકો ધર્મ ગયા છે કે જેમણે આવતસરિશાદિક પવિત્ર પ્રસંગો ઉપર દળરો મનુષ્યોની મનુષ્ય પોતાનો એકેક દોષ રખટ બાદે પ્રાપ્તિત થઈ

છે, મનના ધુભાયેલા વિષને વમી દીધું છે અને લગ્ન કે પ્રતિષ્ઠાની દરકાર કરી નથી. ધન્ય છે એવા મહાન પુરુષોને, કે જેઓ એ પ્રમાણે જીવનની એકરૂપતા સાધી શક્યા છે!

એવા ઉચ્ચ સાધક માટે મનના એકેએક ખુલાનું જારીકામથી નિરીક્ષણ કરવું તે સાધનાનું પગમ લક્ષ છે. જે પ્રમાણે શાસ્ત્રવૈષ્ણ શબ્દની પરીક્ષા કરે છે તે પ્રમાણે ઉચ્ચ સાધક પોતાનું જીવન પોતાની દૃષ્ટિ સન્મુખ લાવી નેની કડોર પરીક્ષા કરે છે. જ્યાં સુધી આટલું સાહસ ન હોય, મનનું વિશ્લેષણ કરવાની લગની ના હોય, ત્યાં સુધી સાધક, જીવનની એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

જૈન મંત્રકૃતિનું પ્રતિક્રમણ મન, વાણી અને કર્મના સમતોલ-પણાને કદાપિ અન્યવરિયત થવા દેતું નથી. તે પદ્ધત્તાપના પ્રવાહમાં ભૂતકાલીન સર્વે દોષોને ધોઈ નાખી ભવિષ્ય માટે કડોર દૃઢતાપૂર્વક મુંદર, શુદ્ધ જીવનનું નૂતન પ્રકરણ ખોલે છે. દળરો-લાખો વર્ષોની શ્રમણ મંત્રકૃતિની અંતર્વિણા ઉપર એ સ્વર યુગ્મતો આવ્યો છે કે “હું જૂનાં પાપથી, નવું ન બાંધું કોઈ.” પ્રતિક્રમણમાં પણ એ જ સ્વરનો અનુકાર છે.

જૈન મંત્રકૃતિના અમર સાધકોએ મૃત્યુના મુખમાં પડવા છતાં પણ કદી પોતાનો માર્ગ બદલ્યો નથી, જીવનની એકરૂપતાનો ભગ કર્યો નથી, પ્રતિક્રમણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી પવિત્ર પ્રેરણાનું વિસ્મરણ કર્યું નથી.

આવક અર્હનક સામે દેવ ઉપરિયત થાય છે, વદાણને એક જ ઝટકાથી સમુદ્રના અતલ ગર્ભમાં ફેંકી દેવા તૈયાર છે. તે અર્હનકને કહે છે : “તમારો ધર્મ છોડી દો, અન્યથા પરલોકયાત્રા માટે તૈયાર

બની જાઓ. હું તમને છોડવાનો નથી સમજી જાઓ, અને નિશ્ચય કરી સો કે ઉત્તર 'હા'માં આવવો છે કે 'ના'માં ? 'હા'ના ઉત્તરમાં તમારું જીવન છે, 'ના'ના ઉત્તરમાં મૃત્યુ!"

જીવનની એકરૂપતાનો, પ્રતિક્રમણની વિરાટ સાધનાનો એ મહાન માધક દસે છે તેના એ હારથમાં મૃત્યુનો ભય પણ નિઃતેજ અને દનપ્રભ મની જાય છે. તે કહે છે - "ધર્મ શું છોડવાની વસ્તુ છે? ધર્મ તો મારી રંગ રંગમાં રમી રહ્યો છે, હું છોડવા દાવડું તો પણ છૂટે તેમ નથી અને એ મૃત્યુ! તે શું કરવા જેવી વસ્તુ છે? અરે! એ મૃત્યુ! અભવિત છે કે તારી શક્તિ શરીરને પીસી નાખે, પરંતુ મારા આત્માને તું પીસવાને શક્તિમાન છે? અરે, ત્યાં તો તારા જેવા બાળો-કરોડો દેવતાની શક્તિ પણ કામ કરી શકતી નથી. આત્મા અમર છે, અમર છે, અમર છે. તું મારા આત્માનું સેષ-માત્ર પણ અદિત-અગિષ્ટ કરી શકે તેમ નથી! તો તારાથી કરવાનું શું છે?"

દેવતા મુજવજીમાં પડખો આગા દલધર્મી આવકની પરીક્ષા કરવા-માં આજે તેને દિમાપયની ચિખા માથે અથાવા જેડુ બારે પણ પડખુ પગુ દાડુ પખુ તે આરકને વધુ અને વધુ ભય તતાવતો હતો તેની માથના માખમે ભવજીત બની ગયા અને અર્દનકને કહેવા લાગ્યા 'ગેહ, તમે કેવળ મોરેથી જ એટલું કહી દો કે મેં ધર્મ છોડ્યો દેવતા મ'વ્યો જાગે તમે મનથી ધર્મ ન છોડો. તેમાં તમારું શું જવાનું છે?"

અર્દનક ને મ જામોની વાત સમજી ન શક્યો. તેણે કહ્યું "જે વાત માં મનમાં ન દોષ તે જીવ ઉપર ફેરી રીતે આવી શકે!"

જે વાત મારા વિચારોથી વિરુદ્ધ હોય તે કહેવાનું હું શીખ્યો જ નથી. મારો ધર્મ તેમ કરતાં મને રોકે છે. જે વાણી કૂવામાં હોય તે જ ધડામા આવી શકે. કૂવામાં વાણી બીજું હોય અને ધડામા હું બીજું જ લાઇ આવું તે કળા મેં સાધી નથી અને પમંદ પણ નથી. મારો ધર્મ તો મને શિક્ષા આપે છે કે 'જે વિચારો તે બોલો અને જે કહેા તે જ કરો.' તો હું માગ મનની વાતથી વિરુદ્ધ વાત કેવી રીતે કહી શકું? હું પ્રાણુ આપી શકું, મારું સર્વસ્વ લૂંટાવી શકું, પરંતુ હું મારાં મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણેના દુકડા કદાપિ કરી શકું તેમ નથી."

આ છે પ્રતિક્રમણની સાધનાના અમર સાધકોની જીવનકળા. 'ભારે કોઇ મંગળ દિવસે વિશ્વના જુનેલા માનવીઓ પ્રતિક્રમણની સાધના અપનાવશે, જીવનની એકરૂપતાના મહાન આદર્શને સફળ બનાવશે ત્યારે વિશ્વમા ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક-હૃદય પ્રકારના નૂતન જીવનનો પ્રકાશ પડશે, સંધર્મોનો અત આવશે અને દિવ્ય વિભૂતિઓનું અજર, અમર, અક્ષય સામ્રાજ્ય સ્થપાશે.

૧૬

પ્રતિક્રમણ જીવનની રોજનીશી

મુખ્ય પોતાની ઉમ્મિદો ધ્રુવે છે, પ્રતિષ્ઠા ધ્રુવે છે તે જીવનની દોડધામમાં ગમે ત્યાં આગળ વધવા છત્છા ધરાવે છે. સાધના ક્ષેત્રમાં પણ તે તપ કરે છે, જપ કરે છે, મંત્રો પાઠે છે, કમોર આચરણનું પાલન કરે છે તે ધ્રુવે છે કે બધોને તોડી નાખું, આત્માને કમોરના અધિકારથી અત્યંત મનારી દઉં, પરંતુ અધજ્ઞતા કેમ મળતી નથી? કામ કરવા છતાં નુકસાન શા માટે? વાળ કેમ મળતો નથી?

કેઈ પણ પ્રકારની ઉમ્મિદો કરતા પહેલાં પોતાની વર્તમાન અવસ્થાનું પૂરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અતીવ આવશ્યક છે. માર્ગ કાપીને આગળ વધવા જતા જેટલો માર્ગ કાપ્યો એવો તે તરફ પણ દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ જે સેના આગળ ને આગળ આક્રમણ કરતી જાય પરંતુ પાછળની અધ્યવચ્ચા ઉપર, કુર્બળતા ઉપર, જુલો ઉપર ધ્યાન ન આપે તે સેના વિજયનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી જે વ્યાપારી વ્યાપાર તો દિનપ્રતિદિન વધારતો જાય પરંતુ વ્યાજ છે કે હાનિ તે તરફ કુર્લક્ષ રાખે તે વ્યાપારનો આનંદ મેળવી શકતો નથી.

જૈન મંત્રતિનું પ્રતિક્રમણ પણ જીવન રૂપી ખાતાવહીનું બારીક નિરીક્ષણ છે. સાધકે પ્રતિદિન સવારે અને માંડે એ જોવાનું હોય છે કે તેણે શું મેળવ્યું અને શું ગુમાવ્યું? અહિંમા, મત્ય અને મંયમની માધનામાં તે કયાં મુઠી આગળ વધ્યો છે? કયાં કયાં ભૂલો કરી છે? દશવૈકલ્પિક સૂત્રની ચૂલિકામાં કહ્યું છે કે —

કિં મે કલં કિં ચ મે કિલ્લ સેસં।

હે માધક! તું પ્રતિદિન વિચાર કર કે મે શું શું કરી લીધું છે અને આગળ શું કરવાનું બાકી રહ્યું છે?

વૈદિક ધર્મના મહાન્ ઉપનિષદ ગ્રન્થ ઇશાવાન્યમાં પણ કહ્યું છે કે કૃતં સ્મર। અર્થાત્ કરેલા કાર્યને યાદ કરેા. ત્યારે માધક પોતાની અતીત અવસ્થા ઉપર દષ્ટિ કેંકે છે ત્યારે પોતાનામાં શું શિયિસતા છે, ત્રુટિ છે તેનો ખ્યાલ આવી જાય છે. શું આગસ તેને આગળ વધવા દેતી નથી? શું અમાજનો બલ તેને કર્તવ્યથી વિમુખ બનાવે છે? કે અંદરની વામનાઓ જ સાધના-કલ્પવૃક્ષનું મૂળ ઉમેડી નાખે છે? તેનો સ્પષ્ટ ઉત્તર મળી ગ્હે છે.

કહે છે કે પાશ્ચાત્ય દેશના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક ફ્રેડરિકને પોતાનું જીવન રોજનીશીથી સુધાર્યું હતું. તે પોતાના જીવનની પ્રત્યેક ઘટનાને રોજનીશીમાં લખતો હતો અને પછી તેના ઉપર ચિંતન-મનન કરતો હતો. પ્રત્યેક અઢવાડિયે દિમાગ ગણતો કે ગયા અઢવાડિયા કગતાં વર્તમાન અઢવાડિયામાં ભૂલો વધુ થઈ કે ઓછી? એ રીતે તે ભૂલોને સુધારતો જતો હતો અને ઉન્નતિ કરતો જતો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે તે પોતાના યુગનો એક શ્રેષ્ઠ, મદાયારી અને પવિત્ર પુરુષ મનાયા લાગ્યો.

ફેકવિનની રોજનીશી કરતા આપણું અતિક્રમણ અધિક શ્રેષ્ઠ છે આપણા જીવનની રોજનીશી રૂપી અતિક્રમણ આજ્ઞકાનથી નહિ, હજારો-લાખો વર્ષથી પણ નહિ, અનાદિ કાળથી આદ્યુ આવે છે અને તેના દ્વારા સાધકોએ પોતાનું જીવન સુધાર્યું છે, વાસનાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે અને અતે ભગવત પદ-મિદ્ધ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે

૨૦

પ્રતિક્રમણ-આત્મપરીક્ષણ

આત્મા એક યાત્રી છે, આજકાલનો નહિ, પચાસ સો વર્ષનો નહિ, લાખ-દશલાખ વર્ષનો પણ નહિ, અનાદિ કાળનો છે. આત્માર મુધીમાં તે કયાં ય સ્થાયી રૂપે બેઠો નથી, રિથર થયો નથી, ગમનામગમન કયાં જ કર્યું છે. ત્યારે ક્યારે અને કઈ બાળુ એ યાત્રા પૂરી થશે? આત્મારે તેનો પણ પત્તો નથી.

આ યાત્રા કેમ પૂરી થતી નથી? શા માટે માનવ-આત્મા પોતાના લક્ષ્ય મુધી પહોંચતો નથી? તેનું કારણ પણ અવશ્ય છે જ. કારણ વિના કાર્ય બનતું જ નથી.

વાયકને જાણવાની જિજ્ઞાસા થશે કે તે કારણ શું છે? ઉત્તરમાં એક રૂપક આપું છું. જરા તેના પર ધ્યાન આપી પોતાની કસોટી કરો, અને પોતાની માધનાની પણ કસોટી કરો. જૈન ધર્મનું સર્વસ્વ આ એક રૂપકમાં આવી જાય છે, પરંતુ આપણે આપણી ચિંતન-શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો પડશે.

અપારે ત્યારે મારે ઉત્તર પ્રદેશનાં નાના ગામડાઓમાં વિદાર કન્વે. ૫૩૪૦ છે ત્યારે ત્યારે જોયું છે કે મેંકડો ગ્રામ ધારીઓ એક આગુથી પીઠ આગુ આવજી હો છે, અને તેમના ખબા ઉપર મામાનથી ભરેલા થેલા પડેલા હોય છે. થેલાનો અરધો ભાગ આગળ અને પીઠનો અરધો ભાગ પાછળ એક બે કપડા, પાળી પીરાં માટે કતાનની ડોલ, લોટા અને બે ચાગ નાની મોટી મુમાશરીની આવશ્યક વસ્તુઓ તે થેલામાં પડી હોય છે, કેમકે ચીજ આગળ તો કેમકે ચીજ પાછળના ભાગમાં મળેલી હોય છે.

સાખી વાત નહિ કરુ કપડાની જૂથિકા તૈયાર થઈ ગઈ છે. આપણો આત્મા પણ તે જ પ્રકારે ઉત્તર પ્રદેશનો ધારી છે. તેણે પણ પોતાના વિચારોનો થેલો ખોલે નાખેલો છે આત્માને ખોલે કે કાચ પગ કયા છે તેના મૂલ્યવાદમાં ન પડેલો મેં તો પડેલા જ કહી દીધું છે કે આ તો એક કપડું છે.

હીક, તો તે થેલામાં આત્માએ શું ભર્યું છે? થેલાના આગળના ભાગમાં તેણે ભરેલ છે પોતાના મુજો અને અન્યના દોષો. 'હું કેવો મુશુવાન છું' માગમાં કેટલી કામા, દયા અને પવેશપકારજનિ છે! હું તપસ્વી છું. જાગી છું, વિચારક છું. એવો કયો મુખ છે, જે મારામાં નથી? મેં અમુક વ્યક્તિને મક્કટ મમ્મરે મદાવતા આપી દત્તી. મારી સદામતા અને મેવાથી જ તે ગમી ગયો, નહિતર જીવનથી કાચ ધોઈ એમને માતા પિતા, પતિ-પત્ની, જાગ બચ્ચાં, સગા મંદથી, ગિત પરિચન, આડોશી પાડોશી એ મરેં મારા ઉપકારના ત્રણ નીચે છે.

પરંતુ એ સર્વે માખસો કેટલાં બધાં નાસાયક છે! માર્ક પણ માખસ ફેલવાથી અનુભૂતિ જાગતો નથી. સર્વે દુષ્ટ છે, અપ્રમાણિક

છે, શેતાન ■ મને ગ્વાર્ધી છે. જુઓ, તેઓ કેટલું ખોટું બોલે છે? કેટલો બધો અત્યાચાર કરે છે? તેમની આસપાસ મો મો માઇન સુધી દયાની ભાવના જ નથી પાપાચાર સિવાય તેમની પાસે બીજું શું છે? તેમનું જ ફક્ત શું કહેવું? આજ્ઞાના તો સમસ્ત મંસારના મનુષ્યો નરકના રત્ને ચાવી રહ્યા છે. આવું આવું ઘણું જ આગળના થેલામાં ભરી રાખ્યું છે. તેથી પ્રતિક્રમણ દષ્ટિ રહે છે પોતાના સહ-ગુણો અને અન્યના દોષો ઉપર, પોતાની ભવાઈ અને અન્યની કુષ્ટતા ઉપર.

વારુ, તો પીઠ તરફના થેલામાં શું ભરી રાખ્યું છે? તેમાં પણ કાંઈ ભર્યું હશેને? હા, તે પણ પૂર્ણ ભરેલો છે, પોતાના દોષોથી અને અન્યના ગુણોથી પોતાના જે કાર્મ દોષો છે જેવા કે અસત્ય, અત્યાચાર, પાપાચાર આદિ તે સર્વે પાછળના થેલામાં ભરી દીધા છે પીઠ પાછળ આખો તો પહોંચતો નથી, તેથી કદી પણ પત્તો લાગતો નથી કે મારામાં કાંઈ દુર્ગુણ છે કે મને મહાગુણો જ લાગ્યા છે? હું પણ ખોટું બોલું છું, દભ કરું છું, ચોરી કરું છું, અને આસપાસના દુર્ગોત્રને અત્યાચારની ચક્કીમાં પણ પીસું છું. શું હું કદી ક્રોધ કરતો નથી? અભિમાન કરતો નથી? માયા કરતો નથી? મારામાં પણ પાપાચારની બચકર દુર્ગુણ છે દુર્ભાગ્યવશાત્ પોતાના દોષ પીઠ પાછળ મૂકી રાખ્યા છે તેથી આત્મા તેને જોઈ શકતો જ નથી, વિચાર જ આવતો નથી.

પોતાના દોષોની માફક અન્યના ગુણોને પણ પછાડે મૂકી રાખ્યા છે, તેથી તે તરફ પણ દષ્ટિ જતી નથી આ સંસાર છે તેમાં જ્યાં દુર્જન છે ત્યાં સંજ્ઞન પણ છે જ્યાં આપણી સાથે દુર્જનતા કરનાર છે ત્યાં સંજ્ઞનતા બતાવનાર પણ છે પરંતુ આ યાત્રી બીજાના ગુણ, બીજાની ભવાઈ કયા જુએ છે? બીજાની દયા, ઉપકાર, સેવા

અને પવિત્રતા—એ સર્વે બુધ્ધાર્થ ગયા છે યાદ ન્હા છે કેવળ તેમના દોષો ધર્મસ્થાન હોય, સાર્વજનિક મઠા હોય, ઉત્તમ હોય, એકલા હોઈએ, ધરમા હોઈએ, જદાગ હોઈએ સર્વજન જીવનના દોષોની દાટી પીટવામાં આવે છે ત્યારેત્યારે અવકાશ મળે છે ત્યારેત્યારે તે દોષો આ રહે ખૂન મઠાગી જઈએ છીએ, અને ખામ પાન રાખીએ છીએ કે કયા ય આપણને તેનું રિગ્ગચ્છ ન થઈ જાય ।

જડ નહિ' દા, તો એટલું જ કરો કે તમારા ખજા ઉપરના ચેલાની રૂપ બદલી દો, જે ભાગ આગળ છે તેને પછવાડે મૂકો અને પછવાડેના ભાગને આગળ વાવો તમે સમજ્યાને?

જરા વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજી લો' પોતાના ગુણ અને અન્યના દોષ પીઠ પાછળ ફેંકી દો, જમ તેની તરફ જુઓ નહિ, વિચારો પણ નહિ તમારા ગુણ તમારે કંપેલા તથા વિચારવા માટે નથી તે જનતા માટે છે જો તેમા કાંઈ વાસ્તવિકતા હશે, શ્રેષ્ઠતા અને પવિત્રતા હશે તો મસાં સ્વયં તેનો આદરમતકાર કરશે, કીર્તી અનુ કીર્તન કરશે

ફૂલનું તો મહેકવાનું કામ છે તે સુગંધના ગૌરવની ચિંતામા પડતું નથી જેવું તે ખીને છે પોતાની ફારગ છોડે છે કે પનદંવ દૂરદૂર સુધી તેના યોગોગાન કરતો ચાલ્યો જાય છે, કાંઈ આમત્રણ આપ્યા વિના જામરો મન્ય તા ચાલ્યા આવે છે અને ગુણ-ગુણી ॥ મધુર ખાદ્યો સદસા સર્વ વાતાવરણે મુખરિત કરી દે છે

અને અન્યના દોષોની તમો શાની ચિંતા છે? જે જેવું કરશે તેવું ભોગવશે તમારું કતેન્મ તો કેવળ એટલું જ કે કાંઈની જૂન દેખો તો તો પ્રેમપૂર્વક સમજાવવાનું છે તે માને નહિ તો તમો ક્યો ગેરનાલ? તમે નકામા તેની તરફ ધૂણા અને દ્રેષ મરી પોતાના મામા વિષ ભરી દો છો! અપવિત્ર મનો છો! આ પ્રમાણે ધૂણા ગળાથી મર્ધ લાલ છે? નહિ, આજુમાત્ર પણ નહિ

આપણો ધર્મ પાપથી ધૂણા કરવાનું શીખવે છે, પાપીથી નહિ પાપ કદી પણ સારું થઈ શકતું નથી પરંતુ પાપી તો પાપનો પરિત્યાગ

કયાં બાદ મારો બની શકે છે, બનો નથી શકે છે શું ચોર ચોરી
છોડ્યા બાદ પવિ. માણ્ય તરીકે સન્માન પામી શકેનો નથી? શું
સારાણી સારાણ છોડ્યા બાદ સમાજમાં આદરની દૃષ્ટિ મેળવી શકેનો નથી?
આને જેના તરફ તમે ધૂણા કરો છો, આવતી કાલે તે જ મનુષ્ય
પતિત પણ બની શકે છે તેથી પાપ તરફ ધૂણા કરો, પાપી તરફ નહિ

એક ખીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે અન્ય તરફ ઉઠા
બનો, અનુદાર નહિ જ્યારે જ્યારે અન્યને ગારે વિચાર કરો, ત્યારે ત્યારે
તેના ગુણ તરફ જ દૃષ્ટિ ફેરો ગુણદર્શન બી ઉદારદત્તિ રાખવાથી અન્ય
તરફ સહબાવનાનું વાતાવરણ તૈયાર થશે તે વાતાવરણ અમૃતમય
હશે, વિષમય નહિ

સહબાવના કુદૃષ્ટ મનુષ્યને પણ સારો બનાવી દે છે શું સંસારમાં
સર્વે કુદૃષ્ટ મનુષ્ય જ છે, મનજન કોઈ નહિ? જેટલો સમય તમે કુદૃષ્ટોની
કુદૃષ્ટતા ॥ ચિંતનમાં વ્યય કરો છો એટલો અમૂલ્ય મમય સંસ્કારની
સંસ્કારતામાં વ્યય કરો ને? ને જેનું ચિંતન કરે છે તે તેવો જ બની
જાય છે કુદૃષ્ટોનું ચિંતન એક દિનમ આપણને પણ કુદૃષ્ટ બનાવી દે છે
ધૂણાનું વાતાવરણ અનભોગના એ જ પરિણામ સાથે છે

કુદૃષ્ટ મનુષ્યમાં પણ કોઈ ગુણ નથી શું? નીચમાં નીચ મનુષ્યમાં
પણ માર્ગ નાનો કે મોટો મદ્ગુણ હોઈ શકે છે તેથી તે બી ખૂરાઈ
તરફ દૃષ્ટિ ના કરતા બનાઈ તરફ જુઓ

બે મિત્રો એક ગામમાં રૂગના ફરતા ગુલામ પાસે પહોંચ્યા
ગુલામ ॥ સુંદર ફૂલો ખીંટવા દતા અને આસપાસ ॥ વાતાવરણમાં
પોતાની માદક સુગંધ ફેલાવી રવા દતા એક મિત્ર દર્શોન્મત બની

બોલ્યો: “કેટલાં સુંદર અને સુગંધિત ફૂલ છે?” બીજા મિત્રે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “અરે જુઓ બાઈ, કેટલા બધંકર કાંટા છે!”

આ છે દષ્ટિબેદ. ગતાવે, તમે શું બનવા ઇચ્છો છો? પહેલો મિત્ર કે બીજો? મારી વાત માનો તો બીજા મિત્ર જેવો રાહ પકડવાની ભૂલ ન કરશો. તમે ગુલાબનાં ફૂલ જુઓ, કાંટા ઉપર દષ્ટિ શા માટે ફેંકો છો? જેની દષ્ટિ કાંટા તરફ રહે છે તેને કોઈક દિવસ વગર કાટે પણ કાંટા દેખાવા લાગશે.

દુર્ગુણ તરફ જ દષ્ટિ કઢવી હોય તો પોતાના દુર્ગુણ તરફ જુઓ. આજ સુધી તમે દોષોને ખીક પાછળ રાખ્યા હતા. હવે તમે તેમને તમારી આંખની આગળ રાખો. પોતાના દોષો દેખનાર સુધરે છે, સંવરે છે. પોતાના ગુણો તરફ દષ્ટિ કરનાર જમડે છે, પતિત બને છે. સ્વદોષ-દર્શન અંતર્વિવેક અચૂત કરે છે. પરિણામે દોષોને દૂર કરી સદ્ગુણ તરફ ઝમન કરવા પ્રેરણા આપે છે.

તેથી વિપરીત સ્વગુણ દર્શન અહંકારને પ્રેરણા આપે છે, પરિણામે સાધક પોતાને સદસા ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર પહોંચી ગયેલ સમજે છે, તેના પરિણામે પ્રગતિ રૂધિર છે, માર્ગ અંધકારાચ્છાદિત બની જાય છે. સ્વદોષ દર્શન જ સાધકને નત્ર ભૂમિકા ઉપર લઈ જાય છે. ભૂલને ભૂલ રૂપે સમજાય તો સાધકનું સાધનાક્ષેત્ર સમ્યગ્ જ્ઞાનના ઉન્નતવળ પ્રકાશથી ઝગમગવા લાગે છે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર સદસા છિન્નવિન્ન થઈ જાય છે.

માટે પોતાને ઓળખતાં શીખો. મનના એકેક ખૂણાને તપાસી જાઓ, અને ક્યાં શું ભર્યું છે તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો. નાનામાં નાની ભૂલને પણ બારીકાઈથી પકડો, તેની જરા પણ ઉપેક્ષા ન કરો. મધુપ્રમેહવાળા રોગી માટે નાનકડી ફોડકી પણ કેટલી વિપત્તિ અને

જાયકો બની જાય છે' તેવી જરા પણ ઉપેક્ષા કરી કે બસ, જીવંતી દાથ ધોઈ નાખવાના રહ્યા.

પોતાની બૂલ માટે ઉપેક્ષિત રહેવું એ જ સાધક માટે પ્રમાદ છે, મહાપાપ છે જે પોતાના મનના ખૂણામાં પડી રહેલો કચરો ગ્રાફ લગાવી માફ ન કરે તે સાધક શેનો? જૈન ધર્મ, પ્રતિક્રમણ આજ સિદ્ધાંત ઉપર આધારિત છે.

સ્વરોપ દર્શન જ આગમોની બાંધામાં પ્રતિક્રમણ છે તેથી નિત્ય પ્રતિક્રમણ કરો, પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્નકાળે પ્રતિદિન પ્રતિક્રમણ કરો જે સાધક પોતાના દોષની જોડણી કઠોરતાપૂર્વક આસોમના કરશે તે તેટલું માત્ર પ્રતિક્રમણ કરી શકશે અને મહાન હી શકશે.

વાત જરા સાળી યદ ગમ, દવે મોંની લઉ શુ પર્ણાણ પર્વાદિ ઉપર પ્રતિક્રમણ કરવારા માથી મારી વાન પર જરા લક્ષ્ય આપીને આ મારી પોતાની વાત નથી આ વાત છે જૈન ધર્મની અને જૈન ધર્મના અનુવાનત તીર્થંકરો દેવો.

તું આશા મણુ છું કે વાચક સંસ્કૃતિગાના બહુઓએ દવે થેલાં પસની નાખ્યો દમે આગમનો બરામ પાછળ ઓ પાછળો ભાગ આગળ કરી દીરો દમે કારણ તેઓ નીચી પ્રતિક્રમણ કરના આવે છે—અને અને પ્રતિક્રમણ મેનું નામ છે એ જ કે અનર્થ કાગધો લાગેલ થવાને યથોક્ત પદ્ધતિથી ઉત્તરગી દેવો.

જો અત્યાર સુધી તમે તે થેલાં સિંચિ નાવશ ન ઉત્તરગી દો. તો ચિંતા નાંદ દવે ઉત્તરગી દો. જે દગ્ધ પણ દિ ઉત્તરગી તો પછી કપારે ઉત્તરગી મમન આવી લાગ્યો છે જીવંતો બરોસો નથી મારે તે થેલાં તો ઉત્તરગી સેવા જોઈએ ઓ સાચા અને મરણ માંથી પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ.

૨૧

પ્રતિક્રમણ-ત્રીજું ઔષધ

આ ચાર્ય હરિભદ્ર આદિએ પ્રતિક્રમણના મહત્વનું વર્ણન કરતાં એક કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કથા બહુ સુંદર, વિચાર-પ્રધાન અને પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતાનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરનાર છે.

પુરાણા યુગમાં ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠ નામનું નગર હતું, તેમાં નિતયનું રાજ રાજ્ય કરતા હતા. રાજાને જિતરતી અવસ્થામાં એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ, તેથી તેના પર અત્યંત રોડ રાખવા લાગ્યો. હમેશાં તેના સ્વાસ્થ્યની જ ચિંતા રહેવા લાગી. પુત્ર કદી પણ બીમાર ન પડે તેને માટે તેને ઉપચાર કરવા માટે પોતાના દેશના ત્રણ મુખ્યસિદ્ધ વૈદ્ય બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે કોઇ એવું ઔષધ બતાવો કે જે મારા પુત્ર માટે સર્વથા લાભપ્રદ હોય.

ત્રણ વૈદ્યોએ પોતપોતાની ઔષધિઓના ગુણદોષ આ પ્રમાણે બતાવ્યા :—

પહેલા વૈદ્યે કહ્યું : ‘મારી ઔષધિ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. જે શરીરમાં કોઇ રોગ ઉત્પન્ન થયેલ હોય અને મારી ઔષધિ લેનારમાં આવે તે

રોગ શાંત નહીં થઈ જાય છે પરંતુ જો કોઈ રોગ ન હોય અને ઔષધિ ખાવામાં આવે તો અવશ્ય નવો રોગ પેદા થઈ જાય છે, અને પછી તે રોગી મૃત્યુથી ઠીક પછી બચી શકતા નથી.’

રાજાએ કહ્યું : ‘બસ, આપ તો કૃપા ગણો. પોતાના કાંઈ મૃત્યુને આમનથી કોણ આપે! આ તો શાન્તિને વિદાય આપીને પેદા મસળાને દર્દ ઊભું કરવા જેવી વાત થઈ.’

ખીજા વૈદ્યે કહ્યું : ‘રાજા! મારું ઔષધ ઠીક રહેશે જો કોઈ રોગી દશે તો મારું ઔષધ રોગને નહીં કરી દેશે, અને જો રોગ નહીં હોય તો ઔષધિ સેવાથી ન કોઈ લાભ થશે, ન હાનિ.’

રાજાએ કહ્યું : ‘તમારી ઔષધિ તો ગખમાં લી નાખવા જેવી છે તમારી આ ઔષધિની પણ મારે આવશ્યકતા નથી.’

ત્રીજા વૈદ્યે કહ્યું : ‘મહારાજ! આપણા રાજકુમાર માટે તો મારી ઔષધિ અર્વશ્ચેદ રહેશે. આપ રાજકુમારને મારી ઔષધિ પ્રતિદિન નિયમિત રીતે ખવડાવો. જો કોઈ રોગ લગે તો તે ઔષધિ રોગને દૂર નહીં કરશે, અને જો કોઈ રોગ નહીં હોય તો પણ મારી ઔષધિ તો હાલો જ કરશે બચિષ્મમાં નવો રોગ પેદા થવા દેશે જ નહીં, અને શરીરની કાંતિ, શક્તિ અને સ્વાસ્થ્યમાં નિયમની અભિવૃદ્ધિ કરશે.’

રાજાએ ત્રીજા વૈદ્યની ઔષધિ પર્મદ કરી. મળપુત્ર તે ઔષધિનું નિયમિત સેવન કરવા લાગ્યો, તેથી તેનાં સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ અને તેજસ્વીપણામાં વૃદ્ધિ થઈ.

ઉક્ત કથાનક દ્વારા આચાર્યોએ આપણને એ શિક્ષા આપી છે કે પ્રતિક્રમણ પ્રાતઃ અને સંખ્યાકાળે પ્રતિદિન કરવું આવશ્યક છે, દોષ લાગ્યો હોય તો પણ અને ન લાગ્યો હોય તો પણ. કદાચિત્ત મંચમી જીવનમાં કોઈ દિસા, અસત્ય આદિના અનિયાર લાગ્યો ફરે તો પ્રતિક્રમણ કરવાથી તે દોષ દૂર થઈ જશે અને સાધક પુનઃ પોતાની પહેલાંની પવિત્ર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લેશે.

દોષ એક રોગ છે, અને પ્રતિક્રમણ તેની મિદ્ધ અચૂક ઔષધિ છે. જો કોઈ દોષ લાગ્યો ન હોય તો પણ પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક છે. તેમ કરવાથી દોષો પ્રત્યે ધૂણા ચાતુ ગહેશે, મંચમ પ્રત્યે સાવ-ધાનતા મંદ પડશે નહિ, જીવન મન્યૂત રહેશે, સ્વીકૃત ચારિત્ર નિરંતર શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્ભય બનવું રહેશે. પશ્ચિમામે ભવિષ્યમાં જૂથ થવાની મંભાવના ઝોછી થઈ જશે.

આ કથન તે લોકોના સમાધાન માટે છે કે જે એવું કહે છે કે અમે જે દિવસ પાપ ન કરીએ તે દિવસે પ્રતિક્રમણ કરવાની શા આવશ્યકતા છે? વ્યર્થ પ્રતિક્રમણના પાડો ભોતવાથી શો લાભ? એ સમયનો અપચય નથી તો ખીમું શું ?

પ્રથમ તો મનુષ્ય જ્યાં સુધી જીવંત છે અને પ્રમાદી છે ત્યાં સુધી કોઈ દોષ લાગે જ નહિ તેવું કેવી રીતે કહી શકાય? મન, વચન, શરીરના યોગ પરિસ્પંદાત્મક છે અને તેમાં કયાંય પાપ કપાય બાવનું મિથણ થયું કે પછી દોષ લાગ્યા વિના રહે જ નહિ. રાત્રી અને દિવસ મનની ગતિ ધર્માભિમુખ જ રહે, જરા પણ વિચલિત ન થાય તેવો દાવો વ્યર્થ છે, કે જે પ્રમાદી દશામાં કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમાણિત દોષ રહે જ નહિ. પરંતુ 'તુષ્યતુ દુર્જન' ન્યાયથી એ જરા માની

લઈએ તો પણ પ્રતિક્રમણની સાધના ત્રીજી ઔપધિ સમાન છે. પ્રતિક્રમણ કેવળ જૂના દોષો દૂર કરવા માટે નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં દોષોની સભાવના ઓછી કરવા માટે પણ છે.

પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે જે જાણ વિશુદ્ધિ રહેશે તે માધાના સમયને શક્તિશાળી અને તેજસ્વી બનાવશે. પાપાયરણ પ્રત્યે ધૃષ્ટિ વ્યક્ત કરવાનું જ પ્રતિક્રમણનું ધ્યેય છે. પાપ કર્યું હોય કે ન કર્યું હોય, સાધક માટે આ મત્ર મુખ્ય નથી.

સાધક માટે તો સૌથી મોટા પ્રશ્નનું નિરાકરણ એ કંવાનું છે કે તે પાપ પ્રત્યે ધૃષ્ટિ વ્યક્ત કરી શકે છે કે નહિ? જો તે ધૃષ્ટિ વ્યક્ત કરી શકે છે તો તે સ્વયં એક ઘણી મોટી માધના છે. પાપોને ધિછારવા તે જ પાપોને સમાપ્ત કરવા જેવું છે. એ સોક નિયમ છે કે જેના પ્રત્યે જોટલી વધારે ધૃષ્ટિ હશે તેનાથી એટલી જ દલતાપૂર્વક દૂર રહેવાશે, અને એક દિવસ તેનો ભવનાશ કરવામાં આવશે.

પ્રતિદિનના પ્રતિક્રમણમાં જો આપણે પાપો પ્રત્યે ધૃષ્ટિ વ્યક્ત કરશું, તેને પગલાવ માનશું, તેને આપણા વિરોધી માનશું, આત્મસ્વરૂપના ધાનક માનશું તો પુનઃ આપણે તેનો જીવનમાં કદી પણ સંસ્કાર કરી શકીશું નહિ. મદૈવ તેનાથી દૂર રહી આપણે તેનાથી બચવાનો મનસૂબો પ્રયત્ન કરીશું. આ પ્રમાણે પ્રતિદિનનું પ્રતિક્રમણ કેવળ જીવનશૈલી દોષોને જ સાફ કરતું નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં પણ સાધકને પાપોથી બચાવે છે.

બીજી વાત એ છે કે પ્રતિદિન પ્રતિક્રમણ કરવાથી સાધકમાં અપ્રમત જ્ઞાનની રૂપરેખા દેખાઈ શકે છે. પ્રતિક્રમણ વખતે સ્વચિત્ર જ્ઞાનના નો પ્રકાશ મનના પ્રત્યેક ખૂણામાં જમમગે છે અને મમમાત્રો

અમૃત-પ્રવાહ અંતરના મળને વહેવરાવી બહાર કાઢી નાખે છે, અને અંતરને સ્વચ્છ બનાવી દે છે.

પાપ થયું હોય કે ન થયું હોય, પરંતુ પ્રતિક્રમણ વખતે સામાન્યિક ચતુર્વિંશતિરત્ન, વંદન, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાનની સાધના તો થઈ જાય છે જ. અને આ સાધના અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. છ અંશમાંથી પાચ અંશની ઉપેક્ષા કયા ન્યાય ઉપર કરી શકાય? તેથી વધારે ચર્ચામાં ન બિનરતાં હું આચાર્ય હરિભદ્ર અને જિનદાસજીના શબ્દોમાં એ જ કહેવા છ્વં છુ કે પ્રતિક્રમણ ત્રીજી ઔપધિ છે. પૂર્વપાપ હશે તો તે દૂર થશે, અને જો નહિ હોય તો પણ સંયમની સાધના માટે બળ મળશે, સ્ફૂર્તિ મળશે. કરેલી સાધનાનો કોઈ પણ અંશ કદી પણ નિષ્ફળ જતો નથી.

૨૨

પ્રતિક્રમણ મિચ્છા મિ કુચ્છં

જેન ધર્મનું સમગ્ર સાધના-સાધિત્ય 'મિચ્છા મિ કુચ્છં' થી ભરેલું છે માધક પોતાની જૂથ માટે 'મિચ્છા મિ કુચ્છં' કરે છે, અને પાપ-ભયને ધોળને પવિત્ર બને છે. જૂથ ચલા ગાદ જો ને 'મિચ્છા મિ કુચ્છં' કરે તો તે આગધક ગભાય છે પરંતુ જો અભિમાનવશ તે પોતાની જૂથ સ્વીકારતો નથી અને 'મિચ્છા મિ કુચ્છં' કરતો નથી તો તે ધર્મનો વિશાધક રહે છે.

મનમા ડોઈ પ્રત્યે દેવ-જુદિ પેદા થાય તો ગુદ હૃદયથી તેનું 'મિચ્છા મિ કુચ્છં' કરતું જોઈએ વિચારમા અસિનના પ્રવેશી દોષ, વાળીમા કદુના આવી દોષ, આચ-જુમા કપુષતા આવી દોષ, આચામા, પીવામા, જવા-આવરામા, ઊઠવા બેઠવામા, બોલવામા, વિચારવામા—કયા ય ડોઈ પણ જૂથ થઈ દોષ તો જીવન મરેતો માધક 'મિચ્છા મિ કુચ્છં'નો આગય લે છે. મિચ્છા મિ કુચ્છં રહેતું તે પ્રતિ કમળ ૨૫ પ્રાપ્તિ છે.—

મિચ્છાદુરુદ્ધામિવાનામમિચ્છવિનમત્તિવિયા, પ્રતિવમગમ્।

—સાચાત્તિક ૧૧૧૧

આ પ્રાયશ્ચિત્ત સાધનાને પવિત્ર, નિર્મળ, સ્વચ્છ અને શુદ્ધ બનાવે છે.

પરંતુ ‘મિચ્છા મિ દુક્કડં’ના કથન માત્રથી પાપ દૂર થઈ જતું નથી. સખ્દમાં સ્વયં પવિત્ર, અપવિત્ર કરવાની શક્તિ નથી. સખ્દ તો જડ છે, પરંતુ સખ્દની પાછળ રહેલો મનનો ભાવ જ મહાન શક્તિ છે. વાણી મનનું પ્રતીક છે. ‘મિચ્છા મિ દુક્કડં’ની પાછળ આત્મિક પથ્થાત્તાપનો ભાવ રહેલો છે તે આત્મા ઉપર લાગેલ પાપ-મળને દૂર કરે છે. તેથી પરંપરાગત નિષ્પ્રાણ રૂઢિથી ‘મિચ્છા મિ દુક્કડં’નો પ્રયોગ ન કરતાં સાચા મનથી પાપાચાર માટે પથ્થાત્તાપ કરવો જોઈએ, તે તરફ ધૂણા કરવી જોઈએ.

અપરાધ માટે તપશ્ચરણ કે અન્ય કાર્મિક દંડ આપવામાં આવે છે તે પણ મૂળમાં પથ્થાત્તાપ જ છે. જો મનમાં પથ્થાત્તાપ ન હોય અને બાહ્ય કોરે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવામાં આવે તો તે આત્મશુદ્ધિ કરી શકતું નથી.

સાધકના અંતર્હૃદયમાં સ્વયં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો, પાપનું શોધન કરવાનો, આત્મશુદ્ધિ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય હોવો જોઈએ. ‘મિચ્છા મિ દુક્કડં’ પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેના મૂળમાં પથ્થાત્તાપની ભાવના રહેલી છે, પરંતુ જો સાચા મનથી કરવામાં આવે તો.

આજકાલ જોનો રૂઢિવશ પ્રતિક્રમણ કરે છે, મિચ્છા મિ દુક્કડં કરે છે, પરંતુ પુનઃ તે જ પાપ કર્યાં કરે છે, તેથી નિવૃત્ત થતા નથી. આ પ્રભાવે પાપ કરેલું અને મિચ્છા મિ દુક્કડં લેવું, પુનઃ પાપ કરેલું અને પુનઃ મિચ્છા મિ દુક્કડં લેવું તેથી આત્મશુદ્ધિના પથ ઉપર જરા પણ પ્રગતિ થતી નથી.

જૈન ધર્મ આવી માધનાને બાલ્ય સાધના કહે છે જૂનનો પચાત્તાપ કરતાં યુન એ જૂવ ન કરવાનો નિશ્ચય ન કરવામાં આવે તો મિચ્છા મિ દુક્કહ બોતવાનો કાર્ધ અર્થ નથી એવા મિચ્છા મિ દુક્કહ ઉપર જૈન ધર્મે કઠોર આલેચના કરી છે તેને માટે આચાર્ય જિન ટાસ આવશ્યક ચૂલ્હિમાં કુમારના ઘડા ફોડનાર શિષ્યનું નીચેનું ઉદાહરણ આપે છે.

એક વખતે એક આચાર્ય ફોડ ગામમાં ગયા અને એક કુમારના પાડોશમાં રહ્યા આચાર્યનો એક નાનો શિષ્ય ઘણી ચચળ પ્રતિભા હતો કુમાર જોવો આક ઉપચી ઘડો ઉનારી જમીન ઉપર મૂકે કે શિષ્ય કાકરો મારી તેને ફોડી નાખે કુમારે તેના તે કૃત્ય તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું તો તે મિચ્છા મિ દુક્કહ કહેવા લાગ્યો, પરંતુ તેણે પુન પુન કાકરો મારી ઘડા ફોડવાનું ચાનું ગળ્યું અને તે પ્રમાણે દરેક વખતે મિચ્છા મિ દુક્કહ કહેવાનું પણ ચાનું રાખ્યું.

અતિ કુમાર આવેશમાં આવી ગયો તેણે એક કાકરો ઉઠાવ્યો અને તેને શિષ્યના કાન સાથે રાખી બગપૂર્વકે દબાવ્યો શિષ્ય પીડા ધવાથી મગરાઈ ગયો અને ખૂબ પાકવા લાગ્યો તેણે કુમારને કહ્યું 'મારે! તું મને આ પ્રમાણે કુખ કેમ આપે છે?' કુમારે કહ્યું 'મિચ્છા મિ દુક્કહ' તે પ્રમાણે કુમાર કાકરો પુન પુન દબાવતો જાય અને પુન પુન મિચ્છા મિ દુક્કહ બોલતો જાય અને શિષ્યને પોતાની જૂલ કળૂલ કરવી પડી.

જ્યાં મુશી મનમાં પચાત્તાપ ન હોય ત્યાં મુશી આ કુમારના જેવું મિચ્છા મિ દુક્કહ છે તે આત્માને શુદ્ધ કરવાને ખાતે અધિક અશુદ્ધ બનાવે છે તે માર્ગ પાપના પ્રતિકારનો નથી જિન પાપના પ્રતારનો છે આચાર્ય જલદાદુ કહે છે કે —

જહ મ પઢિકમિયવ્વં,
 અવસ્સ કાઝણં પાવયં કમ્મં ।
 તં ચેવ ન કાયવ્વં,
 તો હોહ પપ પઢિકંતો ॥૬૮૩॥

—પાપકર્મ કયો પછી નો પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક છે તો સરળ માર્ગ તો એ છે કે પાપકર્મ કરવામાં જ ન આવે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી વસ્તુતઃ એ જ સાચું પ્રતિક્રમણ છે.

જં દુઃકં તિ મિચ્છા,
 તં મુગ્ગો કારણં અપૂરેતો ।
 તિવિદ્દેણ પઢિકંતો,
 તસ્સ ચલ્લુ દુઃકં મિચ્છા ॥૬૮૪॥

—જે સાધક ત્રિવિધ યોગથી પ્રતિક્રમણ કરે છે, જે પાપ મારે મિચ્છા મિ દુઃકં છે તે પાપ જે ભવિષ્યમાં પુનઃ કરતો નથી તેનું જ દુઃખીય વસ્તુતઃ મિચ્છા અર્થાત્ નિબ્ધન બને છે.

જં દુઃકં તિ મિચ્છા,
 તં ચેય નિસેવણં પુણે પાવં ।
 પચ્ચમ્મ-મુસ્સાવાદે,
 માયાનિયદી-પસંગો ચ ॥૬૮૫॥

—જે સાધક એક વાર મિચ્છા મિ દુઃકં લઈ પુનઃ તે પાપાચરણનું સેવન કરે તો તે પ્રત્યક્ષ ચૂકું બોલે છે, દંભની જાળ વણે છે.

આચાર્ય ધર્મદામ તો ઉપદેશમાળામાં આવા પ્રકારના માણસો
માટે કડોર સમાવેશના કરે છે અને તેમને ગિર્યાદષ્ટિ કહે છે આ
રહ્યુ તેમનું કથન —

જો જહ્યાય ન કુળદ,
મિચ્છાદિટ્ટી તત્ત્વ દુ કો અગ્નો ?
દુહ્લહેદ્દ ય મિચ્છત્તં,
પરસ્સ સવ્ અ જણેમાણો ॥૫૦૬॥

—જે મનુષ્ય જેવું બોલે તેવું બલિધ્યમાં કર નહિ તો તે ૥૫૦ થી
વધુ ગિર્યાદષ્ટિ બીજા કોણુ ધોઈ શકે? તે અન્ય બદ્ધ મનુ યોના
મનમાં શકા ઉત્પન્ન કરે છે અને એ રીતે ગિર્યાત્વ ની રહિત કરે છે

આચાર્ય શી બાળા, ગ્વામી આવશ્યક નિયુક્તિમાં મિચ્છા મિ
દુષ્કર ના એકેક આશરો? અર્થ એવી રીતે કરે છે કે બે માપ
મિચ્છા મિ દુષ્કર મેલી વખતે તે ૥ ઉપર વિચાર કરે તો ૫૦
પાપાયગ્મ્ય કરે ન રહિ —

‘મિ’ સિ મિરમદ્દવસે,
‘છ’ સિ ય દોસાણ છાયને દોર ।
‘મિ’ સિ ય મેરાણ ઠિઓ,
‘દુ’ સિ દુગુંછામિ અપ્પાણ ॥૬૮૬॥
‘વ’ સિ વઠ મે પાવં,
‘ઠ’ સિ ય દેવેમિ તં ઉપરામેણ ।
અગો મિચ્છા દુષ્કર—
પવ્વવરત્થો સમાસેણ ॥૬૮૭॥

—મિ નો અર્થ મૃદુતા અને માર્દવતા છે. કાચ નમ્રતાને મૃદુતા કહે છે અને ભાવ નમ્રતાને માર્દવતા કહે છે. છ નો અર્થ અમંયમ યોગરૂપ દોષોનું છાદન કરવું અર્થાત્ તેમને રોકવા તે છે. મિ નો અર્થ મર્યાદા છે અર્થાત્ સાધક દેહે છે કે હુ ચારિત્રરૂપ મર્યાદામાં ગ્રિયત છું. હુ નો અર્થ નિંદા છે. હુ દુષ્ટત્વ કનનાગ જૂનપૂર્વ આત્મ-પર્યાયની નિંદા કરું છું ક નો ભાવ પાપકર્મની સ્વીકૃતિ છે અર્થાત્ મેં જે પાપ કરેલાં છે તેનો હુ સ્વીકાર કરું છું હ નો ભાવ ઉપગમ ભાવ દ્વારા પાપકર્મનું પ્રતિક્રમણ કરવાનો છે, પાપક્ષેત્રને ઉદ્ધંધી જવાનો છે. આ સંક્ષેપમાં મિચ્છા મિ દુઃકરૂં પદનો અક્ષરગર્થ છે.

મારાંશ એ છે કે મંયમ-ચાત્રાના પથ પર પ્રગતિ કરતાં જો આધક કોઈ જૂલ કરે તો તેનો સાચા મનથી પશ્ચાત્તાપ કરી શેવો જોઈએ અને પુનઃ તે જૂલની આલુત્તિ ન થવા દેવા માટે મતત મદ્ધિય પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે મન, વાણી અને કર્મથી મિચ્છા મિ દુઃકરૂં શેવામાં આવે તો તે કદાપિ નિષ્ફળ જશે નહિ. તે પાપ-મળને અવશ્ય ધોઈને આત્માને નિર્મળ બનાવશે.

૨૩

મુદ્રા

સાધક માટે આવશ્યક આદિ ક્રિયા કરતી વખતે જે પ્રમાણે આત્મગતિ મળતી એકાગ્રતા અપેક્ષિત છે તે જ પ્રમાણે શરીરની એકાગ્રતા પણ જરૂરી છે તે જ આવશ્યક છે પરંતુ ભાવ માટે આત્મતા અપેક્ષિત કે તેથી જાનતીય ધર્મોગા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ આસન અને મુદ્રા આદિનું ધણું મદદર માનવામાં આવ્યું છે.

શરીરમાં અન્યવસ્થિત રહેતા અન્યથાને અમુક વિશેષ આકૃતિમાં બનાવિત કરના તેને સામાન્ય કરે મુદ્રા કહે છે મુદ્રા સાધક માં નવચેતન પેદા કરે છે અને જ્ઞાનના ઉદ્ભાસ જાગ્રત કરે છે જ્યારે મુદ્રા વિગેન મુદ્રા કરવાનો પ્રયત્ન ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે સાધક જાગ્રત થઈ જાય છે, અને તેનું બદલતું મન સદૃશ કેન્દ્રિત બને છે મદ અને ક્ષીણ બની ગયેન ધર્મચેતના મુદ્રાનો પ્રયત્ન આવતા પુનઃ સતેજ બને છે, તેથી સાધક નૂતન મૂર્તિ સાથે સાધના પથ ઉપર આ જ વધે છે.

મુદ્રા માટે આચાર્ય નમિચદ્રજી કહે છે કે મુદ્રાથી અશુભ મન વચન કાયાના યોગનો નિરોધ થાય છે અને તે શુભ પ્રવૃત્તિમાં રોકાય છે.

જેન સાદિત્વમાં ત્રણ પ્રકારની મુદ્રા માનવામાં આવી છે, તે -

(૧) યોગ મુદ્રા, (૨) જિન મુદ્રા અને (૩) મુક્તાશુકિત મુદ્રા.

એક હાથની આંગળીઓ ખીખ હાથની આંગળીઓમા નાખી કમળ ડોડાના આકારથી હાથ બેડવા; જન્ને હાથના અંગૂઠાને મુખ આગળ નાસિકા પર લગાડવા અને જન્ને હાથની કાણીઓ પેટ ઉપર રાખવી તેને યોગ-મુદ્રા કહે છે. આ મુદ્રા ઘૂંટણને ભૂમિ ઉપર ટેકાવીને અથવા ગૌ દોહન આસનથી ઉત્કટ (ઉભડક) બેસીને કરવામાં આવે છે.

જિનેશ્વર દેવ ભ્યારે કાયોત્સર્ગ કરે છે ત્યારે જન્ને ચરણો વચ્ચે આગળના ભાગમાં ચાર આંગળ નેટલુ અને એડી તરફ પાછળના ભાગમા ચાર આંગળથી કાઠકિ ન્યૂન, માડા ત્રણ આંગળ નેટલું અંતગ ગમે છે; અને ઉક્ત દશામા જમણો હાથ જમણા સાથળ પામે અને ડાબો હાથ ડાબા સાથળ પાસે લટકતા રહે છે. બન્ને હાથની હથેળી આગળના ભાગમાં સીધી ખુલ્લી હોય છે. આ જિન મુદ્રા છે. આ મુદ્રા દંડવત્ સીધા બિભા રહીને કરવામાં આવે છે.

ત્રીજી મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રા આ પ્રમાણે કરવામા આવે છે. કમળ-ડોડાની પેઠે જન્ને હાથ વચ્ચે ખાલી જગા રાખી બેડવા અને મસ્તકે લગાડવા અથવા મસ્તકથી થોડે દૂર રાખવા. મુક્તાનો અર્થ મોતી થાય છે અને શુક્તિનો અર્થ સીપ થાય છે. મુક્તાશુક્તિ સમાન મળેલી મુદ્રા મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા કહેવાય છે. આ મુદ્રા પણ ઘૂંટણને ભૂમિ ઉપર ટેકવીને અથવા ગૌ-દોહન આસનથી ઉત્કટ (ઉભડક) બેસીને કરવામાં આવે છે.

અવુર્વિરાતિ ંતર આદિ ંવૃત્તિપાદ પ્રાયઃ યોગમુદ્રાથી કરવામાં આવે છે. વંદન અને કાયોત્સર્ગમા જિનમુદ્રાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. વંદન માટે મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રાનું પણ વિધાન છે.

૨૪

પ્રતિક્રમણ વિષે પ્રશ્નોત્તરી

પ્રશ્ન ૧-પ્રતિક્રમણ પ્રાકૃત ભાષામાં શા માટે છે? જો પ્રચલિત લોકભાષામાં તેથી અનુવાદ માનવામાં આવે તો તે ॥ અર્થનું જ્ઞાન મારી રીતે ચર્ચા શકે

ઉત્તર-પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષામાં એટલી અધીક ગંભીરતા અને ઉચ્ચ વાવના છે કે તે અનુવાદમાં પૂર્ણરૂપે ઉતરી ન શકે કોઈ કોઈ જગ્યાએ એવું પણ જાને કે ભાષાન્તરમાં મૂળ ભાવ ॥ અર્થ પણ ન થયો હોય

બીજી વાત એ છે કે અનુવાદને માધનાનું અગ્ર જનારતા ધાર્મિક ક્રિયા ॥ એકરૂપતા નષ્ટ થઈ જાય છે સાવત્રમરિક વગેરે પર્વો ઉપર માનસિક રૂપે જો બિનબિન્ન ભાષા મોનનાર પ્રતિક્રમણ કરવા મેસે તો શુ પ્રિયતિ થયે? એક કાર્ષ મોનશે તો બીજાને બીજી કાર્ષ તેથી મૂળ પ્રાકૃત પાસે સુ દિત રાખવા એ ખામ જરૂરનું છે જનતાને અર્થો પરીચય કરાવવા માટે અનુવાદ માત્ર ભાષામાં કરવા એ પણ જરૂરનું છે પરંતુ તે અથ મમજના માટે હોતુ જોઈએ, મૂળ વિધિમાં તેો સ્થાન મૂળનું ન જોઈએ

પ્રશ્ન ૨—પ્રતિક્રમણનો ઇતિહાસ શો છે? તે ક્યારે અને ક્યા રૂપે પ્રચલિત થયું?

ઉત્તર—જ્યારથી જૈન ધર્મ છે, જ્યારથી સાધુ અને શ્રાવકની માધના છે ત્યારથી પ્રતિક્રમણ પણ છે. સાધના-શુદ્ધિ માટે તો પ્રતિક્રમણ છે. તેથી જ્યારથી સાધના છે ત્યારથી તેની શુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણ પણ છે. આ દૃષ્ટિથી પ્રતિક્રમણ અનાદિ છે.

વર્તમાન કાળચક્રમાં ચોવીસ તીર્થંકર થયા છે પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના કાળમાં સાધક અધિક જગરૂક હોતા નથી, તેથી તેમને દોષ લાગે કે ન લાગે પરંતુ તેમને માટે નિયમિત રીતે પ્રતિક્રમણ કરવાનું વિધાન હોવાથી તે ધ્રુવ પ્રતિક્રમણ છે.

પરંતુ વચ્ચેના આગીશ તીર્થંકરોના સમયમાં માધકો અતિ વિવેકનિષ્ઠ અને જગરૂક હતા તેથી જ્યારે દોષ લાગે ત્યારે જ પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવતું, તેથી તેમના શાસનનું અનુવ પ્રતિક્રમણ છે. તેને માટે ભગવતી સૂત્ર, રથાનામ સૂત્ર અને કર્પસૂત્રવૃત્તિ આદિ દ્રષ્ટવ્ય છે.

આચાર્ય ભદ્રમાદુએ પણ આવશ્યક નિર્બુક્તિમાં કહ્યું છે કે.—

સપહિષ્મણો ધમ્મો, પુરિમસ્સ ચ પચ્છિમસ્સ ચ જિણસ્સ ।

મજ્ઞિમયાણ જિણાણં, કારણજાણ પહિષ્મણે ॥૧૨૪૪॥

કોઈ આચાર્યનું કથન છે કે દૈવિક, રાત્રિક, પાસિક, આતુર્ભાગિક અને આવતસરિક-ઉક્ત પાંચ પ્રતિક્રમણોમાંથી આગીશ તીર્થંકરોના સમયમાં દૈવસિક અને રાત્રિક એ બે પ્રતિક્રમણ યતાં હતા, કૌંપ નહિ તેથી સપ્તનિરથાનક મયમાં કયું છે કે :—

દેવસિય, રાડ્ય, પક્ષિય, ચલમાસિય વચ્છરિય નામાઓ ।

દુષ્ટ પળ પલિક્ષમણા, મઙ્ગિમગાણ તુ દો પદમા ॥

ઉક્ત બે અતિક્રમણ માટે કોઈ મનજન એવું ધારે છે કે તે પ્રાત કાગે અને સાંજના નિયમિત રીતે કરવામાં આવતા હશે, પરંતુ એમ નથી તેનો અર્થ એ છે કે દિવસે કે રાત્રિએ ત્યારે જ કાગે હોય જાયતો હતો તે જ મમથે પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવતું હતું ઉભય કાગતું પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવતું ન હતું

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનમાં પણ હોય કાગમાં ધર્માપથ અને ગોચરી વગેરેના પ્રતિક્રમણ રૂપે તત્કાળ પ્રતિક્રમણનું વિધાન છે જ છતાં પણ આ બે શાસનમાં સાધક અસાવધાન છે, તેથી સંભવિત છે કે સમય ઉપર જનમત ન બની શકે એટલા માટે ઉભય કાગમાં પણ નિયમ પ્રતિક્રમણનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે

પરંતુ બાવીશ તીર્થકરોના શાસનમાં સાધકની રિયતિ ધણી ઉચ્ચ અને વિવેકનિષ્ઠ હતી, તેથી તત્કાળ પ્રતિક્રમણ દ્વારા જ નિયમ રૂે શુદ્ધિ કરવામાં આવતી હતી જ્યાં ની ગતિ ઉપર અત્યેક ક્ષણ કરડી દૃષ્ટિ ગમનાર માટે પહેલાં તે જૂથ માટે અવકાશ જ નથી અને છતાં પણ જો જૂન થઈ જાય તે તત્કાળ તેની શુદ્ધિનો માર્ગ તૈયાર રહે છે

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પગપરાનુસાર હમેશા અગ્રેના બાવીશ તીર્થકરોના જેવું જ જિનશામન વર્તે છે, તેથી ત્યાં પણ હોય સામે કે પુરત પ્રતિક્રમણ કરી લેવામાં આવે છે, ઉભય કાગ આદિનું પ્રતિક્રમણ ત્યાં થતું નથી

આવડેના પ્રતિક્રમણ મં ત્યાં કેવી રિયતિ હતી તે સપ્રમાણ ગ્રપ્ત નથી પરંતુ આત્મારે એટલું કહી શકાય કે સાધુઓ પ્રમાણે આવડેના

પણ પોત પોતાના જિન શાસનમાં યથાકાળ મુવ અને અમુવ પ્રતિક્રમણ થતાં હશે.

પ્રશ્ન ૩-પ્રતિક્રમણની વિધિ શું છે? કયો પાઠ કયારે અને કયા બોલવો જોઈએ?

ઉત્તર-આજકાલ વિભિન્ન ગરુડામાં ભિન્નભિન્ન પરંપરા પ્રચલિત છે. આજની પરંપરા માટે તો કાંઈ કહી શકાય નહિ પરંતુ ઉત્તરમધ્યપ્રદેશના સમાચારી નામના જીવીશમાં અધ્યયનમાં પ્રતિક્રમણ-વિધિની એક મંદિરાત રૂપરેખા છે, તે આ પ્રમાણે છે:-

(૧) સર્વપ્રથમ કાચોત્સર્ગમાં જ્ઞાન દર્શન-આદિ સંબંધી અતિ-ચારોનું ચિંતન કરવું જોઈએ.* (૨) કાચોત્સર્ગ પૂર્ણ કરી ચુરદેવના ચરણોમાં વહન કરવું જોઈએ, અને તેમની સમક્ષ પૂર્વચિંતિત અતિ-ચારોની આલોચના કરવી જોઈએ. (૩) આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ કર્યા

* અતિચારના ચિંતન માટે આજકાલ ઢિંદી, ગુજરાતી ભાષામાં અમુક પાઠ પ્રચલિત છે. પરંતુ પુરાણા કાળમાં એક કાંઈ ન હોય અને એવું હોયું પણ ન જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિનો જીવનપ્રવાહ ભિન્નભિન્ન રૂપે વહે છે તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને અતિચાર પણ પરિસ્થિતિવશ જુદીજુદી રીતે લાગે છે. આ સર્વે ભિન્નભિન્ન દોષો માટે કોઈ એક નિશ્ચિત પાઠ કેવી રીતે દોષ રહે?

સાધકે અતિચાર સંબંધી કાચોત્સર્ગમાં એ વિચારવું જોઈએ કે મને અમુક દોષ, અમુક સમયે, અમુક પરિસ્થિતિમાં લાગ્યો છે? મેં ક્યાં અને કેની સાથે કોષ, અભિમાન, જીવકષ્ટ કે શોભવશ દુર્વ્યવહાર કર્યો છે? ક્યાં અને ક્યાક્યા વિચારો મન વાળી-કર્મના મેજમાં જન્મ પામ્યા છે? આનો વિચાર કરવો તે જ અતિચાર-ચિંતન છે. નહીં કરેલા અમુક પાઠો દ્વારા આના જોડા આત્મ-પ્રશાસન થઈ શકે નહિ.

બાદ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપ કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ. * (૪) કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ કરીને ગુરુદેવને વદન તથા સ્તુતિ ભગણ કરવા જોઈએ. આ દૈવમિત્ર પ્રતિક્રમણની વિધિ છે. અહીં આવશ્યકતા આત્મા પ્રત્યાખ્યાનનું વિધાન નથી.

નાનિક પ્રતિક્રમણનો ક્રમ નિમ્નોક્ત નિઃપણ કરેલો છે. (૧) સર્વ પ્રથમ કાયોત્સર્ગમા રાત્રિ સમયે, જ્ઞાન, દર્શન, ચાગ્રિ અને તપ મેળેથી અતિચારોનું ચિંતન કરવું જોઈએ (૨) કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ કરી ગુરુને વદન કરવું જોઈએ અને તેમની સમક્ષ પૂરવિતિત અતિચારોની આસોચના કરવી જોઈએ (૩) આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી ગુરુને વદન અને ત્યાર બાદ પુનઃ કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ (૪) આ કાયોત્સર્ગમા પોતાની વર્તમાન સ્થિતિને અનુકૂળ મદદ કરવા યોગ્ય તપસ્વ પ્રત્યાખ્યાનનો વિચાર કરવો જોઈએ. * (૫) કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ

* કલરાધિયન સૂત્રમા એ દર્શાવ્યું નથી કે કાયોત્સર્ગમા ચેતુ ચિંતન કરવું કે કાયોત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપ છે, તેથી તે સ્વયં એક વ્યુત્સર્ગ તપ છે એ કદ દોષ તેને સમજાવથી સહન કરવું તે જ કાયોત્સર્ગનું ધ્યેય છે. કાયોત્સર્ગમા સમજાવતું ચિંતન જ મુખ્ય છે તેથી મૂળ સૂત્રમા કાયોત્સર્ગમા જોડવાના ખાસ પાઠનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી પરંતુ સર્વ સાધક આવી ઉચ્ચ સ્થિતિમા હોતા નથી, તેથી બાકમા “લાગ્ન” જોડવાની પણ પદાચારુય, કે એ બાબે પણ પ્રચલિત છે.

● કાયોત્સર્ગમા કેટલા લોકાસનું ધ્યાન કરવું જોઈએ તે સળખમા બાબકાલ મતભેદ છે, પરંતુ વાચકજન્યુ એક સાચે કે મૂળ સૂત્રમા લોકાસને કયાંય પણ ઉલ્લેખ નથી તેમા તો છતાં આવશ્યક રૂપે મદદ કરવા યોગ્ય તપના સળખમા વિચાર કરવાનું નિધાન છે. પરંતુ અ્યારે સાધક રૂપ જ નથી મયારે ચિંતન જરૂર રહ્યું અને તેની અગ્રા લોકાસને લીધી ન કરવા કરતા કાઈક કરવું સાક.

કયાં પછી ગુરુને વદન અને તેમની પામે પ્રત્યાખ્યાન કરી લે ॥ જોઈએ
(૧) અતમા મિદગ્નુતિ દાન આવશ્યકની મમાપ્તિ કરવી જોઈએ

આ ઉત્તરાધ્યય મુજબ દર્શાવેન મલિત વિધિ છે આજે તો
એટલી મધી ગરબડ આસે છે કે માર્ગ જ મળતો નથી

પ્રશ્ન ૪-આવશ્યક અર્થાત્ પ્રતિક્રમણ કયા વખતે કરવું જોઈએ ?

ઉત્તર-દિવમની મમાપ્તિ થતા દેવમિક પ્રતિક્રમણ અને રાત્રિ
પૂર્ણ થતા રાત્રિક પ્રતિક્રમણ હોય છે ગદિ ॥મા જે વાર પાક્ષિક
પ્રતિક્રમણ હોય છે, એક ગુકન પક્ષ પૂર્ણ થતા અને જીજ્ઞુ કૃષ્ણ પક્ષ
પૂર્ણ થતા. પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ પાક્ષિક દિન પૂર્ણ થતા કરવામા આવે
છે, પ્રાત સમયે નહિ આતુર્ગામિક પ્રતિક્રમણ વર્ષમા ત્રણ વખત
કરવાનું હોય છે, તે અનાદી પૂર્ણમાના દિવમે, જીજ્ઞુ કાર્તિક પૂર્ણ
માના દિવમે અને ત્રીજી કાગણ પૂર્ણમાના દિવમે આ પ્રતિક્રમણ
પણ આતુર્ગામી દિવમ પૂર્ણ થતા કરવામા આવે છે, પ્રાત સમયે
નહિ. સાવસગિક પ્રતિક્રમણ વર્ષમા એક વાર બાદપદ ગુકન પચમીના
દિવમે સમ્યાકાળે કરવામા આવે છે.

દૈવસિક પ્રતિક્રમણ સાજે દિવમના ચોથા પહોળના ચોથા ભાગ
મા* અર્થાત્ જ્યારે જગજગ જે ઘડી દિવમ જાગી ઝહેતા સમ્યાજ્ઞિ
અને ઉચ્ચાર ભૂમિની પ્રતિલેખના કયાં બાદ પ્રારબ કરવું જોઈએ
પ્રતિક્રમણની સમાપ્તિના સમયનો ઉલ્લેખ મૂળ આગમમા નથી પન્તુ
ઉપદેશપ્રસાદ આદિ પ્રયોગા દર્શાવ્યું છે કે સૂર્ય દુગવાના સમયે
અથવા તાગઓના પ્રથમ દર્શન સમયે આવશ્યકની પૂર્તિ રૂપે પ્રત્યા
ખ્યાન મદણ કરી લેવું જોઈએ. આ પ્રાચીન કાળની પરંપરા છે

* જુઓ: ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૨૬/૩૮-૩૯

પરંતુ આજકાલ સૂર્યોસ્ત થતાં પ્રતિક્રમણની આઠા શ્રેણી આવે છે. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે સાંજનો આહાર તેનું કારણ છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર આદિ અનુસાર જ્યાં સુધી સાધુ-શ્રવણમાં દિવસના ત્રીજા પહોરમાં કેવળ એક વખત આહાર કરવાની પરંપરા ચાલી ત્યાં સુધી તો પ્રાચીન કાળમર્યાદા નબી ચડી, પરંતુ જ્યારથી સાંજના બીજા વાર આહાર લેવાનું ચાલુ થયું ત્યારથી પ્રતિક્રમણનો સમય આમળ વધતો ગયો અને સૂર્યોસ્ત સમય સુધી પહોંચી ગયો. સમાપ્તિનું સ્થાન પ્રારંભે સર્ધ લીધું.

રાત્રિક પ્રતિક્રમણ પ્રાતઃકાળે રાત્રિના ચોથા પહોરના ચોથા ભાગમાં જ ખતાવ્યું છે.* સૂર્યોદય સમયે પ્રત્યાખ્યાન પ્રદણ કરી લેવું જોઈએ. પ્રાતઃકાળની પરંપરા આજે પણ પ્રાચ્ય તે પ્રમાણે ચાલી આવે છે.

પ્રશ્ન ૫-આવશ્યક સૂત્ર-પાઠનો નિર્માણ-કાળ કયો છે? વર્તમાન આગમ સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન છે? તેના-રચયિતા-કાણે છે?

ઉત્તર-આ પ્રશ્ન ધણો ગંભીર છે. તેના ઉપર મારા જોવા-સેષક રૂપે ૩૧ે “દા” કે “ના” કહી ન-સકે. છતાં-સ્કાંધક વિચારો વાચક-પ્રેમી આગળ મૂકે છું.

જોન આગમ સાહિત્ય જે ભાગમાં વર્ણવાયું છે: (૧) અંગ-પ્રવિષ્ટ અને (૨) અંગ-આલ. અંગ-પ્રવિષ્ટના આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ આદિ ગાર બેટા છે. અંગ-આલના મૂળમાં જે બેદ છે: આવશ્યક અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત. આવશ્યકમાં સામાયિક, અનુચિતનિરત વગેરે

* જુઓ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૨૧/૪૬

છ બેદ છે, અને આવશ્યક વ્યતિરિક્તના દર્શકાલિષ્ટ, ઉત્તરગધ્યન આદિ અનેક બેદ છે. આ વિભાગ નન્દી-સુત્રના શ્રુતાધિકારમાં આને પણ જોઈ શકાય છે.

ઉપર્યુક્ત વિભાગ પૃથ્વી એ ક્ષિતિ યાય છે કે “આવશ્યક” અંગ અર્થાત્ મૂળ આગમ નથી, “અંગગાલ્પ” શબ્દ જ આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે. અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગગાલ્પની વ્યાખ્યા પણ એ જ છે કે જે ગણધર-રચિત હોય તે અંગ પ્રવિષ્ટ અને ગણધરો ખાદ્ય થયેલા સ્થવિર મુનિઓએ પ્રાચીન મૂળ આગમોનો આધાર લઈ કોઈ જગ્યાએ શબ્દશઃ તે વળી કોઈ જગ્યાએ અર્થગત રચેલ હોય તે અંગગાલ્પ. આચાર્ય જિનદાસ આવશ્યક ચૂલ્લિમાં તે જ વ્યાખ્યા કરે છે. તેમજ ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય, ભટ્ટકલંકકૃત રાજવાર્તિક આદિ પ્રાયઃ મર્વે શ્વેતાંબર અને દિગંબર પ્રથો એ જ વ્યાખ્યા કરે છે. આ વ્યાખ્યા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે પ્રાચીન જૈન પરંપરામાં આવશ્યકને શ્રી મુખર્ગી સ્વામી આદિ ગણધરોની ગ્યના માનવાગ્યા આવતી નથી, પરંતુ ગ્યવિરોની કૃતિ માનવાગ્યા આવે છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે ક્યા મમયના ક્યા સ્થવિરોની કૃતિ છે? આનો સ્પષ્ટ ઉત્તર હજુ સુધી આપણી પાસે નથી.

આવશ્યક સૂત્ર ઉપર આચાર્ય ભદ્રગાદુની નિર્બુક્તિ છે, તેથી તેમનાથી ધણા સમય પહેલાં સૂત્રપાઠોનું નિર્માણ થયું હોવું જોઈએ. વર્તમાન આગમ સાહિત્યના મર્વપ્રથમ લેખનકાળમાં આવશ્યક સૂત્ર વિદ્યમાન હતું. ત્યારે જ ભગવતી સૂત્ર આદિમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉલ્લેખને જોઈ કોઈ કહે છે કે આવશ્યક આદિ પણ ગણધરકૃત જ છે કારણ કે ત્યારે જ મૂળ આગમમાં તેનો ઉલ્લેખ

૭ પગલુ તે ૬ લેખ દેવર્ધિગણી કામાત્રમણના સમયમા એક સૂત્રના વિગ્તન લેખને અન્ય સૂત્રના આધાર ઉપર મહિષ્ત દગ્ધા માટે યથેન ૭ તે ઉ લેખ મથુધરકૃત ૧૪૧ પતિત મુખવાવજીએ આવશ્યકની ઐતિહાસિકતા ઉપર આતિ સુદર આે વિગ્તત ચર્ચા કરી છે પરંતુ આ ચર્ચા તજી પણ વધુ ગભીર ચિંત ૧ની અપક્ષા રાે છે

સાચકમધુ ગેક ખીન્ને પ્રશ્ન ઉપરિચત કરી શકે તમ છે, કે આવશ્યક સૂત્રપાઠના નિર્માણ પહોવા આધકે આવશ્યક ક્રિયા કેવી રીતે કરતા હતા? પ્રતિક્રમણ ગરે કેડુ દશ? તેો ઉત્ત એ છે કે ૧૨મા મ ૧ મારિક સૂ. ૧* ગમેરે કેનાક પાદો તો અતીવ પ્રાચી ૧ કા/પ્રી પ્રચલિત યના માત્રા આવે છે જાણીના પાડોનુ પદેનાના મગયમા અચક ૧ ચિંત ૧ કરનામા આરતુ દશ પગલુ માદમા જન આધાર ગુ ૧૧૩ વાણીની બાર ૧૧૪ી રિત ૧ ૧ી એ પૂર્વ પ્રચલિત ભાવો ૧૦ ગયવિરોએ સૂ. ૧ વ્ય રિચન ૩૫ આર્યુ દાવુ નેર્મએ આ મેમપ મા સંખક દણુ નિશ્ચયપૂર્વક મર્મ મ્દી શકે તેની ગિધિતિમા નથી

પ્રશ્ન ૧-૧૧૧ ધર્મ પ્રમાણે અન્ય ધર્મોમા પણ પ્રતિક્રમણનું કોષ્ટક વિધાન છે ૧

ઉત્તર-૧૧૧ ધર્મમા તો પ્રતિક્રમણ ૧ી એક મદત્વપૂર્ણ અને ચાગિગત માધ ૧૧ છે આ પ્રમા નું વ્યવસ્થિત આે વિધા ૧૧મક ૨૫ તા અન્ય ૧૧૧ી પગલુ પ્રતિક્રમણ ૧ી મૂળ ભાવ ૧૧૧ી કાંઈકે જાણી ૧૩૬૬ જે મ ૧ ૭

• માત્ર વિષ્ણુ સૂત્ર ૧ી પ્રાચીનતા મરિ અન્યકુદરદશ વનરે પ્રાચીન સૂત્રોમા અને બનવાન નેમીશાસીન પ્રાચીન મુનિમા મરિ આ પાઠ આન્યા ૭ —
મમદમદદદદ કવચારમ ગણદ્ બદિગદ્ ૧

शौद्ध धर्मगा ३३ छे ३ —

‘पाणातिपाता वेरमणि सिक्खापदं समादियामि । अदिन्ना-
दाना वेरमणि सिक्खापदं समादियामि । कामेसु मिच्छाचारा
वेरमणि सिक्खापदं समादियामि । मुसावादा वेरमणि सिक्खा-
पदं समादियामि । सुरामेरयमज्जपमादट्टाना वेरमणं सिक्खापदं
समादियामि ।’

—लघुपाठ, पबसील ।

“सुरिनो वा खेमिनो होन्तु सञ्चे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।”

“मेत्तं च सञ्जलोकस्मिन्,
मानस भावये अपरिमाणं ।
उद्धं अधो च तिरियं च,
असंयार्थं अवेरं असपत्तं ॥”

—लघुपाठ, मेत्तसुत्त ।

वैदिक धर्मगा ३३ छे ३ —

ममोपात्तदुरितक्षयाय श्री परमेश्वर प्रीतये प्रातःसार्यं
सन्ध्योपासतमहं करिष्ये ।

—सध्यागत सन्ध्यवाक्य ।

“ॐ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युहृत्तेन्य पापेभ्यो
रक्षन्ताम् । यद् राज्या पापमकार्ष मनसा वाचा हस्ताभ्या पद्-

ધ્યામુદરેણ શિશ્મા રાત્રિસ્તદવલ્લુમ્પતુ યન્ કિચિદ્ દુરિત મયી-
દમહમમૃતયોનો સૂર્યે જ્યોતિષિ જુહોમિ સ્વાદા ।”

—કૃષ્ણ યજુર્વેદ ।

વૈદિક ધર્મ પ્રાચનાપ્રધાન ધર્મ છે તેમા પશ્ચાત્તાપ પણ પ્રાર્થના પ્રધાન હોય છે, પરમેશ્વરની પ્રમતતા મારે જ હોય છે, છતાં પણ સર્વે પાપોના પ્રાચશ્રિતની બાવનાનો સ્રોત તેમા મળે છે, કે જે મનુષ્ય ના અન કરણના મૂળ બાવોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે

પ્રશ્ન ૭—આજઠાન આવરયક માધના પૂર્ણ વિધિપૂર્વક શુદ્ધ રૂપે થઇ ગઈતી નથી, તેથી અવિધિ અને અશુદ્ધ વિધિથી કરવામા આવે તો પણ શુ ગુકમાન છે? અવિધિથી કરવામા આવે તો પણ પરપગ તો સુશ્લિષ્ટ રહેશેને?

ઉત્તર—જૈન ધર્મમા વિધિનું ધણું મહત્ત્વ છે ઉપયોગશ્યના અ વિધિથી કરનામા આવતી માધના કેવળ દ્રવ્ય-માધના છે તે અતર્હદ્ય મા જ્ઞાનપ્રેરિત પ્રગટાવી શકતી નથી આચાર્ય દરિભદ્રના શબ્દોમા કહ્યું તો આ પ્રકારની ઉપયોગશ્યના સાધના કેવળ કાયવેદ્ય રૂપે છે તેથી વાયવાક્ષિત અને વાગ્વાક્ષિત છે તેમના શબ્દો આ ગ્યા —

इदरा उ कायवासियपायं,
अहवा महामुसावाओ ।
ता अणुरुवाण चिय,
कायव्वो एस विभासो ॥

—સોર્વજનિકા ૧૨ ।

જ્યાં સુધી સાધના મનોવાસિત ન હોય ત્યાં સુધી તેનું કાંઈ સારુ પરિણામ આવી શકતું નથી. સારુ પરિણામ આવવું તો એક બાબત રહ્યું, પરંતુ જિલ્લું ખરાબ પરિણામ આવે છે. મોઢેથી પાઠો બોલ્યે જવા, પરંતુ તદનુસાર આચરણ ન કરવું તે તો સ્પષ્ટરૂપે મૂળાવાદ-ગૂઢ છે. અને આ મૂળાવાદ વિપરીત રૂળ આપનાર બને છે.

ધણા માણસો અવિધિ અને અશુદ્ધ વિધિને સમર્થન આપે છે અને કહે છે કે જોમ આવે છે તેમ ચાલવા દોને? કાંઈ ન કરવું તેથી તો થોડું કરવું તે મારુ છે. શુદ્ધ વિધિનો આગ્રહ રાખશું તો શુદ્ધ ક્રિયા થવી-તો દુર્લભ છે જ, અને થોડીઘણી અશુદ્ધ ક્રિયા થાય છે તે પણ બંધ થઈ જશે! અને તેથી પ્રાચીન ધર્મપરંપરાનો ભોંપ થઈ જશે.

આનો ઉત્તર એ છે કે જો ધર્મપરંપરા શુદ્ધ હોય તો તે ધર્મ-પરંપરા છે, પરંતુ જો ઉપયોગશાળ્ય ભારસ્વરૂપે અશુદ્ધ ક્રિયાને જ ધર્મ કહેવામાં આવે તો અનર્થ જ છે. અશુદ્ધ પરંપરાને ચાલુ રાખવાથી શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ વિધાનને બળ મળે છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આજે જો એક અશુદ્ધ ક્રિયા ચાલુ છે તો આવતી કાલે બીજી અશુદ્ધ ક્રિયા ચાલુ થઈ જશે, પરમ દિવસ તેથી વધારે ગગબડ ચાલુ થશે અને એ પ્રમાણે ગંદકી ઘટવાને બદલે નિરતર વૃદ્ધિ પામશે. અને અંતે એ ગંદકી મમગ્ત સમાજને વિકૃત બનાવી દેશે. તેથી માધિક મારે એ આવશ્યક છે કે તે સાધનાની શુદ્ધતા ઉપર અધિક ધ્યાન આપે.

કાંઈ પણ ન કરવાની અપેક્ષાએ કાંઈક કરવું તે શાસ્ત્રકારોએ સારું બતાવ્યું છે. તેને બાવ એ છે કે વ્યક્તિ દુર્બળ છે. સાધક પ્રારંભમાં જ શુદ્ધ વિધિ પ્રત્યે બહુમાન કરે છે અને તદનુસાર જ

આચરણ પણ કરવા ઈચ્છે છે, પરંતુ પ્રમાદવશ જૂલ થઈ જાય છે અને ઉચિત રૂપે લક્ષ્યેષ કરી શકતો નથી. આવા પ્રકારના વિવેક શીય જનમત માધકને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે જે કાર્ષ્વતમાગથી મને તે કયે જાઓ, જીવનમા કાર્ષ્વને કાર્ષ્વ કરતા રહેવું જ જોઈએ તમારાથી જૂન થઈ જાય છે તે ના કારણગાનથી સાધના છોડીને એસી ન જશો. પ્રાથમિક અભ્યાસમા જૂલ થઈ જવી અવાજામિક છે પરંતુ જૂન સુધાવાની દૃષ્ટિ હોય, નફનુફગ પ્રયત્ન પણ હોય તો તે જૂન પણ વાગત રિકરીતે જૂલ નથી. આ અશુદ્ધ ક્રિયા એક દિનસ શુદ્ધ ક્રિયાનું કારણ બની શકે છે.

જાણી જોઈને પહેરેથી જ અશુદ્ધ પરપરાનું આનંદન લેવું તે એક વાત છે અને શુદ્ધ પ્રવૃત્તિનું લક્ષ રાખવા છતાં અને તદ્દનુકૂળ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ અસાવધાનીવશ જૂન થઈ જાય તે બીજી વાત છે. પહેલી વાતનું કોઈ પણ મગોજોમા સમર્થન કરી શકાય નહિ. બીજી વાતનું સમર્થન એટલા માટે કરવામા આવે છે કે વ્યક્તિગત જીવનની કુર્મળતા છે, સમુચ્ચય મમાજી અશુદ્ધ પરપરા નથી મમાજીમા પ્રસરેના અશુદ્ધ વિધિવિધાનોની પરપરાનો તો સખત વિરોધ કરવો જોઈએ.

વ્યક્તિગત જીવન મગધી પ્રાથમિક અભ્યાસની કુર્મળતા નિરતર સચેષ્ટ રહેવાથી એક દિનસ દૂર થઈ શકશે. ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરનાર જો જનમત એન થાય અભ્યાસ કરતો રહેશે તો જો કે તે પહેલા પહેલા જાણે અવશ્ય કરશે, કિંતુ એક દિનસ ધનુર્વિદ્યામા પારગત પડિત મની જશે એકેક જળબિંદુ એકત્રિત થતા એક દિવસ સરોવર બરાઈ જશે. પ્રાથમિક અસદ્ગતાઓથી મગધઈ જઈ ક્રિયાને છોડી દૂર નાસી જવું તે કાચરના છે. જે માણસો અમદ્ગતાના કરથી કાર્ષ્વ

પણ કરતા નથી તેમની અપેક્ષાએ જેઓ સાધના કરે છે, અમદાવાદ અને છે અને જનાં પુનઃ સાધના કરતા રહે છે તે વધુ સારા છે.

આ પ્રમાણે નિરંતર જૂઓ અને અમદાવાદના સાથે મંચર્યા કરતાં કરતાં જાત્રાત્ર એતનાને સહારે તેઓ એક દિવસ અવસ્ય સદગતા પ્રાપ્ત કરશે. આવા પ્રકારના સાધકોને લક્ષમાં રાખીને કહ્યું છે કે:-

અવિદિકયા વરમકયં,
હસ્ય-મુત્તં મળંતિ ગોયત્યા।
પાયચ્છિત્તં જન્દા,
અકલ્પ ગુરુયં કલ્પ લહ્યં॥

—અવિધિથી કરવાની અપેક્ષાએ ન કરવું સારું છે, તે ઉત્કૃષ્ટ-વચન છે. કારણ કે ધર્માનુષ્ઠાન ન કરનારને ગુરુ પ્રાપ્તિ આપે છે, અને ધર્માનુષ્ઠાન કરતા જો પ્રમાદવશ કયાંય અવિધિ થઈ જાય તો સધુ પ્રાપ્તિ આપે છે.

પ્રશ્ન ૮—જો ગૃહસ્થે દેશવિરનિરૂપે કોઈ પણ મત મલક્યું કરેલ નથી તેણે પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ કે નહિ? જો મત જ નથી તો તેની શુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણની શું આવશ્યકતા છે?

ઉત્તર—મત હોય કે ન હોય, છતાં પણ પ્રતિક્રમણ કરવા યોગ્ય છે જ. જેને મત નથી તે પણ પ્રતિક્રમણ માટે આગામિક કરશે, અગુપિયતિ સત્ત્વ અને વંદના, દાખાપના વગેરે કરશે તો તેને બાવ-વિશુદ્ધિ દ્વારા કર્મનિર્જરા થશે. અને બીજી વાત એ છે કે પ્રતિક્રમણ

તુ તારા કરેના પાપોથી જ તને મચિન મનાવી રહ્યો છે પાપને છોડી દે, તું સ્વયં શુદ્ધ ગની જાગે શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ પોતાની જ છે, એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને શુદ્ધ કરી શકતો નથી

જો મનુષ્ય સમ્યક્ વૈધાયેનો હોય તો તે દોઝદોઝ કરી શકે છે પણ તે ॥ હૃદયમાથી જો બાણ્ય કાઢી નાખનામા આવે તો શક્તિ અનુભવી થૂપ બેસી જાય છે

જો મનુષ્ય સમસ્ત પાપોને હૃદયમાથી બહાર કાઢી નાખે છે, જો વિમળ, અમાદિત અને ત્રિયતામા ॥ મમાન માગરને ઉત્પત્તિ જાય છે તેને બ્રાહ્મણ કહે છે

—તથાગત બુદ્ધ

જો મનુષ્ય જોટવો અતર્બુધ હશે અને જોટથી તેની વૃત્તિ સાસ્ત્રિય અને ભિર્મગ હશે તેટલે દૂર સુધીનો તે નિચાર કરી શકશે અને તેટલી જ દુનુ પરિણામ જોઈ શકશે

કમ દૂષિત ગરી ગયુ હોય તો વધુ ગભરાવાની જરૂર નથી, વૃત્તિ દૂષિત બનના ન હો મનો દોષોથી ગચ્છાવાને ઉપાય કરવો તે જ વૃત્તિને દૂષિત થતી અજ્ઞાતની એ હ

પાપને પેટમા ન રાખો, તેને બહાર નીકળના હો વિષ પેટમા રાખવાથી તો શરીરને જ મારે છે, કિંતુ પાપ તો સર્વથા મત્તને નાશ કરી દે છે

જ્યાં ગુપ્તતા છે ત્યાં જુગર્ષ અસર છે જુગર્ષને છૂપાવતી તે જુગર્ષ ॥ વૃદ્ધિ કરના જરામત ॥

નિકાર નોરની પેડે અમારું મનુષ્યોના પરમા જ આતર પાડે છે તે ॥ દુમનાથી ગચ્છા માટે જાગરૂકતા પ્રજા દાય છે.

જે પ્રમાણે વડાણનો નાયક પોતાની નોંધપોથીમાં યાત્રા તથા વડાણ મંચેથી નોંધ લખે છે તે પ્રમાણે દરેક માણસે નિષ્પક્ષભાવથી પ્રતિદિન પોતાના દૈનિક કાર્યક્રમ મંચમાં લખવું જોઈએ; અને બીજે દિવસે તેણે ચિંતન કરવું જોઈએ કે તેના કામમાં જે ત્રુટિઓ કે દોષ રહી ગયાં હોય તેને દૂર કરવામાં તે કયા સુધી મદદગાર થયો છે?

જો તને તારી કાઈ જૂન માલૂમ પડે તો તુ તેને શીઘ્ર સુધારી લે. અન્યની જૂન કે અન્યાયને તેના ઇન્સાફ ઉપર છોડી દે.

ગુપ્તતાની બીજી બાજુ છે અમંચમ જેટલો અધિક સમય તેટલું સ્પષ્ટ અને ખુલ્લું જીવન.

ત્યારે તમે તમને જોવા લાગ્યો ત્યારે માલૂમ પડશે કે કેવા કેવા દરજ્જા તમારી સન્મુખ આવે છે.

પોતાને ઝાળખવા માટે તટસ્થ જુદીથી પોતાનું નિરીક્ષણ કરો.

પોતે મેલા રહેવું અને અન્યને સાફ રહેવાનું કહેવું તે કેટલું વિચિત્ર છે?

જ્યાં સુધી મનનો મેલ બહાર ન કાઢીએ ત્યાં સુધી પ્રભુ-પ્રાર્થનાનો આપણને શી હક છે?

ગુન્હો છૂપો રહેતો નથી. તે મનુષ્યના મુખ ઉપર લખેલો જ દોષ છે. તે ઝાળખવાનું સાત્ત્વ આપણે પૂરી રીતે બાજુમાં નથી, કિંતુ વાત સ્પષ્ટ છે.

આત્માને ઝાળખવાથી, તેનું ધ્યાન કરવાથી, તેના ગુણોનું અનુસરણ કરવાથી મનુષ્ય ઊર્ધ્વગામી બને છે. તેથી બિયડું કરવાથી અધોગામી બને છે.

હૃદયને હમેશા અધિકાધિક પવિત્ર બનાવો, કાગળ મુક્તિનું કાંઈ હૃદય દ્વારા જ બને છે જો તમારું હૃદય બગબગ શુદ્ધ હશે તો વિશ્વનું સંપૂર્ણ સત્ય તેમાં આવિર્ભૂત થશે

આપણે દુર્ગમ છીએ માટે ભૂલો કરીએ છીએ, અને અજ્ઞાની છીએ માટે દુર્બળ છીએ આપણને અજ્ઞાની કાણ બનાવે છે? આણે પોતે જ આપણે આપણી આંખોને આપણા દાઢથી ઢાકી દીધી છે છીએ અને પછી સર્વત્ર અધાર છે કહીને રાત્રા પેસીએ છીએ

—સ્વામી વિવેકાનંદ

પોતાના ઉપરનું આગરણ હઠાવતું અર્થાત્ પોતાનું રહસ્ય જાણતું તે જ ધર્મનો સાર છે

પોતાના તરફ સાચા બનો અને મસારની અન્ય કાંઈ વાત ઉપર ધ્યાન ન આપો

સંસારમાં વ્યથાનું કારણ એ છે કે આપણે આપણી અંદર જ નેતા નથી

મનુષ્યોને બદારથી અતુભવ કરાવવાને બદલે અંદરથી જ અતુભવ કરાવી દે તે સર્વોત્તમ આત્માના છે

આત્માથી બદાર ન બટકો, પોતાના કેન્દ્રમાં જ સ્થિર રહો

—સ્વામી રામતીર્થ

જો એક બાળકથી કે એક અગથી તમે સત્યની સન્મુખ જતા હો અને અન્ય તરફથી આમુરી શક્તિ માટે તમારા હૃદયના દ્વાર

બરાબર ખુલ્લાં રાખતા હો તો ભગવત-શક્તિ તમને સહાય કરશે એની આશા રાખશો નહિ, તે આશા વ્યર્થ છે.

તમારામાં જે મિથ્યા વસ્તુ હોય તેને શોધી તેનો ત્યાગ કરો. ભગવાનને જે ધર અર્પણ કરેલું છે તેમા સત્ય અને મિથ્યા, પ્રકાશ અને અંધકાર, સમર્પણ અને સ્વાર્થ-સાધન ઉભય એકીસાથે રહી શકશે એવું ન ધારશો.

—શ્રી અરવિંદ ચોગી

જ્યાં સુધી ચિત્ત ગંગાજળ જેવું નિર્માળ અને પ્રસાદ ન બની જાય ત્યાં સુધી નિષ્કામતા આવી શકતી નથી. અંતર્બાહ્ય-અંદર અને બહાર એક જ હોવું જોઈએ.

વિસ્મૃતિ એક મહાન દોષ છે તે ધણા મનુષ્યો જાણતા નથી, પરંતુ તે પરમાર્થ માટે નાશક છે. વ્યવહારમા પણ વિસ્મૃતિથી હાનિ થાય છે. ભગવાન શુદ્ધ કહે છે કે “વત્સાદા મચ્ચુણો વદ” અર્થાત્ પ્રમાદ-વિસ્મરણ-મૃત્યુ છે. એકેકે ક્ષણનો હિસાબ રાખશો તો પ્રમાદને આવવાની જગ્યા રહેશે નહિ એ રીતે સર્વે તમોગુણને છતવાનો મત્ત કરવો જોઈએ.

—આચાર્ય વિનોબા ભાવે

આપણને જગત સુધારવાની જેટલી ચિંતા છે તેટલી પોતાના બદ્ધ આત્માને મુક્ત મનાવવાની ચિંતા નથી.

પોતાની જૂઠ્ઠાનો સાચા મનથી સ્વીકાર કરવો તે સર્વે પ્રકારના સુધારાનો મૂળ આરબ છે.

—ડૉ. એસ રાધાકૃષ્ણન

જીવનમાં અસફળ બનનારની સમાધિ ઉપર અસાવધાની અને કાળજી વિનાનો વગેરે શબ્દો લખવામાં આવે છે.

—સ્વેદ માર્ગ

જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયથી દુર્ગુણો ઉપર એટલો વિગ્રહી જતી મથો હોય કે દુર્ગુણોના પ્રકાર અને તેના ઉત્પત્તિસ્થાનને જાણી શકે તો તે કોઈ પ્રાણી ઉપર ધૃણા કે તિરસ્કાર કરતો નથી.

જે પોતાના ઉપર વિગ્રહ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેને જ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

જો તમે દંડતાપૂર્વક તમારી અંદરની વૃત્તિઓને દબાવી શકો તો તમે તમારી ઇચ્છાનુસાર તમારું જીવન બનાવી શકો.

—અક્ષ એકાદ

પદ્ધતાપ માટે એ આવશ્યક છે કે મનુષ્ય પદેશાંનાં પાપો માટે સાચા મનથી લગિજત બને અને પુનઃ કરી પાપકર્મ કરવાનો મત્ન ન કરે.

—સત અવનમ

રાત્રે મુના પદેશાં તબ્જ બાજતનો દિમાગ કરો. પદેશાં એ વિચારો કે દિવસમાં મેં કોઈ પાપ તો કર્યું નથી ને ? બીજી વાત એ વિચારો કે આજે કોઈ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે કે નહિ ? ત્રીજી વાત એ વિચારો કે કોઈ કબ્જા યોગ્ય કાર્ય કરવાનું હું ચૂકી મથો છું કે નહિ ?

—આપજી

જો આપજી એમ કરીએ કે મેં કોઈ પાપ કર્યું જ નથી તો આપજી આપજીને ઉતરીએ છીએ અને મન પથથી તિમુજ જતીએ છીએ

—અવ

ને સાચા દિલથી અશ્વસોસ કરવામાં આવે તો વિશ્વનું સર્વ
પાપ દૂર થઈ શકે છે.

—મુહમ્મદ સાહેબ

હે પિતા! તેમને (મને યજ્ઞી પર ચઢાવનાગચ્છોને) ક્ષમા કરો,
કારણ તેઓ શું કરી રહ્યા છે તે તેઓ સમજતા નથી.

—ધસા મસીહ

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત